

LORRAINE
EDWARD
WALTER
EL
πάντα ῥεῖ

DANTIS ALLIGHERII

DE MONARCHIA

LIBRI III

CODICUM MANUSCRIPTORUM OPE EMENDATI

PER

CAROLUM WITTE.

EDITIO ALTERA.

VINDOBONAE, 1874.
SUMPTIBUS GUILIELMI BRAUMÜLLER
BIBLIOPOLAE C. R. AULAE ET UNIVERSITATIS.

AMPLISSIMO

PHILOSOPHORUM ORDINI

IN ACADEMIA LUDOVICIANA GISSENSI

QUI OLIM IN PUERUM VIX ADOLESCENTEM

SUMMOS IN PHILOSOPHIA HONORES

NON MERITORUM PRAEMIUM SED STUDII ARDENTIORIS INCITAMENTUM

CONTULIT

COLLATOSQUE POST SAECULI SEMISSEM

BENIGNISSIME SENI RENOVAVIT

SUB FINEM DUODECIMI AB ADEPTA DOCTORALI LAUREA LUSTRI

HOC SUMMI ITALORUM POETAE OPUS

A MENDIS UT SPES EST PURGATIUS

REVERENTIS OBSEQUIOSI GRATIQUE ANIMI

DOCUMENTUM OFFERT

EDITOR

IAM SEPTUAGENARIO MAIOR.

PROLEGOMENA.

PROLEGOMENA.

TEXTUS CONSTITUTIO.

ALIORUM STUDIA.

Nec Marsilius Ficinus, qui saeculo XV. ad finem vergente Dantis de Monarchia libros in sermonem italicum transtulit, nec primus operis ipsius editor Johannes Oporinus codicibus nobis superstitibus usi sunt, vel certe, si forte unum vel alterum eorum inspexerint, studiorum suorum fundamenta aliunde repetiverunt. Quem enim alter eorum italice reddit, et alter typis exscriptum praesentat, textus, multoties lectiones, easque haud raro probandas, exhibet, quae in nullo codicum nostrorum habentur. Cujus rei fidem facit, quam adnotavimus lectionum varietas. Exempla ad Ficini versionem spectantia invenies, si contuleris notas ad librum primum cap. 3 lin. 11, cap. 11 lin. 33, cap. 12 lin. 26, cap. 13 lin. 5, lin. 30, cap. 14 lin. 25; ad libr. secundum cap. 1 lin. 38, cap. 2 lin. 15, cap. 4 lin. 25, cap. 5 lin. 103, cap. 6 lin. 1, lin. 10 et 11, cap. 7 lin. 15, cap. 8 lin. 14, lin. 19, cap. 9 lin. 28 et 29, lin. 54, cap. 10 lin. 56; ad libr. tertium cap. 1 lin. 10, lin. 11, lin. 14, cap. 2 lin. 13.

lin. 34, cap. 4 lin. 3, lin. 26, lin. 37, lin. 88, cap. 6 lin. 10, cap. 7 lin. 8, cap. 12 lin. 64, cap. 13 lin. 13, cap. 15 lin. 13, cap. 16 lin. 16, lin 30 et lin. 66.

Quae inter textum ab OPORINO divulgatum codicumque lectionem oculos quam maxime incurrit differentia, ea est, quod, quam libri manu exarati exhibent, vel certe exhibere videntur, ablegatio ad ultimam Divinae Comoediae partem, ea a principe illa editione omnino absit. Cujus differentiae rationem in eo positam esse forte quis dixerit, quod, quum Oporinus, in epistola dedicatoria ad Hieronymum Frickerum, librorum de Monarchia auctorem non „vetustiorem illum Florentinum poetam celeberrimum, sed philosophum], acutissimum atque doctissimum virum, et Angeli Politiani familiarem quendam“, esse contenderet, verba, in quibus ille auctor Dantis Paradisum quasi proprium opus commemorat, exhibens, sibi ipse contradixisset. Si tamen consideraveris, Marsilium etiam Ficinum, qui Monarchiam summo Italorum vati tribuendam esse nunquam dubitavit, allegationem illam non habere [1]), facile intelliges, fallax esse, quod supposuimus argumentum. Neque desunt alia differentiae inter textum, quo usus est Oporinus, nostrosque codices exempla fere innumera. Sufficiat, quas ad librum primum adnotavimus enumerare: cap. 1 lin. 23,

[1]) Non tamen praetermittendum est, teste TURRIO in additamentis p. 180 utrumque hujus versionis codicem quo usus est (Laurentianum XLIV. 36. et Magliabecchianum Cl. VII. No. 1173) habere verba: „*come già io dissi nel Paradiso della mia Commedia.*“ Quod si ita se habet, certe mirum est, Fraticellium, qui ex libro Magliab. versionem jam ediderat, nihil horum habere. Eadem verba etiam leguntur in versione germanica, quam, e codice msto. operis Ficiniani factam, HEROLDIUS anno 1559 edidit.

cap. 2 lin. 1, lin. 3, lin. 5, lin. 21, lin. 23 et 24, cap. 3 lin. 17, lin. 19, lin. 24, lin. 35 et 36, lin. 54, cap. 4. lin. 25, cap. 5 lin. 14, lin. 17, lin. 21, lin. 22, lin. 34, lin. 42, cap. 6 lin. 12, cap. 7 lin. 10, cap. 8 lin. 5, cap. 10 lin. 5, cap. 11 lin. 7, lin. 11, lin. 14, lin. 18, lin. 45, lin. 69, lin. 89 et 90, lin. 93, lin. 98, cap. 12 lin. 1, lin. 13 (bis), lin. 26 et 27, lin. 28, lin. 57, lin. 58, cap. 13 lin. 13, lin. 42, lin. 43, cap. 14, lin. 11, lin. 14, lin. 23, lin. 25, lin. 45, lin. 49, lin. 52, cap. 15 lin. 15, lin. 19, lin. 30, lin. 48, lin. 49, lin. 53, cap. 16 lin. 10. Circa quas lectiones notandum est, si paucas earum (ex. gr. cap. 11 lin. 7, cap. 13 lin. 13, cap. 14 lin. 25) exceperis, neque textum Ficini, in quantum ex verbis in aliam linguam conversis iudicare licet, cum editione Alciati consonasse.

Altera editio, quae septennio post principem ex eadem Oporini officina, sed curis Simonis Schardii prodiit, paucissimis in locis a textu Alciati recedit, et quidem ita, ut, si nova quaedam typothetarum vitia exceperis, secundus editor, aliquot prioris errores corrigens, minus codicum collatione, quam, quae sponte se offerebant, conjecturis usus esse videatur. Quae me offenderunt differentiae hae sunt: Lib. I cap. 1 lin. 13 ed. princeps: Nam quem fructum ille — Schardius: Nam quem fructum ferat ille. Cap. 5 lin. 31 princeps: pluribus preaeminere volentibus — Schardius: plurib. praeeminere volent. (Similiter Lib. II cap. 1 lin. 15.) Ibid. lin. 42 princeps: Si ergo sic se habet in iis singulis. — Schard.: Si ergo sic se habet in singulis. Cap. 6 lin. 17 princ. in ipsa totalitate re-

periri debet. — Schard.: in ipsa total. reper. debent. Cap. 11 lin. 89, 90 princeps: Et quanto causa est magis est causa. — Schard.: Et quanto causa magis est causa. Lib. II cap. 2 lin. 22 princeps: Dei naturantis. — Schard.: Dei maturantis. Cap. 3 lin. 10 princeps: videlicet propriae. — Schard.: videl. proprae. Ibid. lin. 28 princ.: quorum utrumque. — Schard.: quorum utrorumque. Ibid. lin. 78 princ.: Quem tibi. — Schard.: Quem ibi. Ibid. lin. 81 princ.: de Didone. — Schard.: de Diodone. Cap. 5 lin. 4 princ.: et corrupta corrumpit. — Schard.: corrupta et corr. Cap. 7 lin. 62 princ.: populus a natura. — Schard.: pop. natura. Cap. 10 lin. 60 princ.: de Goliah. — Schard.: de Goliath.

Argentoratensis anni 1609 editio Schardianam ad literam repetere, immo eadem cum illa, mutato tantum titulo, esse videtur.

Offenbachiensis Joachimi Cluten, Megapolitani, editio, Conradio Rittershusio, Juris consulto ejus aetatis celeberrimo, dicata, quae omnes, qui de hoc argumento tractarunt, viros doctos, in quantum video, fugit, principem tam presse sequitur, ut emendationum in primo libro a Schardio in textum receptarum non nisi secundam et ultimam in usus suos converterit, mutationes vero in secundo libro factas rejecerit omnes.

Quae se Coloniae Allobrogum (Ginevrae) ex officina Henr. Alb. Grosse prodiisse significat, reipsa tamen Venetiis per Pasqualem typis expressa esse dicitur, editio, teste praefatiuncula, Schardianam, vel potius Argentoratensem ejus repetitionem, sibi proposuit imitandam, et ne quidem

apertos ejus errores (ex. gr. I cap. 6 lin. 17) correxit. Rarissime lectionem, ope textuum ab ipso auctore allegatorum, emendare editor conatus esse videtur (ex. gr. III cap. 1 lin. 29, lin. 44 et 45); neque tamen altera ex parte desunt errorum novorum a posterioribus editoribus repetitorum exempla, ut Lib. II cap. 10 lin. 52 pupiles pro pugiles, et cap. 12 lin. 3 misere pro miseret.

Quae sequuntur Venetae editiones, quarum tres ANTONIUS ZATTA, reliquarum unam idem PASQUALIS, quem jam nominavi, alteram, eamque omnium pessimam, PETRUS GATTIUS evulgavit, ad literam inhaerent vestigiis primae illius, quae Pasquali debetur, novos errores tralatitiis passim adjicientes, velut Zatta, quum lib. II. lin. 20 pro portenderit exhibeat protenderit. Unus omnium Zatta novum ad textus emendationem contulit subsidium, puta varias manuscripti cujusdam codicis lectiones, quas tamen omnes, quantumlibet probas, in notas rejecit. Qui liber, cujus aetatis sit, et ubi servetur, ne verbo quidem indicat editor. Vix autem accuratior codicis Felinensis notitia ad me pervenerat, quum ex eo lectiones a Zatta publici juris factas manare intellexi[2]), quod diligentissima ejus libri collatio extra dubium posuit, licet longe majorem variantium numerum Venetus editor silentio praeterierit, et nonnullas etiam erronee indicaverit.[3]) Elegans, quam

[2]) Vide „Codicum elenchum" nostrae tertii libri hujus operis editioni, quam ad celebranda solemnia diei XXII. m. Martii 1871 publicavimus, praemissum.

[3]) Lib. I cap. 1 lin. 7 cod. Felin.: non enim est lignum. = Zatta: non en. est signum. Lib. II cap. 5 lin. 56 c. Felin.: subditurus post boves. — Zatta: subditur post boves.

subjicio, viri celeb. CAES. GUASTI, qui tabulario Florentino dignissime praeest, epistola, cujus ope hac in re usus sit Zatta, aperte demonstrat:

„*Firenze, il* 4. *di Settembre* 1871. . . . . . *Che il Codice Feliniano e l'anonimo del Zatta siano una stessa cosa, si può ritenere con sicurezza; sapendosi che il dotto padre Giovan Domenico Mansi era frequentatore assiduo della Feliniana, donde trasse molto per l'edizioni del Fabricio, delle Miscellanee Baluziane, della raccolta de' Concilii ecc., e sapendosi pure con quanto impegno servisse gli editori e gli eruditi, nel communicar notizie, far collazioni di codici, suggerire testi, e simili cose. Di questo, oltre i libri, ne sono testimonio le lettere a lui scritte, che tuttavia si conservano. Ora appunto il Mansi era in strettissima corrispondenza col Zatta e con gli eruditi che si valevano de' suoi torchi; e quando egli stampava il Dante, stampava altresì la raccolta de' Concilii del Mansi. Sarebbe quasi impossibile (dice bene il mio amico Bongi) a credere che l'erudito Lucchese, sapendo che si pubblicava nuovamente la Monarchia, non fosse corso subi-*

Lib. II cap. 8 lin. 60 c. Felin.: in decimo de rerum transmutatione. — Zatta: in decimo de rerum terminis. Lib. II cap. 11 lin. 58 c. Felin.: sed ex ns (lege nc = nunc) ex principiis. — Zatta: sed externis ex princ. Lectio, peccatum auctoris, quam Lib. II cap. 13 lin. 2 TURRIUS inter varias a Zatta notatas refert, neque in codice Felin., neque in notis Zattae hoc loco, sed lin. 36 capitis praecedentis (pro auctoritate) habetur. — Quas praeterea Libro II cap. 2 lin. 27 et lin. 53 a Zatta textui Lucensi injuria tribui dixi lectiones, eae iterum inspecto libro manuscripto, in eo deprehensae sunt.

to a dare l'ajuto del Codice Lucchese. Dovette però tacere questo sussidio, e consequentemente la provenienza del Codice, perchè il libro era proibito; e il Mansi, anche come ecclesiastico, non avrà creduto prudente d'apparire col suo nome, e farvi apparire quello della libreria d'un Capitolo di Canònici." [4])

Editionum a PETRO FRATICELLIO curatarum jam prima, quum Marsilii Ficini versionem italicam in lucem protraheret, maximi momenti subsidium ad emendationem operis nostri contulit, ex quo et ipsa nonnullos, non solum eos, quos indicat praefatio, paucos tamen, errores correxit.[5])

Alteram, impensis JOSEPHI MOLINI, sed curante eodem Fraticellio, factam, ad expurgandum Monarchiae textum novi quid addidisse, non video.

Pervenio ad ALEXANDRI TURRII editionem, quae mole voluminis et ambitu apparatus alias excedit omnes. Eodem, quem et in aliis scriptis minoribus Poetae nostri tenuit, modo, etiam in edenda Monarchia, magis aliena diligenter conferre, quam propria proferre studuit Turrius. Non tamen praetereundum, versionem Marsilii Ficini, hic ex alio, eoque meliore codice quam eo, quo usus est Fraticellius, exhiberi.

---

[4]) Etiam editionis, quae se Ginevrinam dicit, auctor, reprehensionem libri Ecclesiae infesti, a se recusi, avertere studens, ita loquitur de Monarchia: „Scriptus ille" (liber) „quidem ab Auctore fuit contentionis amore, studioque partium, quarum dissidiis tempestate illa paene tota conflagrabat Italia, nimis proinde modo fervet in disputando, modo etiam aestu quodam abreptus a veritate aberrat: at illius errores viri gravissimi jam confutarunt." Cf. quae diximus in Annalib. Dantophilorum german. I. 68—71.

[5]) Ex. gr. Lib. II cap. 5 lin. 103, cap. 8 lin. 8, cap. 13 lin. 9. Lib. III cap. 14 lin. 9.

Ad textum latinum recte constituendum, quam plurimum certe conferre poterat libri Palatino-Vaticani, qui optimae notae manuscriptis adnumerandus est, diligens examinatio. Hunc laborem in se suscepisse refert editor („*Non lasciai di porre a profitto . . . . il cod. Vaticano, esaminato da me stesso*“), et, si accurate eo perfunctus esset, mirifice codicem illum cum impressis consonare dicendum foret; per integros enim tres Monarchiae libros non plus quam triginta Vaticani codicis varias lectiones video notatas. Rem vero longe aliter se habere, adnotationem nostram, obiter etiam, perlustrans, intelliges. Quod vero mirabilius, triginta illarum lectionum, a Turrio relatarum, non minus septem aliter quam in ipso codice habentur exhiberi, Koehleri collatio, quam accuratissimam esse judico, statuere nos jubet.[6])

[6]) Lib. I cap. 11 lin. 82, 83 ad sui textus verba: Et rursus: Homines principibus aliis appropinquant notat Turr. „Sic in Cod. Vatic. — Homines deest in vulg,“; sed vox homines, quae neque in Palatino-Vaticano, neque in ullo alio eorum qui mihi innotuerunt libro manu exarato habetur, mero Turrii arbitrio accepto ferenda est. — Eodem fere modo lapsus est in loco Lib. II cap. 1 lin. 18, quem in textu ita legit: ut adversentur Domino suo, et unico suo Romano Principi, in nota vero refert „Sic nos cum Ç. Vat. et Ficini versione: vulg. uncto.“ Re vera autem tam Pal.-Vatic. quam Felin. exhibent et uncto suo Rom. Princ. — Ultima capitis secundi in eodem libro verba ita constituit Turrius: cum et humana extra quaeratur, non aliter quam per signa, voluntas, quod, ut verum dicam, sensu caret. Sed nota ad haec verba apposita triplici errore laborat: falsum enim est, textum Turrii consonum esse italicae versioni, quae ita concepta est: „*conciossiachè anche la umana volontà non si conosce se non pe' segni esteriori*“, ubi, ut alia taceam, patet, „*non si conosce se non*“ respondere verbis non aliter cernatur, non vero iis, quae habet Turrius, quaeratur, non aliter. Neque verum est: „In vulgatis“ (i. e. in editionibus Venetis etc.) „minus recte legi

Etiam variantes a Zatta notatas, quarum tamen tertiam fere partem (27 ex 91) omnino neglexit, in usus suos convertens, et, quod laudandum, earum ope haud raro textum corrigens, mire, ne dicam ridicule, erravit Turrius. Quum enim illam lectionum varietatem in libro Venetiis impresso deprehenderet, et quum aliunde sciret in bibliotheca Marciana antiquum Monarchiae exemplar manu exaratum servari, sine ulla rei exquisitione pro certo habuit, hunc codicem eundem esse quo Zatta usus erat, et ideo librum Lucensem ubique dixit Venetum. Excipias locum Lib. III cap. 3 lin. 74, ad quem Felinianam lectionem nullo codicis nomine adjecto indicat.[7]) Ne in referendis quidem, quas a Zatta mutuatus est, lectionibus fuit accuratior. Recte enim Venetus editor Lib. I cap. 14

---

cum et humana extra voluntatem non aliter quam per signa cernatur"; voluntatem enim habent Ambrosianus et Felinianus; Venetae vero editiones volentem. Neque accuratius in fine notae lectio textus Pal.-Vat. refertur hic verbis: „Lectionem quaeratur praebuit nobis Cod. Vat.", quum re vera in hoc codice integer locus ita legatur: cum etiam humana exempla volentem non aliter quam per signa queratur. — Lib. III Cap. 2 lin. 10 inter verba Deum non nolle et quod naturae intentioni repugnat Vaticanum „id" addere ait Turrius, quod, quum Koehlerus nihil hujusmodi adnotaverit, an verum sit, dubito. — Quae de loco Lib. III cap. 3 lin. 74 dicenda sunt, paulo infra in textu videbis. — Neque omni numero accurate lectionem cod. Palat.-Vat. Lib. III cap. 16 lin. 11 et lin. 21 refert Turrius, dicens utroque loco vocem incorruptibilium deesse, quum tam hic quam illic etiam „et" desideratur. — Idem circa lin. 82 ejusdem capitis verba ita concepta: unitus, in multiplices alveos influit, dicendum est, ubi Turrius simpliciter notat, codicem Vatic. inter multiplices et alveos addere alios, quum vera ejus libri lectio sit unitur in multiplicationes alios alveos.

[7]) Vide tamen Addenda p. 180.

lin. 55 codicem inter hoc unum et hoc inter plura habere ait. Turrius vero, quae dedit in textu: int. hoc un. et inter plura, codici, quem Venetum dicit, deberi contendit, caeteroquin et in eo errans, quod editionibus vulgatis (quo nomine Venetas, easque sequutas designat), quae exhibent: int. hoc un. et hoc plura, lectionem int. hoc un. et inter haec plura tribuit. Neque certiorem se praebuit in loco lib. II cap. 5 lin. 56, ubi vera textus Feliniani lectio haec est: post boves ad scivas, alias silvas, libere reversus est. Turrius vero, tacens, quod Zatta monuerat, amanuensem, ad scivas in textum recipientem, ad silvas, non nisi lectionis variantis modo („alias") adjecisse, codicem illum post boves ad silvas libere reversus est habere refert.

Quum in Turrii editione non pauca reprehendenda nobis visa sint, non est tacendum, quosdam etiam locos, vel auctoritate versionis Italicae, vel conjectura, tam aliorum, ut Dionysii, quam propria, ad saniorem lectionem ab eo esse correctos. Non tamen putes, hoc ubique factum esse, ubi editor a vulgata lectione recedit. Praeter exempla textus in pejus mutati, de quibus jam diximus, alia deprehendes Libro I cap. 3 lin. 33, cap. 12 lin. 58. Libro II cap. 1 lin. 36, cap. 2 lin. 43 et lin. 49, cap. 3 lin. 41, cap. 4 lin. 13, cap. 5 lin. 75 et lin. 102, cap. 8 lin. 19, cap. 10 lin. 28, cap. 12 lin. 3 et lin. 30, cap. 13 lin. 7. Libro III cap. 3 lin. 74, cap 6 lin. 10, cap. 13 lin. 13, cap. 15 lin. 21.

Omnium primus libros Monarchiae in minores particulas divisit, in quo certe laudandus. Male tamen, et

contra apertam Dantis auctoritatem, eas non capita, sed „paragraphos“ dixit.

Editio, quae curante BOLLATI anno 1853 Augustae Taurinorum lucem vidit, Turrianam presse sequitur, novi quid, in quantum video, ei non superaddens, nisi quod majorem errorum a typothetis Turrii commissorum numerum, licet inter „emendationes“ in calce voluminis non indicatorum, correxit.

Laudabilis FRATICELLII modestia et in editionibus annorum 1857 et 1861 plus eum aliorum auctoritati quam proprio judicio, quantumvis maturo, tribuere fecit. Turrium plerumque sequutus, in paucis tantum ab eo recessit.[8]) E quadraginta tribus, quas anno hujus saeculi 53 proposueram, conjecturis ad Monarchiam[9]), triginta septem simpliciter, unamque (ad Lib. III cap. 15 lin. 16) pro parte suas fecit, uni (Lib. III cap. 4 lin. 6) aliam ejusdem significationis substituit, tres (ad Lib. I cap. 9 lin. 9, cap. 15 lin. 54 et Lib. II cap. 4 lin. 54) merito, unam (lib. II cap. 5 lin. 61), meo quidem judicio, injuria, rejecit. Errores, Fraticellio proprios, inveni perpaucos, eosque leviores.[10])

[8]) Exempla errorum Turrii a Fraticellio correctorum praebent loci Lib. I cap. 12 lin. 58. Lib. III cap. 6 lin. 10, cap. 13 lin. 13. Neque probandam esse emendationem, quam Lib. II cap. 3 lin. 41 in textum receperat ille, intellexit quidem Fraticellius, aliam tamen, non saniorem, ei substituens.

[9]) *Cento, e più correzioni al testo delle Opere min. di Dante Alligh. p.* 6—12.

[10]) Vide, ne desint exempla, Libr. II cap. 2 lin. 51, cap. 10 lin. 25. Lib. III cap. 14 lin. 11.

NOSTRI, POST ALIORUM STUDIA, CONATUS.

Duo prae caeteris officio ejus, qui Dantis Monarchiam edere et illustrare studet, contineri puto: ut textum ab amanuensibus corruptum ab erroribus purgans, ad integritatem eum restituat, et ut obscurius dictorum intellectum lectoribus aperiat. Horum illud nonnulli eorum qui hoc munere hactenus functi sunt, tentarunt quidem, sed ut assequuti sint, tantum abest, ut primos gradus eos superasse vix dici possit; hoc vero omnino intactum reliquerunt.

Subsidiorum ad emendationem textus nobis paratorum suppellex, licet non parca [11]), ejus est naturae, ut quantumvis examinata, magnam dubiorum, quae in legendo nos offendunt, partem, expedire non valeat. Tantae enim fuerunt amanuenses, qui, quos fata nobis permiserunt, codices exararunt, negligentiae et socordiae, ut eos, ad unum omnes, auctoris sententias dum scriberent, mente assequi ne quidem nixos esse, sed de quibusvis aliis rebus vigilantes somniasse, dicendum sit. In quavis enim pagina, vel quae, ut plena existat oratio, abesse nequeunt, omittunt, vel monstra verborum, et sententias quovis sensu destitutas exhibent, unde lectionum inter se variantium numerus fere in infinitum crevit. Genuinas ex tanta lectionum copia seligere, eo difficilius est opus, quo minus uni vel

---

11) Basilius Heroldus, primus operis nostri in linguam germanicam translator, putat Bertrandum de Castenet, Cardinalem Portuensem, omnia, quotquot conquisiverat Monarchiae exemplaria, quasi libros haereticos, concremari jussisse.

alteri codicum prae caeteris auctoritas tribui potest, et quo saepius, etiam qui reliquos plerumque lectionum ineptia superat, Ambrosianum puta, hic vel illic, omnium unus, sine dubio probam atque genuinam praebet. Neque inter codices, qui ad nos pervenerunt, certa genera, familias dicunt, constituere mihi contigit, id unum percipiens, aliquos saepius quam caeteri inter se consentire. Talem inter Hungaricum et Venetum intercedere cognationem dixerim, a quibus Ambrosianus et Laurentianus non multum distare videntur. Felinianus et Palatinus, a reliquis persaepe recedentes, probas haud raro exhibent lectiones, unde utriusque testimonium omni consideratione dignum puto.

Non tamen id mihi agendum duxi, ut unamquamque textus varietatem, in uno vel altero codice deprehensam, adnotarem. Quod si fecissem major paginarum pars innumerarum, magnam partem sensu prorsus carentium, lectionum copia fuisset obruta. Satis igitur fecisse mihi visus sum, si eas indicarem, quas vel aliquatenus defendi, vel umbram quasi justae lectionis innuere posse credebam.

Octo, ad nostram aetatem superstites, Monarchiae codices mihi innotuerunt, quorum tres omni qua potui diligentia ipse contuli, aliorum quatuor collationem officiosis doctorum, probatae his in rebus peritiae, virorum curis debeo. Ad octavum liber accessus, quantumvis appetitus, mihi non patuit. Praeter aliquot lectiones ad locos prae caeteris dubiis impeditos, quas liberaliter mecum communicavit vir clariss. Charles Eliot Norton, Americae septentrionalis civis, nihil igitur habeo quod ex eo proferam. Dico de codice membranaceo, qui cum aliis G u i l e l m i L i b r i

anno 1859 auctionis lege Londini venum ivit[12]), q ut mihi quaererem quatuor librarum britannicarum pretium obtuli, id etiam addens, ut, si cui competitorum opuscula, in eodem volumine cum Monarchia conjuncta, curae essent, me ea, etiam gratis, illi cedere esse paratum. Sed vicerunt opes britannicae. Quomodo liber baro THOMAS PHILLIPS, anno praeterlapso defunctus, libros, quos undequaque commercatos, Middlehillii coacervabat, et quibus in literarum fructum uti ipse non valebat, viris doctis praecluserit, nemo harum rerum peritus est qui nesciret. Quidquid, eo vivente, tentaverim, numquam impetrare potui, ut codicis Monarchiae, quem mihi praeripuerat, non dico diligens collatio, sed accuratior notitia mecum communicaretur. Hoc collectorum genus cum auctore nostro „perniciosam voraginem“ quis dixerit, „semper ingurgitantem, et nunquam ingurgitata refundentem.“

Sed diem obiit supremum, et vix decesserat, quum laeta crebrescebat fama, omnem, quam reliquerat, librorum copiam legati nomine in dominium Musaei Britannici cessisse. Longe tamen secus res se habuit. Aperto enim

---

[12]) S. LEIGH SOTHEBY and JOHN WILKINSON, Catalogue of the extraordinary collection of splendid manuscripts, formed by GUGLIELMO LIBRI. London 1859. March. P. 55. No. 236. „CESSULIS (Jacobi de) LIBER SUPER LUDUM SCACCORUM, „Explicit Liber de Moribus Hominum et Offitiis nobilium et popularium super Ludo Scacchorum Deo gratias Amen‘.“ — DANTIS ALAGLERII DE FLORENTIA LIBER MONARCHIA — LIBER FACETI, Incipit: „„Moribus et Vita quisquis vult esse facetus““ — DE OPERE ASTROLABII, Incipit „Nomina instrumentorum astrolabii sunt.““ 4to. Saec. XIV, on vellum.

„. . . . The work of DANTE on Monarchy is of of the rarest occurence in manuscript, as it is not mentioned in the Catalogus Bibliothecae Regiae Parisiensis, or in Haenel who found only a translation of it into Italian (dated 1462) in the Escurial.“

testamento apparuit, defunctum, mutata voluntate, generum, JOHANNEM FENWICK, parochum ecclesiae anglicanae, heredem instituisse, quem virum reverendum fructuum ex libris capiendorum socero esse peritiorem, sequens, quam clar. Eliot Norton d. 23. Aprilis h. a. ad me dedit, epistola luculenter probabit:

I at once endeavored to obtain permission to consult the Middlehill codex, or to secure a collation of it, — but, as I could not go to Cheltenham, it seemed that I should have no success. Day before yesterday, however, I received a note from the present possessor of the library of the late Sir Th. Phillips, his son-in-law, the Revd. John Fenwick, informing me that he was about to come to London for a few days, and that if I would pay him £ 5. — he would bring the manuscript with him, and would allow me to see it at his lodgings. — — When I offered the money he demanded, to Mr. Fenwick, he asked me, with a tardy shame, if I thought it to much to pay. I replied that I had made no objection to his terms. He then asked me if I should think it right that the sum should be reduced by half. I said that it was for him to decide, for I was ready to give him what he had demanded; but, that as he asked my opinion I was glad to say that it seemed to me a very extraordinary, and a very discreditable proceeding to ask any money whatever of a student, and especially of a foreign student like myself, for such use of such a volume as I had made of it; that it was the first time I had ever been subjected to such an expense, and that wher-

ever I had been, I had hitherto found the possessors of literary treasures glad to impart them freely and without price to those whose studies might be assisted by them. He, thereupon, said that there was no fund for the support of the library, but such a tax; to which I said that private libraries were usually not endowed institutions. He then returned me one half of the five pounds I had given him. — A curious exhibition of a . . . . very rare in England and elsewhere.

Et, ne putes interim ab his moribus defecisse Fenwickium, ecce quae vix a Britannorum insula redux nuper (d. 14. Octobr.) mihi scripsit vir doctissimns Hermannus Suchier, Marburgensis:

Herr Fenwick sagte mir, die Collation seiner Hs. der Monarchia sey bereits für Sie gemacht. Dass dieses auf einem Irrthum beruht, ergiebt sich aus Ihrem Briefe; doch hatte ich keinen Grund, Fenwick's Aussage in Zweifel zu ziehen, der, wie er mir sagte (sed contra fidem veritatis), *mit Ihnen Briefe gewechselt hatte . . . In dem Besitzer, der für jede benutzte Hs. eine zum Theil nicht unbedeutende Summe erhebt, fand ich übrigens einen Mann von gefälligem und freundlichem Wesen.*

Longe aliter egerunt, quibus cura Musaei Nationalis Hungarici Pesthinensis demandata est. Vix enim mihi innotuerat, codicem Monarchiae a Nicolao De Jankovics jure legati in dominium illius Musaei transiisse, quum, ut accuratiorem ejus notitiam obtinerem, ad Georgium de Urházy, virum clariss., per literas me converti, qui in

auxilium vocato Johanne Paier, viro docto, desiderio meo liberaliter respondit. Quum vero accuratior libri negligentius scripti collatio Pesthini non commode erat paranda, intercedentibus summis utriusque Regni rerum exterarum administris ut codex ipse Halas mihi transmitteretur, rogavi, et hoc etiam voto ita potitus sum, ut tres menses ad conferendum librum mihi concederentur.

Neque studiis nostris defuerunt, qui LUCAE literis favent. Intercedente enim, de quo jam dixi, doctissimo Guasti, curam codicem, quem cum tot aliis bibliothecae Canonicorum ecclesiae Sancti Martini olim legavit FELINUS, vel rectius FELLINUS SANDEUS[13]), Episcopus Lucensis († 1503), cum editione Fraticelliana conferendi, liberaliter in se suscepit vir ill. SALVATOR BONGI. Quum vero dubiis aliquoties locus mihi remanere videretur, EDMUNDUM STENGEL, jam Professorem Marburgensem, ut editionem nostram cum libro manuscripto de integro compararet, rogavi, et vir doctus precibus meis officiose satisfecit. At ne nunc quidem omnes difficultates e medio erant sublatae, quare mense Septembri anni 1872 Lucam ipse me contuli, ut locos dubios iterum inspicerem. Sed molestiam de qua Blumius jam quadraginta sex abhinc annos conquestus est, hodieque subsistere, dolens percepi, quum post duorum librorum collationem, prima die absolutam, altera ad opus perficiendum rediens, conclave, quo libri servantur, tanto, ad ornandam ecclesiam parato, sacro suggestu viderem obstructum, ut ad scrinia nullus daretur

[13]) BLUME, Iter italicum II, 96—98. Cf. TIRABOSCHI, Storia della letteratura ital. T. VI. Parte II. cap. 5. § 16.. Ediz. Molin. (1809.) p. 610.

accessus, neque, in quantum dicebant, is ante triduum posset removeri. Sed ne in his quidem, quae ipse expedire non potui, paucissimis locis, me incertum manere passa est Bongii humanitas, repetitas, ubi haesitaveram, curas in codicem conferentis.

In collatione codicum tam MARCIANI quam AMBROSIANI a me ipso instituta egregie me adjuvit liberalitas praesulum utriusque bibliothecae, virorum illustrium VALENTINELLI et CERIANI.

Quanta fuerit diligentia doctiss. REINHOLDI KOEHLERI, jam Vimariensis, in conferendo codice VATICANO-PALATINO jam supra dictum est. Neque minori laude dignum esse censeo beatum JOH. BAPT. UCCELLIUM, cujus curae, quum in transscribendo textu Div. Comoediae qui dicitur Sanctae Crucis accuratissimum se exhibuerat[14]), commisi codicum LAURENTIANI et MAGLIABECCHIANI (Cl. XXX. No. 239) collationem.

Exstat praeterea, referente Turrio, inter libros, quos Antonius MAGLIABECCHI olim collegit, etiam fragmentum Monarchiae, saeculo praeterlapso manu exaratum, quod tamen, quum a quatuor ad minimum editionibus aetate superaretur, et vix sextam totius operis partem contineret, negligendum putavi.

Maximae utilitatis ad expurgandum a mendis amanuensium textum operis, fuit versio italica a MARSILIO FICINO circa annum 1467 uti videtur confecta; optimae

---

[14]) Prolegomena ad nostram Divinae Comoediae editionem p. LXXVII.

enim notae codice usum esse doctum interpretem facillime cognoscitur. Neque tam Fraticellius quam Turrius hoc subsidium omnino neglexerunt; tot vero tantaque sunt ab utroque eorum praetermissa, ut successoribus spicilegium minus quam messem colligendam reliquisse sint dicendi.

Alterius versionis, quae Ficinianam aliquot annis praecessisse videtur, primum caput, et secundi primas XVII lineas (nostrae editionis), et praeterea ultimum caput totius operis e codice RICCARDIANO edidit Turrius. Non tamen ejus momenti mihi visa est haec translatio, ut de parte inedita curarem.

Tertiam, eamque omnium antiquissimam versionem, in codice manuscripto bibliothecae nationalis Parisiensis indicare videtur ANTON. MARSAND.[15]) Doleo quidem me accuratiore hujus codicis notitia carere; sed auctoritati Marsandii de aetate meritisque librorum manuscriptorum judicantis permodicam fidem habendam esse, harum rerum periti non ignorant.[16])

---

[15]) *I Manoscritti italiani della R. Bibliot. Parigina I. 125. „Cod. 7764. È membranaceo, in piccolo foglio, pergamene bellissime. caratteri tondi e nitidi, di pag. 236, verso la fine del secolo XIV, ma disgraziatamente mancante di qualche foglio. Comincia con un volgarrizzamento del libro della Monarchia di Dante; volgarizzamento ben degno. secondo che mi pare, de' più bei tempi della nostra favella, e certamente inedito. Ne' margini leggonsi alcune succose notarelle autografe di Jacopo Corbinelli, già possessore del codice presente, com' ei lasciò scritto di propria mano in sul principio della prima pagina:*

[16]) Cf. Prolegomena nostra, jam citata p. LXII—LXIV.

NOSTRA AD INTERPRETATIONEM SYMBOLA.

Ut obscurius ab auctore nostro dictorum rectam sententiam lectoribus aperirent, qui hactenus Monarchiam ediderunt, nihil curarunt. Ab integro igitur res erat aggredienda. Sed fugere me non potuit, tali officio me non esse parem. Argumentationum hujus libri obscuritas praesertim in eo consistit, quod Dantes in ratiocinando formis et terminis technicis Scholasticorum, nostro loquendi et concludendi usui alienissimis, utitur. Me vero his, ut ita dicam, mysteriis vix, et ne vix quidem initiatum esse, nemo melius me ipso percipere potest. Audendum tamen duxi, auxilio amicorum, me doctiorum, confisus, inter quos prae caeteris doctissimum, mihique amicissimum collegam EDUARDUM ERDMANNUM gratus nomino. Magno etiam subsidio mihi fuit versio Ficini, qui, licet ipse Platonicus, philosophiam Aristotelico-scholasticam optime callebat.

Neque fontes negligendos esse putavi, ex quibus noster hausit, inter quos Aristoteles primum obtinet locum. Graecum Stagiritae textum Dantem non habuisse, neque, si habuisset, intelligere potuisse, hodie fere nemo dubitat. Non apte igitur passus a nostro laudatos graecis verbis attulissem. Neque rectius egerunt, caeteroquin optime meriti, Mediolanenses Convivii editores (1826); appendicis loco quae Dantes ex Aristotele citaverat, secundum versiones saeculi decimi quinti et decimi sexti, ut Theodori Gazae, Francisci Vatabli, Georgii Vallae, Johannis Argyropuli rell. exhibentes; certissimum enim est, etiam his vestibus indutum Aristotelem Danti fuisse ignotum. Ad eas igitur versiones erat recurrendum, in quibus opera

summi scholasticorum magistri saeculo XIII. et XIV. circumferebantur. Horum librorum aliquot jam eo tempore plus semel in latinum conversos extitisse, nota res est; sed auctorem nostrum, Thomae Aquinatis studiosissimum, ubi poterat, eadem qua ille versione, magnam partem ad ejus instantiam ex graeco textu factam, usum esse, non solum veri est simillimum, sed etiam facto probatur. E Thomae igitur ad Aristotelem commentariis, quales eos in notis retuli, loci Aristotelici sumti sunt tantum non omnes; ubi vero hoc subsidium deficiebat, in opem erant vocandi Boethius[17]), Albertus Magnus, aliique. Unius certe operis, Meteorologicorum dico, duas nostrum habuisse versiones testis est notissimus Convivii locus.[18]) Aliquas ejus generis in codicibus manuscriptis superstites recenset Jourdain, ad quas tamen accessus nobis non patuit.

---

[17]) Ex. gr. ad Libr. I. Cap. 11 lin. 41, cap. 15 lin. 2.

[18]) Tract. II. cap. 15. *„Quello che Aristotile si dicesse non si può bene sapere di ciò, perchè la sua sentenza non si trova cotale nell' una traslazione, come nell' altra."* Ubi notandum, eam versionem, quam novam dicit auctor, eandem esse, quae in editionibus operum b. Thomae inscribitur antiqua, eam scilicet, quam Aquinas ex ipso Aristotelis textu graeco fieri curaverat. Quam vero nomine veteris („*la vecchia*") significat, a Gerardo Cremonensi saeculo XII ex Arabo factam esse, cujus specimen dedit Jourdain (Scripta Aristotelis in med. aevo. Appendix No. XIV.) vix dubito.

LIBRI OCCASIO ET FINIS.

Pontifices Romanos, eorumque propugnatores inde a temporibus Gregorii VII. praeter spiritualem summam etiam in temporalibus potestatem Ecclesiae, vel ut rectius dicam Papae, vindicasse, nota res est. Hujus usurpationis, ne hodie quidem exstinctae, specimina, prae caeteris notabilia, leguntur in compluribus Paparum epistolis decretalibus, tribus puta Innocentii III: „Solitae benignitatis“ (anni 1200. Cap. 6. X. De Majoritate et obedientia I. 33.), „Venerabilem“ (anni 1201. Cap. 34. X. De Electione I. 6.), et „Novit ille“ (1204. Cap. 13. X. De Judiciis II. 1.), una Innocentii IV: „Ad apostolicae“ (1245. Cap. 2. De sententia et re jud. In Sexto. II. 14.) et duabus Bonifacii VIII „Clericis laicos“ (1296. Cap. 3. De Immunitate ecclesiar. ibid. III. 23) et „Unam sanctam“ (1302. Cap. 1. Extravagantt. comm. De Majorit. et obed. I. 8.)

Neque defuerunt, qui privata auctoritate scribentes similia statuerent, ut b. Bernhardus Clarevallensis[19]), b. Thomas Aquinas, Speculator Suevicus rel. Nullum

---

[19]) Libri quinque de Consideratione ad Eugenium III. Papam. Apud Goldast. Monarchia S. Romani Imperii. II. 68—86.

tamen inveni, qui tam late rem exposuerit, ut auctor noster ejus opus ad refellendum sibi selegisse dicendus sit. Habemus quidem inter opera b. THOMAE libros de Regimine principum, qui Pontificibus Romanis fere omnia quae sibi vindicabant jura tribuit; hos tamen libros, ea certe forma qua nunc leguntur, Aquinatis esse non posse, probat locus III. 20, qui pugnam Göllheimensem et reelectionem Alberti Austriaci enarrat, facta quae non minus quam septendecim annos post obitum Doctoris Angelici evenerunt.[20]) Praetera nullam omnino relationem inter hoc opus et Dantis Monarchiam deprehendere mihi contigit.

Etiam ex altera parte tantae summorum Pontificum ambitioni multoties contradictum est, tam ab Imperatoribus, Principibusque ipsis, iisque qui causam eorum ad defendendum susceperant, tam ab aliis sua sponte in arenam hujus litigii descendentibus. Inter quos JOHANNES TEUTONICUS (SEMECA circa 1240) notandus esse videtur, qui, quamvis Innocentio III. familiaritate junctus, tamen in glossa, quam ad Gratiani Decretum composuit, non semel Imperatorem nemini, ne Papae quidem, esse obnoxium, asserit.[21]) Uberiorem vero de hoc argumento tractatum,

---

[20]) RUBEIS De gestis et scriptis S. Thomae Ven. 1751. p. 231. sq. Aquinati libr. I. et II. 1—4, Ptolemaeo Lucensi tria sequentia capita, reliqua vero anonymo tribuit.

[21]) Glossa „Discrevit" ad can. 6. Dist. XCVI. „Immo videtur contra, quod non discrevit, sed confudit, quum Ipse unus et idem, utrumque officium gessit per se, ut notaret, quod ex eodem fonte processerunt.... Nam dicit Lex, quod summa nobis bona a Deo concessa sunt, scil. Sacerdotium et Imperium (Nov. Justiniani 6, Prooem.). Rursus Primus per superbiam cecidit, unde homines in Infernum demergebantur; Christus autem nos humilitate sua sursum erexit. Sed si haberent omnes omnia officia, superbirent, ita quod iterum demergerentur in In-

qui nostro ullo modo possit aequiparari, eum praecessisse non puto. Exstat quidem opusculum sub nomine AEGIDII COLUMNAE, Romani, Episcopi Bituricensis (1316) a Goldasto editum[22]), quod spurium esse non pauci contendunt.[23]) Certe non mirandum mihi videretur, si Aegidius, Philippi Pulchri praeceptor, qui integram fere vitam in Gallia consumsit, partes regis in certamine cum Bonifacio VIII. sustinuerit. Etiam in libro de Regimine principum, quem Philippo dedicaverat, tantum abfuit ut diversas sententias tuitus sit, ut potius non pauca in eo reperirentur, quae cum nostro optime consentiunt.[24]) Sed quod gravius est, quae in libro de Pontificia potestate leguntur, probant eum non ante illas contentiones inter Philippum et Bonifacium, i. e. non ante initium saeculi XIV. esse compositum. Eo tempore Dantis Monarchiam jam extitisse[25]) probare speramus.

---

fernum." Cf. Glossam „Ad regem" BERNHARDI PARMENSIS († 1266) ad cap. 7 X Qui filii sint legitimi. IV. 17.: „Hu" (HUGUCCIO PISANUS) „dixit, quod Imperator a solo Deo habet potestatem in temporalibus, Papa vero in spiritualibus, et sic divisa est jurisdictio. Prius enim fuit Imperator, quam coronam reciperet a Papa et gladium ab altari, Can. 24. Dist. XCIII, quia ante fuit Imperium, quam Apostolatus."

[22]) l. c. p. 106. vel rectius 96—107, ubi praemissae sunt epistolae Bonifacio VIII. („Deum time") et Philippo Pulchro („Sciat tua maxima") tributae. Cf. PHILLIPS Kirchenrecht III. 253.

[23]) TIRABOSCHI in opere N. 12. cit. T. IV. P. 1. Lib. II. cap. 1. §. 26. p. 144, 45. TOSCHI Storia di Bonifazio VIII. p. 147—49.

[24]) Cf. III. 1. cap. 6. cap. 8, III. 2. cap. 4. cap. 20.

[25]) Art. V. apud Goldastum p. 102. „Declarandum est, a quo Rex Franciae teneat regnum suum: utrum scilicet ab homine, vel a Deo, et, si a Deo, utrum necesse habeat recognoscere ab ejus Vicario? Ad quod breviter respondemus, quod a solo Deo immediate tenet et possidet regnum suum, ita quod non ab homine quoquam. A Vicario vero Christi non tenet, nec in quantum homo, nec in quantum Christi Vica-

Romanae arrogantiae, nimis elatae, viros etiam caeteroquin parti Guelphae addictos, verbis et factis resistere potuisse, facile intelligitur. Ita etiam auctorem nostrum, a partium studio semper alienum, in patria Guelpha adhuc morantem, et publicis muneribus fungentem, egisse putamus; neque a moribus illius aevi alienum est, non suffecisse ut quis concivibus suspectum se redderet, et ab honoribus removeretur, quod in opere solis doctioribus composito et intelligibili theoremata parti dominantium adversa exposuerit.

Argumenta pro jure a Papis vindicato prolata, licet immutata, multo tamen plenius apud auctores, nostro recentiores, eos praesertim leguntur, qui contra Ludovicum Bavarum, pro Johanne XXII. certarunt. Sed quum scriptores, quos impugnare constituit Dantes, ad nos non pervenerint, ut summam eorum quae pro se afferunt perspiciat lector, nonnullas ex Augustini Anconitani (Triumphi, † 1343[26]) opere de potestate ecclesiastica desumtas sententias, quae graviores mihi visae sunt, insero, secundum ordinem libri nostri eas disponens, ut facilior alterius cum altero sit compositio.[27]) Praemitto quaedam ex dedicatione ad Johannem XXII. excerpta, quae ad Dantem se referre crediderim.

---

rius. Ad hoc sumamus testimonium summi Pontificis ipsius, scil. Innocentii (Cap. 13. X. Qui filii sint legit. [?]), de Rege Francorum sic loquentis: „Rex Francorum superiorem in temporalibus minime recognoscit.“ Si dicas, quia, et si non recognoscit, tamen de jure deberet, respondemus per interemtionem, quod non debet“ etc.

[26]) Cf. de eo Tiraboschi l. c. §. 27. p. 145—147.

[27]) Utimur editione quae prodiit Augustae anno 1473. in fol., permuttis erroribus typothetarum referta.

„Dei filius, humani generis naturam assumens ..... Ecclesiasticae potestatis altitudinem suos fideles latere noluit; quinimo, tamquam super petram fundatam, ipsam esse supra omnem principatum et potestatem, ut ei genua cuncta curventur coelestium, terrestrium et infernorum, verbis apertissimis declaravit. Unde error est, ut puto, pertinaci (s?) menti (s?), non credere Romanum Pontificem, universalis Ecclesiae pastorem, Petri successorem et Christi legitimum vicarium, super spiritualia et temporalia universalem [non] habere primatum, in quem multi labuntur dictae potestatis ignorantia.... Multi autem curiosa scientia, et utinam non elata superbia, cupientes ex quibusdam novis videri potius quam videre, et sciri potius quam scire, imitantes in hoc illos curiosos et superstitiosos archemenses (γρ. Athenienses), quid ad nihil aliud vacabant, nisi audire vel discere aliquid novi.“ [28])

AUGUST. TR. XXII. 3. (DANTIS MON. I. 8.)

„Tota machina mundialis non est nisi unus principatus. Sed quia non debet esse nisi unus universalis principatus, ideo unus princeps et unus principatus. Princeps autem totius principatus mundi est ipse Christus, cujus Papa vicarius existit.“

AUG. TR. XXXVI. 1. (D. MON. III. 4.)

„Planum est, quod luna derivatur a sole quantum ad ejus formationem, quia ex illa luce, quae facta describitur in Genesi prima die, tertio die postmodum formatus est sol, deinde luna ac aliae stellae. Et quantum ad

[28]) Actus Apostol. XVII. 20.

ejus lucis receptionem, quia luna a sole suam lucem recepit. Unde pater omnium planetarum per astrologos ipse sol describitur. [29]) Sic dominium Imperiale vel Regale derivatur a dominio Papali, vel sacerdotali, quantum ad ejus formationem, vel quantum ad ejus dignitatem, vel auctoritatis receptionem."

AUG. TR. I. 1. (D. MON. III. 8).

„Potestas temporalis Regum, Imperatorum et aliorum Principum saecularium est in ministerium data a Deo Papae et aliis Praelatis Ecclesiae, in quibus residet potestas spiritualis . . . . . Per potestatem Papae habet institui et regulari si bona est, et per ipsam habet condemnari et judicari si bona non sit. Ergo talis potestas non est immediate a Deo, sed est in ministerium potestatis spiritualis data."

XL. 1. „Papa non tollit ordinem a Deo institutum quantum ad ista duo regimina, sed bene tollit potestatis abusionem, ut, si potestate, quam confert Imperatori, ipse abutatur, Ecclesiam, cujus mandatis tenetur parere, invadendo et contemnendo, potest ipsam ab eo tollere et alteri conferre."

---

[29]) Glossa ad „Inter solem" ad Cap. 6. X. De Majorit. et obed. I. 33. „Igitur, quum terra sit septies major luna, sol autem octies est major terra, restat ergo ut pontificalis dignitas quinquagesies septies sit major regali dignitate." - Laurentius hic adducit dictum Ptolemaei: Manifestum est, quod magnitudo solis continet magnitudinem terrae centies et quadragesies septies et duas medietates ejus. Item palam est, quod magnitudo solis continet magnitudinem lunae septies millies et quadragesies et quater et insuper ejus medietatem. Item dicit, quod terra continet magnitudinem lunae trigesies novies. Joannes Andreae dicit: quod ratione non capio, astrologis relinquo. Vide PHILLIPS l. c. III. 183. N. 21.

XLIV. 1. „Nulla lex populo Christiano est danda, nisi ipsius Papae auctoritate, sicut nec aliqua lex fuit data populo Israelitico, nisi mediante Moyse . . . . . Sicut Imperator recipit a Papa imperii temporalium administrationem, sic ab eo recipit legum et statutorum ejus approbationem . . . Sicut ejus electio et confirmatio a Papa dependet, sic legum et statutorum approbatio.“

XLIV. 4. „Sicut per Papam Imperator et omnis potestas instituitur, si bona est, et corrigitur, si non bona est, ita omnis lex, a quocumque feratur, per eum est comprobanda si bona sit, et per eum est corrigenda, si non bona sit.“

XLVII. 3. „Si examinatio et confirmatio Imperatoris spectat ad Papam, oportet, quod Imperialium legum confirmatio, vel reprobatio similiter ad ipsum spectet . . . . . Sicut omnis scientia humanitus inventa, est imperfecta, et quaedam umbra respectu divinae scientiae, sic Papa, qui est armarium Sacrae scripturae, debet Imperiales leges declarare et supplere.“

AUG. TR. I. 1. [EX. S. BERNHARDO DE CONSIDERAT. LIB VI. GOLDAST. P. 83.] (D. MON. III. 9.)

Quem gladium (sc. temporalem) tuum (sc. Papae) esse, qui negat, non satis videtur attendere verbum Domini, dicentis sic: „converte gladium tuum in vaginam“. Tuus ergo gladius evaginandus est ad tuum imperium; alioquin, si nullo modo ad te pertineret, dicentibus Apostolis: „Ecce duo gladii hic,“ non respondisset „satis est“, sed, unus est. Potestas ergo jurisdictionis spiritualium et temporalium immediata est in solo Papa.“

AUG. TR. IBID. (D. MON. III. 10.)

„Si inveniatur, quandoque aliquos Imperatores dedisse aliqua temporalia summis Pontificibus, sicut Constantinus dedit Silvestro, hoc non est intelligendum, quod suum est, sed restituetur, quod injuste et tyrannice ablatum est.“

XXXVI. 3. „Silvester non recepit illa temporalia a Constantino quantum ad dominii recognitionem, sed quantum ad immediatam aliquorum temporalium administrationem, quorum Ecclesia ante non habebat, et quantum ad ipsius Ecclesiae et fidei catholicae defensionem . . . . . Sicut dictus Constantinus ante receptionem baptismi utebatur dominio temporalium tyrannice et usurpative . . . . . ita postmodum, sicut Dei minister, usus est tali dominio.“

XLIII. 1. „Videtur, quod Constantinus non potuerit Papae partem Imperii concedere, et partem sibi reservare, quia bona communia et bona Reipublicae non possunt alienari, vendi, vel commutari. Est dicendum, quod bona Reipublicae non possunt alienari, sed bene possunt in meliorem usum commutari, et Deo dicari, a quo recipiantur.“

XLIV. 2. „Videtur, quod Constantinus non potuerit Papae immediatam administrationem Imperii concedere, quia illud, quod non potest recipi, non potest dari; sed Papa et alii ecclesiastici viri non possunt recipere immediatam administrationem temporalium . . . . . Propheta David sic ait: „In manu tua, Domine, virtus ac potentia, in manu tua magnitudo et imperium, tuae divitiae sunt et tua est gloria, tu dominaris omnium. Ego autem et populus meus, quid sumus, ut possimus aliqua tibi promittere, vel dare, quum tua sint omnia? Sed haec ipsa, quae de

manu tua accepimus, dedimus tibi". Planum est autem, quod Papa est verus vicarius Christi in terra. Illo ergo jure temporalium administratio conceditur Papae ab Imperatore, et recipitur ab ipso, quo jure praedictorum bonorum administratio recipitur a Deo, et datur Deo".

I. 8. „Papa est caput discipulorum et Apostolorum Christi. Sed de discipulis Christi dictum est: „Nisi qui renunciaverit omnibus quae possidet, non potest meus esse discipulus". Ergo videtur, quod Papa super temporalia, potestatem non habeat ..... Ista fuit instantia Juliani haeretici (Eclanensis), qui bona patrimonialia Christianis auferens, dicebat, Christus noster dixit in Evangelio: „Qui non renunciaverit" etc. Non est tamen de ratione vitae perfectae et discipulorum Christi, nihil temporalium possidere, quum ipsi multa temporalia in communi haberent ..... Nam Abraham perfectus homo erat, et multas divitias habebat. Possidere ergo divitias, non ut in eis spes ponatur, sed ut in eis divinum praeceptum impleatur ad praesentis vitae sustentationem, ad pauperum erogationem et virtutum operationem est de ratione vitae Apostolicae".

AUG. TR. XXXVI. 6. (D. MON. III. 11.)

„Plus potest Imperator quam Papa, cujus signum est, quia eum in suum auxilium vocat ad defensionem Ecclesiae ..... Est dicendum, quod hoc ipsum, quod Papa vocat Imperatorem in suum auxilium et Ecclesiae defensionem a Papa habet causaliter effective, et finaliter terminative, quum gladium imperialem solum in ministerium Dei constet sibi esse datum".

AUG. TR. XXXVI. 1. (D. MON. III. 13.)

„Dominium naturale et politicum, et recto et justo titulo acquisitum, sequutum est sacerdotium, quia tale dominium in ministerium sacerdotii et in tuitionem et defensionem Ecclesiae concessum est ..... Planum est autem, quod sacerdotium statim post diluvium institutum fuit in persona Melchisedech, qui summum sacerdotem, qui nunc est, significabat ..... Quantum ad personam, verum est, quod dominium papale in beato Petro incoepit, qui fuit primus Papa, quem planum est, plures Imperatores et Reges praecessisse in temporalium administratione; non autem quantum ad ipsius dominii jurisdictionem, quam, nec ante, nec post, nullus Rex vel Imperator habere potest, nisi a Christo, et per consequens, nisi a Papa."

XXXVI. 4. „Verum est, Imperatorem fuisse ante Papam quantum ad personam, sed non quantum ad officium et figuram. Successit enim Papatus et sacerdotium Christi sacerdotio Levitico, et sacerdotium Leviticum successit sacerdotio legis naturae. Unde universaliter sacerdotium fuit ante Imperium, ... nec dictae potestates sunt discretae et diversae, quia una non reducatur in aliam; utraque enim est a Deo: sed Apostolica et sacerdotalis immediate, Imperialis vero mediante Apostolica vel sacerdotali ..... Papa non debet usurpare immediatam executionem vel administrationem temporalium, ne propter talem executionem implicet se negotiis saecularibus; — sed ex hoc non subtrahitur dominium temporalium ipsi Papae, quia in delictis et violentiis non possit Imperatores et Reges corrigere, et eos dominio temporalium

privare, si contingat eos forefacere ..... Est dicendum temporalia esse Imperatorum quantum ad usum et executionem, non quantum ad universalem dominationem et transmutationem. Dei enim solius, et Vicarii Jesu Christi est tale dominium, quia ad eum spectat, temporalia terrae transmutare et ordinare."

AUG. TR. I. 7. (D. MON. III. 15.)

„Christus non dixit: regnum meum non est in hoc mundo, quia in hoc mundo et in futuro regnat super fideles suos; sed dixit: non est de hoc mundo, quia de hoc mundo est quidquid homini est a Deo creatum, et a vitiata stirpe Adae generatum. Sed jam factum est regnum non de hoc mundo quidquid de ipsis hominibus per ipsum Christum regeneratum est, dicente Apostolo 'Eripuit nos de potestate tenebrarum, et transtulit nos in regnum filii caritatis suae.' . . . Vel potest dici, quod regnum Christi non fuit de hoc mundo, quia non fuit modo mundano, quomodo sunt alii reges, qui ex fortitudine ministrorum accipiunt potestatem regnandi; ipse autem, regnando super suos, sibi ipsi sufficiens, nullo alio adminiculo indigens."

AUG. TR. XXXVI. 4. (D. MON. III. 16.)

„Quidquid fuerit de Imperatoribus praeteritis, modernorum tamen Imperatorum electio planum est, quod pertinet ad summum Pontificem, vel per se ipsum, vel per Electores, quos ipse summus Pontifex ordinavit."

XXXVII. 4. (ex Decretali Innocentii III. Cap. 34. X. De Electione I. 6.) „Illis Principibus jus et potestatem eligendi Regem, in Imperatorem postmodum promo-

vendum, recognoscimus . . . praesertim, quum ad eos jus et potestas hujusmodi ab Apostolica sede pervenerit." [30])

XXXV. 2. „Gregorius quintus tempore Ottonis Imperatoris, convocatis et requisitis Principibus Alamaniae, septem Electores instituit, Officiales ipsius curiae imperialis. . . . Causa autem, quare solum de Alamania praedicti Electores sunt assumti, communiter triplex assignatur. . . . Tertia fuit voluntas Papae, puta Gregorii V. qui de Theutonia fuit natus."

Longior fui in exscribendis Triumphi locis, ut argumentorum, quibus jurium a Pontificibus Romanis adfectatorum defensores Dantis aevo utebantur, et quae ne hodie quidem deposuerunt, concatenatio clarius eluceat, et ut dijudicari queat, an et quatenus sufficiant, quae, ut ea oppugnet, noster protulit.

QUO TEMPORE LIBRI DE MONARCHIA COMPOSITI FUERINT, EXAMINATUR.

Qui de vita Dantis scripserunt antiqui auctores, praeter unum Boccatium, quaestionem, quando opus nostrum conceperit, reliquerunt intactam. Sed jam Bas. Joh. Heroldus, cujus versio paulo ante textum latinum in lucem prodiit, libros de Monarchia circa initium expeditionis Romanae

[30]) Cf. Bullam „Apostolica sedes", a Bonifacio VIII. mense Majo anni 1300. emissam.

a Ludovico Bavaro susceptae compositos esse innuit, quum in ipso operis, anno 1559 typis mandati, titulo dicat: „vor zweihundert dreyßig dreyen jaren, zu vertädigung der Würdin des Reychs Teütscher Nation Lateinisch beschriben.“ Disertius etiam SIMON SCHARDIUS eandem tuetur sententiam, editionem operis nostri, anno 1566 a se factam, ita inscribens: „Dantis Al. Florentini Monarchia, scripta temporibus Ludovici Bavari.“ Neque aliter sensit, qui codici Pesthino, quo tempore ignoro, adscripsit: „Dante Alligherii Opus de Monarchia Temporali, pro Ludovico Bavaro Imp. contra Romanum Pontificem.“ Egregie tamen errare, qui hanc opinionem defendunt, jam inde patet, quod, quum Bavarus Romanam expeditionem praepararet, a morte Dantis integrum praeterierat lustrum.

Recentiorum complures BOCCATII[31]) sententiam sequuti, temporibus Henrici VII. operis nostri adsignant compositionem,[32]) vel anno 1309, quo de instaurando per Italiam Imperio Luceburgensis cogitare incoeperat, vel sequentibus annis praesertim 1313, 1314, quibus conatus

---

[31]) *Vita di Dante. Ed. Barthol. Gambae* (1825) *p.* 94. *Similemente questo egregio autore nella venuta di Arrigo VII. Imperadore fece uno libro in latina prosa, il cui titolo è „Monarchia“, il quale secondo tre quistioni, le quali in esso determina, in tre libri divise.* — Quae tamen omnia, sicut et sequentia (v. infra p. LII) non habentur in ed. Sermartellii (1576).

[32]) *PELLI, Mem. p. serv. alla vita di D. Seconda ed. Fir.* 1823. *p.* 190. *GIUS. MAFFEI Storia, d. letterat. ital. Mil.* 1825. *I.* 64. *BALBO Vita, di Dante lib. II. cap.* 11. *MISSIRINI, Vita di D. Quarta ediz. Mil.* 1844. *p.* 148, 473. *ARTAUD DE MONTOR, Hist. de D. Al. Chap.* 28. RUTH. Gesch. d. italien. Poesie I. 405. PAUR, Ueb. d. Quellen z. Lebensgeschichte 1862. p. 33 etc.

Imperatoris magis magisque periclitabantur.[33]) Neque desunt, qui ut alteram cum altera sententiam concilient, auctorem opus, pro Henrico incoeptum, post ejus obitum Ludovico consacratum esse dicant.[34])

Ut harum opinionum ulli consentirem, a me impetrare non potui, et jam plus quam viginti abhinc annos probare studui, Dantem adhuc juvenem, et ante exilium Florentiae degentem, opus nostrum scripsisse. Hanc sententiam, initio fere ab omnibus impugnatam, lapsu temporis non pauci vel integram probarunt,[35]) vel certe, eorum quae antea affirmaverant haud modicam partem deponentes, partim mecum consenserunt.[36])

Ut enim ab eo incipiam, quod omnium primum me offendit: habemus scriptum, ab auctore nostro, ut Luceburgensi animos conciliaret, viam sterneret, asseclasque pararet, sine ullo dubio compositum: epistolam, quam anno 1310, ut videtur, Principibus et civitatibus Italicis inscripsit. Iam mirandum foret, si Dantes eodem fere tempore duos ad eundem finem spectantes, magnamque partem iisdem argumentis innixos tractatus composuisset;

---

33) Intermediam sententiam tenet clariss. Wegele, opus nostrum annis 1309—1311. assignans, de qua infra p. XLVIII dicendum erit.

34) *Troya*, *Il Veltro allegor. di D. p.* 159; *S. Thouar, Dante, in „Saggio di Studj biograf.“ Milano* s. a. p. 110, aliique.

35) Boehmer, Ueb. Dante's Monarchie. 1866. passim. Scartazzini, Dante Aligh. 1869. p. 311—316. Hubatsch, D. Aligh. Ueber die Monarchie 1872. p. 27—29. *Franc. D'Ovidio, Sul trattato* de Vulg. eloquentia p. 62. Nota 2. *Vinc. Botta, Dante as philosopher, patriot and poet. New-York* 1865. p. 55. — *De Vericour, The life and times of Dante. London* 1858. p. 167. utramque refert sententiam, quamnam veriorem esse putet, tacens.

36) Quod praecipue de Fraticellio dictum esse puta. Vide infra p. XLVI.

sed, quod longe gravius, si epistolam cum opere nostro contuleris, permagnam inter utrumque scriptum intercedere differentiam facillime intelliges. In illa enim, licet paucis paginis constante, omnia fervida et concitata, qualia homini, summo erga Imperatorem obsequio et amore, neque minus rerum propriarum spe et cura commoto, in tanto discrimine conveniunt. In opere nostro vero omnia composita et elaborata, quae otium quietis domesticae redolere videntur. Modica eloquentiae, nulla fere animi exagitati, quamplurima argumentationum scholasticarum specimina, quae non raro frigidiora potius, quam ad persuadendum apta quis dixerit. Multa de juribus Imperatoris, sed omnino nulla certi cujusdam Imperatoris, cui auctor officio et pietate se sentiret obstrictum, indicia, nullae, vel fere nullae, ad facta synchrona allusiones. — In eo etiam alterum opus distat ab altero, quod Monarchia (III. 3) inter adversarios Imperatoris ipsum Papam recenset („Summus Pontifex . . . zelo fortasse clavium . . . . nec non alii . . . de zelo forsan, non de superbia, contradicunt“); Epistola vero Henricum eo etiam nomine commendat, quod Clemens V. ejus expeditionem benedicens secundet („Hic est, quem Clemens, nunc Petri successor, luce Apostolicae benedictionis illuminat“).

Vix aliter quam in Monarchia, licet multo brevius earundem quaestionum partem in Convivio (IV. 4, 5) auctor noster tractavit. Etiam in hoc opere, vivente Alberto Austriaco, vel certe ante electionem Henrici VII. scripto, jura quidem Imperatorum defenduntur et celebrantur; certi vero et viventis Imperatoris, jura sua contra usurpationes Pontificias vindicantis, nullum indicium. Quid igitur pro-

babilius, quam in utroque opere eandem hujus silentii rationem supponere: tempora scilicet Imperatorum, de rebus Italicis nihil curantium,[37]) nondum finita?

In capite tertio libri secundi habemus auctorem nostrum dicentem: „Constat, quod merito virtutis nobilitantur homines: virtutis videlicet propriae, vel majorum. Est enim nobilitas virtus et divitiae antiquae, juxta Philosophum in Politicis et juxta Juvenalem . . . Quae duae sententiae ad duas nobilitates dantur, propriam scilicet, et majorum.“ Iam in notis ad hunc locum demonstravimus, Dantem in Convivio eorum opinionem vehementer impugnare, qui praeter propriis meritis quaesitam alteram, hereditario jure a progenitoribus transmissam nobilitatem statuunt. Quam sententiam in versibus Comoediae a nobis adductis leviter immutans, hereditariam nobilitatem, nisi propria virtute sedulo adjuvetur, ad nihilum redigi ait. Leviter dico: simillima enim iis quae leguntur in Paradiso sunt verba Convivii (IV. 7). „*Quelli che dal padre o da alcuno suo maggiore di schiatta è nobilitato, e non persevera in quella, non solamente è vile, ma vilissimo, e degno d'ogni dispetto e vituperio più che altro villano.*“ Qui igitur Convivium libros de Monarchia praecessisse dicunt, declinare nequeunt, quin statuant, Dantem sententiam, olim severioribus verbis a se rejectam, et in Paradiso, quod in ultimos vitae suae annos cadit, pariter reprobatam, medio inter utrumque opus tempore, quasi extra controversiam positam, simpliciter tradidisse.

Eandem temporis consecutionem innuit etiam factorum

[37]) Conviv. IV. 3, coll. Purgat. VI. 97.

illustrium a Romanis perpetratorum enumeratio in secundo Monarchiae libro (cap. 5), in Convivio (IV. 5) et in sexto Paradisi cantu. Duo enim praeclara virtutis Romanae exempla, Manlii, puta, Torquati, proprium filium capite damnantis, et Magni Pompeji, Faesulas, ut tradebatur, obsidentis, quae auctori Monarchiam scribenti, ut videtur, in mentem nondum venerant, peraeque tam in Convivio quam in Comoedia adducuntur.

Post lites, tanto animorum ardore inter Bonifacium VIII. et Philippum Pulchrum agitatas, minus recte, statim in principio operis, Dantes quaestiones a se examinandas „intentatas ab aliis“ et paulo post „ab omnibus intentatas“ neque „se primum ad tanti bravii palmam“ adspirare dicere potuisset. Iam eo enim tempore, quemnam ambitum haberent Monarchiae saecularis, et quem Pontificiae sedis jura inter scriptores acriter disputabatur, de quorum uno, Aegidio, puta, Romano, supra p. XXVI diximus. Addantur auctores synchroni Guilelmus de Ockam,[38]) Johannes de Parisiis[39]) et Engelbertus Admontensis.[40]) Recte igitur argumentabimur asserentes, opus nostrum ante tempora concertationum illarum esse compositum.[41])

[38]) Simon Schardius, Sylloge Histor. Polit. eccl. Ed. anni 1618. P. 75—80. Goldast, Monarchia S. Rom. Imp. I. 13. et II. 398.

[39]) Schardius l. c. p. 113—154. Goldast. l. c. I. 108.

[40]) Cluten, De Orig. progressuq. Rom. Imp. p. 7—97.

[41]) Vir doct. Derichsweiler, de quo infra p. XLIX dicemus, hosce tractatus, licet jam in lucem emissos, Dantem merito silentio praeterire potuisse putat, quum non de praeeminentia Papae vel Imperatoris, qui se orbis terrarum monarcham dicebat, sed de ea quaestione disputarent, num Princeps specialis cujusdam regni, Galliae puta, auctoritatem suam a Pontifice Romano repetierit. Sed argumenta ab illis pro Philippo

In Convivio, in libris de vulgari eloquentia, in epistolis fere omnibus, in Cantionibus, in ipsa Comoedia iterum iterumque conqueritur Dantes de injusto, quod perpetiebatur, exilio. In Vita nova et in Monarchia solis inter opera auctoris nostri altum de exilio silentium, cujus ratio, nisi utrumque prius quam solum vertere coactus fuerat Dantes composita esse dicamus, vix erit reddenda.

Sed altius erit redeundum: Gravissimum arrogantiae Papalis documentum, bulla „Unam sanctam", renunciabatur in Concilio Romano mense Novembri anni 1302., ejusdem anni, quo Dantes, legatione Florentinorum ad Bonifacium functus, de Roma discesserat. Fieri non potuit, quin haec bulla brevissimo tempore integram exagitaret Europam,[42]) et inter ita commotos auctor noster certe non fuit ultimus. Nullus quidem dubito, Dantem, etiam contra auctoritatem summi Pontificis, ex cathedra loquuti, veritum non esse, contrariam sententiam profiteri, rationibusque defendere, quod certe etiam praetermisso tanti adversarii nomine fieri poterat; ejus tamen fuit adversus supremas claves reverentiae, ut argumenta a Petri successore pro se adducta silentio praeterire, vel in oppositum finem detorquere, ausus certe non fuisset. Hoc tamen, si bullam cum tertio de Monarchia libro componimus, factum esse videmus, ut sequens tabula clarius ostendet:

Pulchro prolata, fortius etiam pro Imperatore certare, et ideo magnam partem in opere nostro recurrere, nota res est. Easdem ob rationes argumentum nostrum a bulla „Unam sanctam" in libris de Monarchia prorsus neglecta desumtum, eo non labefactatur quod constitutio illa immediate quidem lites Pontificis cum Rege Francorum respiciat. Profecto jam a synchronis, ibi de Philippo dicta etiam de Imperatore, caeterisque Principibus accipienda esse, non dubitabatur.

[42]) *Tosti Storia di Bonifazio VIII. p.* 306.

I. ARGUMENTA A BONIFACIO ALLATA ET AB AUCTORE NOSTRO CONFUTATA:

1. Arg. a duobus gladiis. (Mon. III. 9.)
2. Arg. a potestate clavium, Petro concessa. (Mon. III. 8.)

II. ARGUMENTA BONIFACII, A NOSTRO PRAETERMISSA:

1. A Cantico Canticorum VI. 8.
2. Ab arca Noë.
3. A Psalmo XXII. (Cath. XXI.) v. 21.
4. A vaticinio Jeremiae I. 10.
5. A Paulo in prima ad Corinth. II. 15.

III. ARGUMENTUM A BONIFACIO PRO PAPATU, A DANTE VERO PRO IMPERIO ADDUCTUM:

A tunica inconsutili. (Mon. III. 10.)

IV. ARGUMENTA PRO PAPATU A BONIFACIO PRAETERMISSA, ET A NOSTRO IMPUGNATA:

1. A duobus luminaribus. (Mon. III. 4.)
2. A praecedentia Levi. (Mon. III. 5.)
3. A creatione et depositione Saulis. (Mon. III. 6.)
4. Ab oblatione Magorum. (Mon. III. 7.)
5. A donatione Constantini. (Mon. III. 10.)
6. Ab advocatione Caroli M. per Hadrianum. (Mon. III. 11.)

Quid igitur erit dicendum? Nil, nisi libros de Monarchia ante bullam „Unam sanctam", vel promulgatam, vel certe in omnium notitiam perlatam, esse compositos.

Sed ne haec quidem sufficiunt. Iam in primo Comoediae cantu habemus Poetam dicentem Virgilio:

Tu se' lo mio maestro e il mio autore:
Tu se' solo colui, da cui io tolsi
Lo bello stile, che m' ha fatto onore.

In quonam vero auctoris nostri scripto, ante annum 1300, ad quem visionem Comoediae refert, composito, in quonam, obsecro, vestigia stili Virgiliani deprehendisti? Putasne Vitam novam, vel Cantiones ante exilium compositas Virgilium, quasi magistrum scribendi redolere? Unum, praeter Comoediam, auctoris nostri exstat opus, in quo Virgilii, Monarchiae Romanae cantoris, vestigia eum esse sequutum merito dici potest: Monarchia, in qua locos ex operibus Virgilii, quem nominibus „Poetae nostri", vel „nostri Vatis" denotat, ut eorum auctoritate utatur, non minus duodeviginti affert. [43])

Dicamus igitur libros de Monarchia ante tempus Paschale anni 1300 non solum esse compositos, sed ita iam a coaevis fuisse lectitatos, ut auctor non immerito de honore inde consequuto gloriari potuerit. [44])

---

[43]) „*Stili Virgiliani*" vestigia doctiss. quidem Wegele (D. Al. Leben u. Werke p. 348, 49) in auctoris nostri compositionibus lyricis anno 1300 anterioribus deprehendere sibi visus est, sed an multos inveniet consentientes, dubito. Citationes Virgilianas in opere nostro, et ipsius argumentum proposito Aeneidos simile, nihil pro nobis facere putat idem vir doctus, quum „stilus" non de eo quod dicitur, sed de modo dicendi usurpetur. Advertas tamen etiam in Purgatorio (XXIV.) „id quod Amor interius dictat", quod auctori nostro laudem „dulcis stili" parasse, fatetur Bonajunta, dicta magis, quam modum dicendi significare. Monarchiam ab elegantiis Maronianis multum abesse non negabo, licet speciminibus gravis eloquentiae non careat. Sed considerandum, aevo Dantis etiam alios, quum latine loquerentur, nostro certe non disertiores, Virgilio se aequiparasse, cujus rei exemplum habes in Johanne, qui cognomen de Virgilio ipse sibi dedit. Neque saeculo, et quod excurrit, anterior Henrichettus de Septimello se laudes Ovidii, Virgilii et Lucani mereri innuere dubitavit.

[44]) Etiamsi lectura Monarchiae eo tempore nondum omnibus, sed intelligentioribus tantum auctoris amicis patuisset, quod indicare videtur Boccatius *(il libro, il quale infino allora appena era saputo)*, merito

Si suppellectilem literariam, qua in libris de Monarchia utitur noster, accuratius inspexeris, non solum ambitu minorem eam invenies ea, quam in Convivio adhibuit, sed minor etiam in citationibus fides et eruditio te non fugiet. Taceo librum „de causis" plus semel Aristoteli erronee tributum. Gravius est, capite quinto libri secundi opusculum Martini Dumiensis „Formula honestae vitae, sive de quatuor virtutibus cardinalibus", quod, quum Convivium (III. 8) scriberet, non esse Senecae intellexerat auctor, sub nomine antiqui illius philosophi laudari. — Pejus etiam Livium citans erravit: non solum enim, quae Orosio debentur, passim (II. 4. lin. 48, II. 5. lin. 57) Patavino historiae Romanae scriptori tribuit, sed et commentorum medii aevi incusat (II. 9. lin. 47) aurei saeculi auctorem.

Haec omnia juvenem magis, quam virum tantae doctrinae, quantam in Dante admiramur, indicare videntur. Sed ne illud quidem praetereundum est, auctorem nostrum tempore quo lyrica ejus poemata iam per integram Italiam recitabantur, quo, vastissimae eruditionis opus, quatuor Convivii tractatus, in lucem prodierant, eam scribendi causam, ne „perniciosa vorago semper ingurgitans, et nunquam ingurgitata refundens" diceretur, et ut „posteritas habeat quo ab eo ditetur" proferre non potuisse.

Sed propius etiam ad tempus quo opus nostrum compositum est accedere licebit: Quae initio libri secundi

---

tamen, de honore ex hoc opere in se emanato gloriari poterat Dantes. Cf. Wegele l. c. p. 101. Nota 1. — Quod si ita esset, certe non foret mirandum, quod eundem virum doctum (p. 298) offendit, vestigia Monarchiae in vulgus prolatae vix ante mortem auctoris deprehendi.

legimus,[45]) ea virum produnt, qui, maturius examinatis, quae in utramque partem certant, gentis suae, et quos habuit praeceptorum, tralatitiam sententiam deposuit, quod in admodum juvene vix supponendum. Sed et in ipso operis limine se „publicis documentis imbutum“ esse profitetur auctor, quod is demum de se dicere potest, qui curarum Reipublicae administrandae iam particeps factus est. Prima vero vestigia nostri in publicis patriae suae negotiis versantis praebent gesta Consilii Centumvirorum sub die V. mens. Iunii 1296. Triennio post (d. VIII. Maji) fungitur legatione ad Communem Sancti Geminiani. In hos igitur annos compositionem librorum de Monarchia cadere conjicimus.

Cum hac nostra conjectura mirifice conveniunt, quae, longe aliam investigationis viam ingressus, de eodem argumento statuit Boehmerus,[46]) olim conjunctissimus mihi collega, quo, Argentoratum abeunte, me studiaque mea privata esse, vehementer doleo. Ultimo enim operis capite de Electoribus dicta, quatuor Electores initio 1298 de Adolpho Nassoviensi, Imperiali dignitate privando çogitantes spectare, integri vero libri occasionem in repulsa quae-

---

[45]) „Admirabar equidem aliquando, Romanum populum in Orbe terrarum sine ulla resistentia fuisse praefectum; quum tantum superficialiter intuens, illum nullo jure, sed armorum tantummodo violentia, obtinuisse arbitrabar. Sed postquam medullitus oculos mentis infixi, et per efficacissima signa Divinam providentiam hoc effecisse cognovi, admiratione cedente, derisiva quaedam supervenit despectio, quum gentes noverim contra Romani populi praeeminentiam fremuisse, quum videam populos vana meditantes, ut ipse solebam, Reges et Principes in hoc vitio concordantes, ut adversentur Domino suo, et unico suo Romano Principi.“

[46]) In opusculo supra laudato.

rendam esse putat, quam Johannes Catalaunicus, Imperialis in Tuscia Vicarius, iam anno 1296 passus erat.

Eorum, qui in rejicienda opinione nostra persistunt, pars ab ea tamen sententia, quam olim protulerant non modice descivit. Fraticellius, qui in prima operis nostri editione (1839) a Boccatio circa ejus aetatem dicta simpliciter sua fecerat, in secunda (1857) non solum fatetur dicendi in hoc opere modum mere theoreticum, nihil prae se ferre, quod res certo quodam tempore gestas, quasi causam scribendi prodat; sed et eo procedit, ut nobiscum conveniat, hos libros longe ante Henrici VII. expeditionem Romanam, nec post annum 1305, vel 1306 esse compositos. Neque aliter in tertia editione (1862), licet non nominatis annis 1305 et 1306. Ut tamen consentiat, libros de Monarchia Decretalem „Unam sanctam" tempore praecessisse, a se impetrare non potuit Fraticellius. Argumento quidem, quo in altera editione usus erat, fieri potuisse, ut constitutio illa, licet iam aliquot annis ante publicata, Dantem lateret, quod omnino tolerari nequit, in novissima, aliud, sed vix gravius, substituit. Vestigia enim bullae in capite 9 libri tertii reperiri putat. Minus tamen recte. Argumentum enim a duobus gladiis desumtum, tam a Bonifacio, quam ab auctore nostro tractatum, jamdudum ante tempora Decretalis illius Pontificibus ipsis et sectatoribus eorum prae caeteris fuisse familiare adnotatio nostra demonstrat. Danti igitur etiam non inspecta constitutione Bonifacii de eo erat tractandum.

Doctiss. Wegele argumenta nostra nimium probare nobis objicit. Si enim a rationibus, quibus innititur bulla, silentio praetermissis, ad aetatem, bullae anteriorem teneret

conclusio, etiam quartum convivii tractatum, cujus capita, iam supra laudata de iisdem quaestionibus disceptant, ante annum 1302 compositum esse, foret dicendum. Sunt quidem qui hunc tractatum ad annum 1298 referendum esse putent, sed hanc opinionem erroris jamdudum a me esse convictam arbitror.[47]) Sed salva res est: capita Convivii de quibus diximus, conveniunt quidem cum libro secundo Monarchiae, sed ne attingunt quidem argumenta in libro primo et tertio exposita. Nullus igitur in Convivio erat locus disceptationibus cum adversariis quibuscumque instituendis.

Eadem fere dicenda sunt de alio, quod idem vir doctus nobis opponit argumento: quum Dantes in quarto Convivii tractatu lectores ad latiorem earundem quaestionum expositionem in Monarchia non ableget, supponendum esse, tempore quo Convivium scribebatur, Monarchiam nondum extitisse. In Convivio id solum agebat Dantes, ut examinaret, quaenam auctoritas definitioni nobilitatis ab Imperatore datae tribuenda sit. Ad hanc vero quaestionem dijudicandam omnino nihil facit controversia de praeeminentia Papae vel Imperatoris, in Monarchia tractata. Superflua igitur fuisset hujus operis allegatio.

Praeterea ut nostram refellat sententiam vir clariss. ad duos Monarchiae provocat locos, in quorum altero exilium auctoris, altero autem tempora Henrici VII. annui putat. Cujus enim cap. 4. libri III adversarios (qui „dum ex patre Diabolo sunt, Ecclesiae se filios esse dicunt“) accusat, f r a t r e s, scilicet e x p e l l e r e, hoc de proprio exilio

[47]) Dante's Lyrische Gedichte. Ed. secunda p. 59—63.

Dantem dixisse arbitratur. Ingeniose quidem; sed vereor, ne subtilius, quam verius. Eodem enim loco adversarios illos, corvorum plumis opertos, se oves albas in grege Domini jactare ait, quod certe illis temporibus non convenit, quibus universa Florentinorum civitas in partes nigrorum et alborum erat divisa. Nunquam enim, in quantum sciam, evenit, ut parti nigrorum addictus, se album jactaret. Quod igitur contra nos adduxit argumentum humanissimus adversarius, illud, nisi omnia me fallunt, pro nobis certat.

Minus etiam alteri argumento dandum esse dixerim: verba capitis primi in libro secundo („gentes fremere contra Romani populi praeeminentiam, populos vana meditari, Regesque et Principes in eo vitio concordare, ut adversentur Domino suo, et unico suo Romano Principi“) tempora Henrici VII., vel accuratius annos 1309—1311 indicare. Si enim quid video, haec omnia, et pejora etiam, optime quidem cadebant in tempus quo inter Adolphum et Albertum de Imperio certabatur, quo Electores jus auferendi ab Imperatore sceptrum sibi usurpabant; sed vix ulli aevo minus conveniebant, quam primis illis Henrici annis, quibus, post pacatam Germaniam, filiumque, vix puberem, in regiam Bohemiae sedem evectum, post concordiam cum Philippo Pulchro restitutam, auspice Clemente V. Pontifice maximo, a magnatibus Italicis obsequio, si non sincero, simulato tamen, consalutatus, Alpes transcenderat. Tam Taurini, quam Astae omnia prosperum expeditionis eventum promittere videbantur. Primi civitatum altae Italiae motus, ut Mediolani atque Cremonae, facile reprimebantur. Calamitatum, quae mu-

tatam Fortunae faciem portendebant, Brixianorum rebellio, Florentinorum contumacia, apertae Roberti Andegavensis inimicitiae, in aestatem anni 1311 incidunt, et ne tunc quidem recte dici poterat, omnes Italiae populos, civitates, reges et principes in eo concordare ut adversarentur Romano principi. Etiam hic igitur, quae contra nos affert doctissimus adversarius, id potius efficere crediderim, ut nostram sententiam confirment.

Novissimus eorum, qui ut nos impugnarent in arenam descenderunt, est Hermannus DERICHSWEILER,[48]) Collegii Gebwileriensis Director. Novi tamen quid, et in supradictis a me praetermissum, virum doctum jam a Wegelio aliisque allatis addidisse, non video.

Gravissimum certe omnium, quae contra nos pugnare videntur, est argumentum, quod ipse primus in lucem protraxi, et quo neminem adversariorum usum esse, profecto miror: citatio inquam Paradisi, quam libro I cap. 12 textus latini codices fere omnes, et versionis Ficinianae complures exhibent.[49]) Rationes, quae me in his verbis glossema deprehendere faciunt, leguntur in adnotatione. Qui contrarium sentit, necessario Monarchiae compositionem in ultimos omnino vitae Dantis annos rejicere debet, quod fieri non posse, hodie omnes consentiunt.

Nullum adversariorum argumentum a me neglectum esse sperans, nihil habeo quod addam, controversiamque confidenter doctorum judicio submitto.

POSTERIORA LIBRORUM DE MONARCHIA FATA.

Eorum qui libros de Monarchia meminerunt, primus,

[48]) Collegium in Gebweiler. Jahresbericht Nr. 2. 1873.

[49]) Cf. supra p. IV. Nota I.

in quantum sciam, est Frater Guido Vernanus, Ariminensis, Ordinis Praedicatorum, in opusculo anno 1327 conscripto, et Gratiolo de Bambajolis, nobilis Communis Bononiae Cancellario, consecrato, cujus in unica, eaque e codice manuscripto bibliothecae monasterii Classensis prope Ravennam desumta, editione titulus hic est:

F. Guidonis Vernani
Ariminensis
Ordinis Praedicator.
De potestate summi Pontificis
et
De reprobatione Monarchiae
compositae
a Dante Alligherio Florentino
Tractatus duo
nunc primum in lucem editi.

Bononiae MDCCXXXXVI.
apud Thomam Coli, ex typogr. S. Thomae Aquinatis.

In ipso hujus opusculi primordio legitur:

Inter vasa mendacis, et perniciosi Patris mendacii, quidam fuit multa fantastice poetizans, et Sophista verbosus, verbis exterioribus in eloquentia multis gratus, qui suis poeticis fantasmatibus et figmentis junxit verbum Philosophiae, Boetium consolantis, et Senecam intra Ecclesias adducendo, non solum aegrotos animos, sed etiam Studiosos dulcibus Syrenarum cantibus conducit fraudulenter ad interitum salutiferae veritatis. Praetermissis autem aliis ipsius operibus cum despectu, quoddam ejus scriptum, quod Monarchiam voluit appellare, quia in ea

apparenter satis ordinate processit, cum aliquibus tamen veris multa falsa permiscens, volui perscrutari. Ubi multa falsa conscripta, et ejus frivolas rationes, ut verbis utar Doctoris excellentissimi Augustini, in Deo fidens, diligentia discutio, et intelligentia clara dissolvo.

Integrum quidem opus nostrum percurrit auctor, et argumenta a Dante proposita sigillatim refellere studet, sed leviter tantum et ipsa operis verba perraro fideliter referens. Aliquot hujus generis citationes in notis libri primi retuli, sed quum neque ad emendationem textus, neque ad interpretationem eas quid conferre viderem, pergere destiti. Modus argumentandi urbanitate in Prooemio dictis est aequalis: ita, ne desideretur exemplum, de ultimo libri secundi capite tractans, ait: „Hic homo iste copiosissime deliravit, et ponendo os in coelum, lingua ejus transivit in terram.“ Notandum tamen ipsum Vernanum decantato illi argumento a sole et luna renunciare, dicentem „Quantum ad duo prima argumenta, dico et concedo, quod necessario non concludunt; nam dicere, quod duo magna luminaria significant duo regimina, est expositio mystica sive metaphorica: talis autem Theologia non est argumentativa.“

Facinus, paulo post compositionem hujus scripti perpetratum, his verbis, quae supra (p. XXXVI) relata sequuntur, et apud Sermartellium pariter desiderantur, narrat Boccatius:

Questo libro più anni dopo la morte dello autore fu dannato da messer Beltrando, Cardinale del Poggetto (Bertrandus de Castenet, Cardinalis Portuensis) *e legato del Papa nelle parti di Lombardia, sedente Papa*

Giovanni XXII. E la cagione ne fu perciocchè Lodovico duca di Baviera, dagli Elettori della Magna eletto in Re de' Romani, venendo per la sua coronazione a Roma, contr' al piacere del detto Papa Giovanni, essendo in Roma fece contro gli ordinamenti ecclesiastici uno frate minore, chiamato frate Piero della Corvara, Papa (qui Nicolaus V. dicebatur — D. XII. Maji 1328), *e molti Cardinali e Vescovi; e quivi da questo Papa si fece coronare. E nata poi in molti casi della sua autorità quistione, egli e suoi seguaci, trovato questo libro a difensione di quella e di sè molti degli argomenti in esso posti cominciarono ad usare; per la qual cosa il libro, il quale infino allora appena era saputo, divenne molto famoso. Ma poi, tornatosi il detto Lodovico nella Magna* (Initio anni 1330), *gli suoi seguaci e massimamente i chierici, venuti al dichino e dispersi, il detto Cardinale, non essendo chi a ciò si opponesse, avuto il soprascritto libro, quello in publico, siccome cose eretiche contenente, dannò al fuoco. E'l simigliante si sforzava di fare delle ossa dello autore a eterna infamia e confusione della sua memoria, se a ciò non si fusse opposto uno valoroso Cavaliere Fiorentino, il cui nome fu Pino della Tosa, il quale allora a Bologna, dove ciò si trattava, si trovò, e con lui messer Ostagio da Polenta, potente ciascuno assai nel cospetto del Cardinale sopradetto.*

Similia leguntur in Commentariis Bartoli a Saxoferrato (Guelphorum parti addicti, et anno 1357 vita functi) in secundam Digesti novi partem, et quidem ad Legem 1, § 2. De requirendis reis (XLVIII, 17):

Quidam sunt habentes jurisdictiones separatas et distinctas, ita quod una ab alia non dependet, nec sunt sub eodem domino, ut Papa et Imperator. Tunc unus non potest citare in territorio alterius. — Ita loquitur Clementina „Pastoralis" (2. De Sentent. et re judic. II, 11) —; sed debet requirere illum judicem, in cujus territorio est. Et hoc, prout tenemus illam opinionem, quam tenuit Dantes, prout illam comperi in uno libro, quem fecit, qui vocatur „Monarchia", in quo libro disputavit tres quaestiones, quarum una fuit: an Imperium dependeat ab Ecclesia, et tenuit, quod non. Sed post mortem suam quasi propter hoc fuit damnatus de haeresi. Nam Ecclesia tenet, quod Imperium ab Ecclesia dependet, pulcherrimis rationibus, quas omitto.[50])

Inter auctores, qui de opere nostro loquuntur, proximum tenet locum Jannotius Manettus, quem vitas Dantis, Petrarchae et Boccatii circa annum 1436 scripsisse docet Mehus. Quae apud eum habentur, et partim ad Bartoli locum modo exscriptum se referunt, haec sunt:

Soluta quoque oratione praeclarum quoddam opus edidit, quod „Monarchia" inscribitur. Id in tres libros ob tria pulcherrima quaesita speciosissima distinxit. In primo namque ejus operis libro, more dialectico disserens, perscrutatur, an ad bonum Orbis terrarum statum, unius dominatus, qui Monarchia graece appellatur, necessario requiratur. In secundo vero, an populus Romanus hunc unius dominatum sibi non injuria adsciverit. In tertio denique, an ejusdem dominatus ab solo Deo, vel

[50]) Cf. Troyam in Veltro allegorico p. 192.

ab aliquo ejus ministro dependere videatur. Ob hoc tam singulare opus, propterea quod adversus Romanae Ecclesiae Pastores editum esse videbatur, pene haeresi, ut magnus quidam legum interpres manifeste testatur, damnatus fuisse dicitur.

Ejusdem fere aevi,[51]) optimus Dantis biographus LEONARDUS BRUNUS ARETINUS, qui anno 1443 diem obiit supremum, aliter de meritis Monarchiae judicat, his quidem verbis, quae meo e codice, in quo paulo pleniora, quam in impressis habentur, exhibeo:

In latino scrisse in prosa e in versi. In prosa è uno libro chiamato „Monarchia“ il quale libro è scritto al modo fratesco,[52]) sanza niuna gentilezza di dire.

MARIUS PHILELPHUS in vita Dantis, circa annum 1468 composita, more suo arrogantia inflatum, mendaciorumque peritissimum se exhibet. Monarchiam enim, de qua tractat, non magis quam alia, quarum, ementita, verba initialia refert, eum umquam vidisse, non est dubitandum. Quae vero habet haec sunt:

Romano quidem stylo edidit opus, cui „Monarchiae“ dedit nomen, cujus hoc est principium: „Magnitudo ejus, qui sedens in throno cunctis dominatur, in coelo stans omnia videt, nusquam exclusus, nullibi est in-

---

[51]) Taceo commentatorem anonymum Paradisi a FEA in libro *Nuove osservazioni sopra la div. comm. di Dante, specialmente sopra ciò che desso ha scritto ivi e altrove riguardo all' impero romano.* 1830. *p.* 25 citatum, quum de ejus aevo non constet.

[52]) Editio Cinellii anni 1672 loco verbi „*fratesco*“ post indicationem lacunae habet „*e scolastico*“. Vulpius (1727) in margine supplet „*fratesco*“. Recentiores habent „*a modo disadorno*“, omittentes „*e scolastico*“.

clusus, ita dividit gratia munera, ut mutos aliquando faciat loqui."

In idem tempus versiones in linguam italicam, tam, si specimina a Turrio publicata exceperis, ineditam, ab anonymo factam, quam Ficinianam, incidere, jam supra (p. XX, XXI) monuimus. Haec nova studia, in Dantis Monarchiam conversa, non erant aliena ab indole Aeneae Sylvii, ejus temporis sub nomine Pii II. summi Pontificis, qui Papae et Imperatoris auctoritatem eo fere modo, quem auctor noster sub finem libri tertii indicavit, conciliare, diu studuerat.

Magis etiam aetatem, qua lucem viderunt, redolent primae Monarchiae impressiones, quarum altera, opus nostrum in linguam germanicam conversum exhibens, alteram operis ipsius, latine scripti, aliquot mensibus antecedit. Postquam enim Carolus V. imperiali corona se abdicaverat, Electoresque (d. 8. Mart. 1558) fratrem, Ferdinandum I. in ejus locum suffecerant, Paulus IV. (Caraffa) levissimis praetextibus innixus, imperium ei detrectare conabatur. Haec vero inter utramque potestatem discidia disertis verbis respicientem habemus praefationem BASILII JOHANNIS HEROLDI diei 1. Septembr. 1559, ad Electores Palatinum, Saxonicum et Brandenburgensem directam, ubi ita:

... zu diser zeyt, do der amptgrifft ge etlicher losen pfrundiägern Rathe, bey der Bäpstlichen heyligkeyt, wie man sagt, souil vermögen sölle, das sye zu der verwürrung geistlicher händeln, etwas zerrütung in weltlicher herrschafft, bey vns Teütschen ja (wie es nitt on seyn möchte) in aller welt anstifften wöllen, vnd jr Heyligkeit auff dz ergest dahin weysen, das des Theüren Fürsten, der Kirchen so gantz geneigten Sune, Kö.

Key. Mt. wahle, mitt waigerung der bestätigung verschmälert werde ... hatt mich die schuld die ich meynem vatterland sölle, erzwengt, das ich ... dem gmeynen nutz vnd im Reych Teütscher Landen yedermann, fein einschlaychte, ein gantz wol erörterten fürtrag, das solliche blutgirige leüt nit zuhören von Bäpstlicher Heyligkeyt, so aber jr Heyligkeit überfürt, das on beschwärts gevüssens, diser vnfür, yeder widerreden, vnnd wo von nöten, abstehn solle. so doch vor langem in gleychem der Bäpst eyngriffe, von vilen gelehrten leüten außfündig gemacht, das auß vil zu milter etlicher Rö. Keyser sänfftmütigkeyt, onn alle eigenschafft der Römisch stul, der gerechtigkeyt sollicher bestätigung sich angemaßt, vnnd etwas über di maaß seydhär mißbraucht hatt. Dessenn bericht, weyl derselb so hoch, wichtig, vnd fleyssigs nachgedenckens bedarff, vnnd ich gringfügen meynes verstands halb, nitt so wol, ye so weytläuffig, mangels der zeyt halben, nit außfüren hette mögenn, so reichlich vnd dapffer jne härauß streichet, der theür vnd hochgelert mann Dantes Alligherius von Florentz, der eben in gleichem mißuerstand zwischen den geistlichen vnd weltlichen, vor zweihundert etlich vnd dreyßig jaren dises büchlein in Latein geschribenn ... ins Teütsch bracht.

His omnibus consideratis facile quis dixerit, nova per haec ultima decennia in Dantis Monarchiam conversa studia a litigiis inter Curiam Romanam saecularesque Principes resuscitatis, animosque in dies gravius exacerbantibus, non esse aliena. Quod si recte dictum esset, etiam nostros hosce qualescumque labores non incongruo tempore in lucem prodire, foret sperandum.

Scr. Halis Saxon. mense Decembri MDCCCLXXIII.

CODICUM ELENCHUS
ET SIGLARUM INTERPRETATIO.

A. — Codex AMBROSIANUS, Mediolanensis. D. Nr. 119. Inf. chartaceus, in folio, saec. XV. Foliorum 26. Vide quae supra diximus pag. XV et XX.

C. — Codex CHELTENHAMENSIS, olim Middlehillianus, membranaceus, in quarto, saec. XIV, de quo videndae sunt pag. XV—XVIII.

F. — Codex FELINIANUS, Lucensis, bibliothecae Canonicorum S. Martini No. 224, chartaceus, in fol. min. saec. XV. Opus nostrum, quod incipit fol. 219ᵛ, et definit fol. 231ᵛ, binis columnis scriptum est. Cf. superius dicta p. XIX, XX.

H. — Codex Musaei Nationialis HUNGARICI, Pesthinensis No. 2674, chartaceus, in quarto, foliorum 23, saec. XV, uti videtur in Polonia, vel in Bohemia, certe extra Italiam scriptus. Folio primo recentior manus adscripsit: „Hic Aligherius in praesenti tractatu jus Imperatoris contra Papam, de quo tunc temporis inter Imperatorem Ludovicum Bavarum et Pontifices vehementer disceptabatur, et quod Imperator Papae nullatenus subjectus sit, evincit. Quam ob rem ab aliquibus inter haereticos computatur.“ Cf. supra p. XVIII, XIX.

L. — Codex LAURENTIANUS, Florentinus, Plut. LXXVIII. Cod. 1, de quo ita Bandinius in Catalogo codd.

latinorum T. III col. 153: „Codex membranac. Ms. in fol. Saec. XV. mirae pulcritudinis, cum duplici pictura in principio, quarum una operum singulorum titulos, aureis et caeruleis litteris exaratos, altera Mediceum stemma, et alia emblemata variis intermixta ornamentis exhibet.“ Opus nostrum, quod amanuensis „summa monarchia“ inscripsit, habetur inde a fol. 230. ad f. 261.

M. — Codex Magliabecchianus, Florentinus, cl. XXX. No. 239, chartac. in quarto saec. XVI. Opus nostrum incipit fol. 87.

P. — Codex Palatino-Vaticanus No. 1729, membran. in fol. saec. XIV. Monarchia incipit f. 31. — In calce Bucolicorum Francisci Petrarcae, quae primam voluminis partem constituunt, legitur:

Francisci de Montepolitiano } explevi corrigere 20. Iulii Perusii 1394. deo gratias Amen.

Sequitur alia, uti videtur, sed ejusdem aevi manu: Dantis Aldigherii florentini Monarchie liber incipit. Ultimo loco habentur epistolae Dantis, quarum primam notitiam dedi anno 1838,[1]) et quas anno 1842. Turrius publici juris fecit.

V. — Codex Venetus, bibliothecae Sancti Marci Class. XIV. No. 204. in fol. membran. saec. XIV. Initio libri haec leguntur: „In nomine domini nostri dulcissimi, Iesu Christi, qui est lux, doctrina et vita nostra. Amen. Verum, a quocumque dicatur, a Spiritu sancto est. Incipit liber monarchie dantis alicherii florentini. Incipit prologus.“

De fragmento codicis, saeculo XVIII. scripti, quod in bibliotheca Magliabecchiana servatur, diximus supra p. XX.

---

[1]) Dante-Forschungen p. 473 sq.

Auctorem libros Monarchiae in „capitula" distinxisse, ipse testificatur, e. gr. Lib. II. cap. 6 lin. 7. Lib. II. cap. 8. lin. 75. Lib. III. cap. 16. lin. 1. Capitulorum tamen inscriptio, vel numeratio in nullo codice deprehenditur. Unicum hujus divisionis indicium est scriptura ad novam lineam recurrens, passim etiam litera initialis paulo major. Quantopere hac in distinctione inter se variant libri manuscripti indicant notae, quae etiam rationes nostrae numerationis exponunt. Capitum numeros, quum in codicibus non habeantur, uncis [ ] inclusimus, uncis alius formae ( ) eos addentes, quos ante nos Turrius et Fraticellius dederunt.

Enumerationem tractandorum, quam statim initio operis (cap. 2. lin. 6—10.) profert auctor, tribus libris respondere, ipse testis est Lib. III. cap. 1. lin. 4, 5, lin. 27. Sed ne hanc quidem distinctionem diserte expressam in omnibus invenies. Habetur in Feliniano et Veneto. Palatinus librum secundum a tertio, non vero primum a secundo expressis verbis distinguit. Neque aliter Ambrosianus, qui tamen librum secundum, non librum, sed quaestionem dicit. Reliqui inter libros nil nisi majus spatium interponunt.

In referendis codicum lectionibus ita egi, ut siglas librorum, quorum auctoritate textum constitui, initio notae ponerem, alias lectiones, alteram ab altera lineola (—) distinguens, subjungerem. — Quoties in eadem linea textus codices saepius variant, toties variantium enumeratio in notis ad novam lineam recurrit.

EDITIONUM SERIES.

1559. PRINCEPS

Andreę Alcia-
TI IVRE CONSVLTI
clariss. De formula Romani
Imperij Libellus.
ACCESSERVNT NON DISSI-
milis argumenti,
DANTIS FLORENTINI DE
Monarchia libri tres.
RADVLPHI CARNOTENSIS
*De translatione Imperij
libellus.*
CHRONICA M. IORDANIS,
*Qualiter Romanum Imperium trans-
latum sit ad Germanos.*
Omnia nunc primùm in lu-
cem edita.
BASILEAE, PER IOAN-
nem Oporinum.

Forma minori. Tempus publicationis indicant ultima voluminis verba:

BASILEAE, EX OFFICINA
*Ioannis Oporini, Anno Salutis huma-
nae M. D. LIX. Mense
Octobri.*

Monarchia legitur inde a p. 53 ad p. 179; inscribitur vero ita:

DANTIS ALIGHE-
RII FLORENTINI MO-
NARCHIA.

Ansam libri edendi dedit Oporino fragmentum tractatus, quem imperfectum reliquerat Alciatus († 1550), ab Hieronymo Frickero, Patricio Bernensi, et Praefecto Nevidunensi, sibi transmissum. Reliqua, in eodem volumine comprehensa, aliunde hausit. Auctor edendae Monarchiae fuisse videtur Heroldus,[2]) qui ita in praefatione interpretationis germanicae:

> Dieweil vnd ich auch fast ein vrsach, das sollichs Latinisch schreiben mit vszgath, vnn villeicht inn Italianischer sprach bald truckt werden musz.

De ratione, quam tenuit in constitutione textus haec praemonet Oporinus: „In quo opere typis quoque nostris[3] describendo, non minus raro conjectura utendum fuit: saepe vero (ubi non potuimus assequi) ipsum archetypum sequi potius, quam temere aliquid addere, sive inducere aut mutare visum est: tutius id fore, ac nostro convenientius muneri existimantibus". cf. etiam quae diximus p. III. et IV.

---

[2]) Quod eo probabilius videtur, quum in calce voluminis addatur opusculum Aeneae Sylvii, praemissa sola Heroldi praefatiuncula, ubi ita: „Oporinus, cum illos (libellos) excudere inchoasset, tot obrutus laboribus, ad mercatum Francofortensem, jam praeteritum, multum atque multis de causis anhelans, absolvere eos nequivit". Quibus addit nonnulla res illis temporibus gestas spectantia, iis similia, quae ex praefatione versionis germanicae supra p. LV. retulimus.

[3]) Verbum „quoque" minime cum Turrio ad anteriorem aliquam ejusdem operis editionem ab Oporino factam, sed ad Alciati formulam Rom. Imp. referendum est.

1566. SCHARDIANA prima:

De Juris-
dictione, auto-
ritate, et praeeminen-
tia imperiali, ac potestate ec-
clesiastica, déque Iuribus regni & Imperii, uariorum
Authorum, qui ante haec tempora uixerunt,
scripta: collecta & redacta in
unum:
Opus non solùm Iurisperitis, sed & Theologis
ac Historicis plurimùm pro-
futurum
Autorum uerò nomina sequens pagina
indicabit
[Aquila Imperialis cum quatuor distichis]
Cum Caes. Maiest. gratia & priuilegio.
Basileae.

Folio. In fine voluminis legitur: „Basileae ex officina Johannis Oporini, Anno Salutis M. D. LXVI. Mense Martio.“ — Opus nostrum sic inscribitur „Dantis Aligherii Florentini Monarchia, scripta temporibus Ludouici Bauari.“ et comprehendit paginas 237—284. Epistola dedicatoria ad Maximilianum II, data „Basileae, XX. die Martii, Anno Salutis humanae M. D. LXVI.“ quam subscripsit „Simon Schardius D.“ (qui obiit a. 1572), fusius, et modo Papis infestissimo,[4]) tractat de finibus inter Imperium et Ecclesiam constituendis; unde tamen opera, in unum collecta, hauserit, et quid ad emendandum textum eorum egerit editor, silentio praetermittit. In transitu tantum, finem versus, unum vel

[4]) Bonifacium VIII. e. gr. Malefacium dicit.

alterum opus nominans, in eo sibi contradicit, quod, quum in „Catalogo authorum“ nostrum anno 1320., Johannis vero de Parisiis tractatum de potestate Regia et Papali anno 1322. assignasset, hic contrariam tueatur sententiam, his verbis: „Quam solidis ac firmis rationibus Parrisius, et post eum Dantes, . . . Thrasonicam pontificum, se Imperatoribus praeferentium superbiam redarguit.“ Caeterum confer de hac editione, quae diximus p. V. VI.

1609. SCHARDIANA altera:

Syntagma tractatuum
De imperiali
iurisdictione, autho-
ritate et praeeminentia
ac potestate ecclesiastica:
deque Iuribus Regni et Imperii;
Authorum variorum,
qui ante nostram aetatem vi-
xerunt: quorum nomina et temporis
quo scripserunt notationem, Catalogus, ante Dedicatoriam Epi-
stolam positus, recenset:
Opus non solum Iuris peritis,
sed et theologis ac historicis, adeoque
omnibus veritatis antiquae studiosis, hoc praesertim seculo, lectu ac cognitu cum
primis utile et necessarium:
Cum indice rerum memoranda-
rum evulgatum
Argentorati
Sumptibus Lazari Zetzneri Bibliop.
Anno M. DC. IX.

Folio. Opus nostrum habetur a p. 80. ad 104.

1610. CLUTENIANA:

De
origine,
Progressuq. sácri
Rom. Imperii, tum de for-
ma, potestate, authorita-
teque sua;
et
qualiter id ipsum
ad Germanos translatum sit,
Auctores aliquot prisci, insingnes
ac praeclari.
Quorum Syllâbum versa exhibet pagella.
Recensente
Joachimo Cluten, Par-
chimensi, Megapolitano.
16 [Signum typogr.] 10.
Offenbachii.
Typis Conradi Nebenii, Impensis Petri Musculi, & Ruper-
ti Pistorii Consortum.

In octavo minori. Monarchiam exhibent p. 131—235. Unum Engelberti Admontensis (qui testante p. 59. vixit tempore Henrici VII.) tractatum „De ortu et fine Romani Imperii" de suo adjecit Cluten; reliqui omnes, eodem opusculorum ordine, repetiti sunt ex collectione Oporiniana. Diximus de hac editione p. VI.

1618. SCHARDIANA tertia:

Sylloge
Historico-
politico-eccle-
siastica,
Hoc est:
variorum auctorum su-
perioribus seculis aliquot qui vixerunt,
de discrimine potestatis Imperialis et Ecclesia-
sticae, Imperialisque praeeminenti Iurisdictione et auctoritate:
de Imperii Romani ad Germanos translatione: de Iuribus regni & Im-
perii; de Commentitia Constantini
donatione, &c.
Tractatus aliquot:
quorum catalogum cum tempo-
ris, quo singuli scripti sunt, adnotatione, pa-
gina auersa monstrat, collecti & coniunctim editi:
à
Simone Schardio ICto.
Opus omnibus verae antiquitatis et antiquae ve-
ritatis studiosis, hisce imprimis temporibus, contra Papalis potestatis propugnatores, Imperatoriaéq.
auctoritatis contemptores & conuulsores lectu & cognitu maximè necessa-
rium & utile.
Subiunctus est index rerum et verborum
memorabilium locupletissimus.
Luc. 22. 25.
Reges gentium dominantur eis, & qui potestatem habent in eas, benefici vocan-
tor: Vos autem non sic.
[Signum typographi]

Argentorati
Sumptibus Haeredum Latzari Zetzneri.
Anno M. DC. XVIII.

In folio. Monarchiam amplectuntur p. 80—104.

1740. GINEVRINA:

Dantis
Aligherii
Florentini
Monarchia.
[Signum typogr.]
Coloniae Allobrogum,
Apud Henr. Albert. Gosse & Soc.
MDCCXL.

Octavo, constat paginis 95. Diximus quidem p. VI. vulgo perhiberi, hanc editionem nomine tantum Ginevrae, sed re ipsa Venetiis lucem vidisse, notandum tamen, editorem operis Vernaniani (cf. p. L.), quod prodiit anno 1746, librum prelo Ginevrino merito adscribi judicasse. Ita enim in praefatione: „Prodiit anno 1740 Coloniae Allobrogum Dantis Aligherii Poetae Florentini De Monarchia Opusculum, quod tempore Ludovici Bavari scripsit adversus Apostolicam Sedem, aestu animi sane perturbati . . . et pro more illius Seculi stylo plane barbaro, ac lutulento. Novae illius editionis consilium et causam si quaeras, ex officina ipsa unde Liber emersit, facile interpretaberis. Exemplaria inde plura in Italiam transvecta, et quaquaversus sparsa et distracta, avidissimeque a nonnullis excepta sunt" etc.

1758. ZATTAE prima editio, in secunda parte quarti voluminis Operum Dantis, quod prodiit Venetiis 1758 in forma quadruplicata. Editio LXXXIV. paginis, separatim numeratis, constans, ordine quidem est septima, sed, altero post principem saeculo jam fere praeterlapso, prima omnium, quae in Italia lucem viderunt, vel certe Italicam originem profitentur. Praefatio, si leviusculas mutationes, finem versus factas, exceperis, eadem est quae praemittitur editioni Ginevrinae.

Confer quae de curis Zattae, in hanc editionem conversis diximus p. VII. et VIII.

1760. ZATTAE editio altera, in omnibus, praeter formam, quae est Octava, anteriori simillima. Paginae operis nostri numerantur XCIX.

1772. ZATTAE editio tertia, quam, quum non viderim, Turrii fidem sequutus enumero. Per omnia editioni anni 1760 similis esse perhibetur.

1772. Eodem anno Johannem Bapt. PASQUALEM inter caetera auctoris opera Monarchiam edidisse tradit Turrius, subdubitans, annon, mutato bibliopolae nomine, eadem sit cum ultima Zattiana.

1792. GATTIANA in secundo volumine Operum Dantis, quae prodierunt Venetiis „*Dalle stampe di Pietro qu. Gio: Gatti*“ inde a pag. 97. ad p. 156. cf. supra p. VII.

1839. FRATICELLIANA prima, in volumine tertio collectionis, cui titulus: „*Opere minori di Dante Alighieri.*“ Opus nostrum inscribitur: „Dantis | Aligherii | De Monarchia | libri III | cum italica interpretatione | Marsilii Ficini | nunc primum in lucem edita. | Florentiae Allegrini et Mazzoni | 1839.“ — In forma minori. Textus Monarchiae, latinus et italicus, occupat paginas 199. Vide quae diximus p. IX.

1841. FRATICELLIANA altera, in sexto volumine Operum Dantis, quod Josephus Molini, quinque prioribus, jam anno 1830 a Ciardettio editis, curante Fraticellio, ejusque prelis Florentiae in octavo majori excusum, addidit. Monarchia, quam exhibent paginae 507—685, iisdem, quibus prima Fraticellii editio, verbis inscribitur.

1844. TURRIANA in tertio volumine collectionis (non ad finem perductae), cui titulus „*Prose e poesie liriche di Dante Allighieri. Prima edizione, illustrata con note di diversi.*“ Monarchiae praemittitur duplex titulus, latinus et italicus, quorum alterum retulisse sufficiat: „Dantis Alligherii | De Monarchia | libri III | Editio XII | cui accesserunt variantes ex mmss. codd. | et | Marsilii Ficini | italica interpretatio | e schedis |Laurentianis nunc primum deprompta |

ab Alexandro Turrio | Veronensi || Liburni | ex artificum typographeo | M. DCCC. XLIV." — Forma est octava maj. Praecedit „Introductio" editoris XIII, vel rectius VII. paginarum, quam excipiunt A. opusculum Philippi Scholaris, cui titulus „*Avviamento allo studio della Monarchia di D. All.*" (p. XV—XIX.). B. Prooemium editionis Fraticellianae (p. XX—XXIV). C. Dissertatio, quae inscribitur: „*Su la Monarchia di D. All. Considerazioni filosofico-critiche del Cav. Professore Giovanni Carmignani*" (p. XXV—XXXIX). D. „*Bibliografia dei codd. manoscr. e delle stampe che hanno servito o si citano nella presente edizione*" (p. XL—XLI). Sequitur paginis 117. textus, tam latinus, quam italicus, cui adduntur „*Due squarci della traduzione antica della Monarchia, trascritti dal codice Riccardiano di Firenze No. 1043*" (p. 118—121). Ultimum, post bilinguem indicem capitum (p. 122—126), locum tenent Appendix „*degli scrittori antichi e moderni, che per incidenza o espressamente trattarono della Monarchia di Dante*" LVII numero (p. 127—171), Index alphabeticus rerum notabilium et nominum propriorum (p. 172—179) et Addenda et corrigenda. — De meritis hujus editionis fusius tractavimus supra p. IX—XIII.

1853. BOLLATIANA, cui, sicut Turrianae, titulus bilinguis, latinus ita conceptus: „Dantis Alligherii | De Monarchia | libri III | Editio XIII — Taurinensis prima | cui | accesserunt variantes ex mmss. codd. | et | Marsilii Ficini | italica interpretatio || Augustae Taurinorum | excudebant socii editores bibliothecae | municipalis italicae | 1853." In forma minori. Praefationi septem paginarum subscripsit Advocatus E. Bollati. Textui praemittuntur caput undecimum libri II. vitae Dantis a Caesare Balbo scriptae, et dissertatio Carmignanii, de qua jam diximus (p. XIII—LVI). Utrumque textum comprehendunt paginae 1—165. Cf. supra p. XIII.

1857. FRATICELLIANA tertia, in volumine secundo Operum minorum Dantis. „*Firenze, Barbèra, Bianchi e Comp.*

Tipografi-Editori. Via Faenza, 4765. 1857." In forma minori. Dissertationi editoris circa Monarchiam (p. 266—278) subjunguntur octo paginae sic inscriptae „*In qual tempo fu scritto da Dante il trattato della Monarchia, Nota del Professor Carlo Witte.*" Textum bilinguem exhibent pagg. 287—423. Vide supra p. XIII.

1861. FRATICELLIANA quarta, in secundo volumine iteratae editionis Operum minorum auctoris: „*Firenze G. Barbèra, editore. 1861.*" In forma minori. Dissertatio, de qua diximus, cum „Nota" comprehendit paginas 257—276, ipse vero textus pag. 277—409.

1863, 1867, 1871. Prima editio NOSTRA, tres libros tribus programmatibus academicis exhibens: „Halis, formis Hendeliis." forma quadruplicata, 29, 44, et 50 paginis constans. — Ad constituendum textum libri primi quatuor tantum codicum (Ambrosiani, Laurentiani, Magliabecchiani et Palatino-Vaticani) lectiones mihi suppeditabant. Accesserunt, quum in emendando libri secundi et tertii textu versarer, Felinianus, Hungarico-Pesthinensis et Venetus. Consilium locos ex Aristotele citatos graece exhibendi, quod in principio ceperam, rationibus, quas p. XXII, XXIII. exposui motus, postea abjeci.

VERSIONES.

I. ITALICAE.

A. MARSILII FICINI.

Interpretationem, quam Ficinus anno 1467 composuisse videtur, Antonio, Tuccii filio, Manettio, et Bernardo del Nero, familiaribus suis, inscripsit, quorum ille idem esse videtur, cui tractatum de situ, forma et mensura Inferni debemus. Dividitur in libros et capitula, quorum primum uniuscujusque libri „prooemium“ dicitur. Hoc detracto, numerus capitum in tribus libris est: XV, XI et XVI.

Codices, qui mihi quidem innotuerunt, hi sunt:

1. LAURENTIANUS Plut. XLIV. cod. 36. chartac. in quarto saec. XV. foliorum 33. In calce, referentibus Bandinio (V. 232.) et Turrio, haec leguntur: *Finisce la Monarchia di Dante, tradotta da Latino in lingua Toscana da Marsilio Ficino Florentino a Bernardo del Nero & Antonio di Tuccio Manetti, amicissimi suoi, & prudentissimi ciptadini Florentini, nel mese di Marzo a dì XXI. MCCCCLXVII. in Firenze.*

Scripto di mano di me Antonio di Tuccio sopraddetto, tratto dello originale, ancora scripto da me, e dettato da detto Marsilio Ficino, uomo dottissimo e filosofo platonico.

Hunc codicem se sequutum esse profitetur Turrius.

2. MAGLIABECCHIANUS I. Class. VII. No. 1173. chartaceus in quarto, paginarum 94. Scriptus videtur sub finem saec. XV, vel initio XVI.

Ex hoc codice Fraticellius primam versionis Ficinianae editionem hausit.

3. Magliabecchianus II. Class. XXX. No. 217. membranac. in quarto, saec. XV. Turrius initio et in medio mutilum eum dicit, accuratiora tamen non referens.

4. Codice illustr. Marchionis Gini Capponii, ut textum ex Magliabecchiano desumtum inde emendaret, se usum esse testatur Fraticellius.

5. Codicem chartaceum, in quarto minori saec. XVI. scriptum, et divisionibus tam librorum, quam capitum carentem, dum esset honestissimi Lämmlein, bibliopolae Scaphusani, ipse manibus versavi. Num vero interim, et cui divenditus sit, ignoro.

Alios hujus versionis codices, quos exstare non dubito, quum solum latinum textum edere constituerim, conquirere non curavi.

Editiones, quae hactenus prodierunt, in recensendis ipsius de Monarchia operis editionibus sub annis 1839, 1841, 1844, 1853, 1857 et 1861 enumeravi.

B. ANONYMI.

1. Codex Riccardianus No. 1043. chartac. in folio, saec. XV. Monarchia habetur inde a fol. 45. Inscriptio, referente Turrio, haec est: *Incomincia il libro di Dante Allighieri di Firenze, chiamato Monarchia, cioè principio d'ordine di reggere.* Subscriptio vero talis: *Finita la Monarchia di Dante Allighieri, poeta fiorentino, e scritta per me Pierozzo di Domenico di Jacopo De Rossio; e finita questo dì XVII. di Giugno 1461.* Haec vero temporis indicatio fidem facere videtur, ut recte monet Turrius, hanc versionem, cujus specimina appendicis loco ipse dedit, Ficiniana esse anteriorem.

2. Scorialensis. Codicem, quem his verbis recenset

Haenel:[5]) „III. a. 25. *Dante, la monarchia;* 1462. membr. 4. (script. Florentiae)“ eandem versionem continere vix dubitaverim.

Quid de codice Parisiensi 7764 judicaverit Antonius Marsand supra retulimus p. XXI.

II. GERMANICAE.

A. HEROLDIANA.

Libri rarissimi, cujus unicum, quod vidi, exemplum servatur in bibliotheca regia Monacensi, titulus hic est:

Monarchey
Oder
Dasz das Keysertumb, zu der
wolfart diser Welt von nöten: Den
Römern billich zugehört, vnnd allein Gott
dem Herren, sonst niemands hafft seye, auch
dem Bapst nit. Herren Dantis Aligherij
Des Florentiners, ein zierlichs büch-
lein, in drey teyl ausz-
geteilt.
Vñ vor zweihundert dreyszig dreyen
jarē, zu vertädigung der Würdin des Reychs
Teütscher Nation Lateinisch beschriben:
vormals nie gesehen, auch neü-
wes verdolmetscht.
Durch Basilium Joannem
Heroldt.

---

[5]) Catalogus librorum mstorum. Lips. 1830. col. 960.

Dedicationi subscribitur:

Geben zu Basel den ersten Herpst-
monats: Im jar Christi,
M. D. LIX.

In fine vero libri, praeter prima sedecim folia non numerata, 207 paginis numeratis constantis, ita:

Getruckt zu Basel durch Niclaus
Bischoff den jüngeren, im̄ Jare
M. D. Lix.

Forma est octava minor. Dedicationem undecim foliorum excipit Praefatio Ficini. Sequitur Prooemium auctoris, quod praeter primum caput primam et secundam lineam nostrae editionis complectitur. Sedecimum folium exhibet „Epitaphium Dantis“ (Jura Monarchiae cecini rell.) tam latine, quam versibus germanicis redditum.

Textus ab Heroldo translatus non est latinus ipsius auctoris, sed Ficinianus; se tamen passim, ut versionem suam corrigeret, archetypo latino usum esse, affirmat translator his verbis: Dises bůchlein . . . so ich ersts ausz Italianischer spraach, wie es der über die maasz gelehrt herr Marsilius Ficinus verdolmetscht hat, ins Teütsch bracht, vnd hernach gegen dem Lateinischen als es mir znr hand kommen, gehalten vnd recht gmacht.

B. KANNEGIESZERIANA.

Habetur in secundo volumine libri, cui titulus: „Dante Alighieri's | prosaische Schriften | mit Ausnahme der Vita nuova. || Uebersetzt | von Karl Ludwig Kannegießer. || Leipzig: | F. A. Brockhaus. || 1845.“ Formae minoris. P. 1—91.

Interpres, caeteroquin optime meritus, non solum usus est textu parum castigato, sed etiam reconditiorem auctoris sensum haud raro non recte perspexit.

C. HUBATSCHIANA.

Titulus hic est: „Dante Alighieri | Ueber die Monarchie. || Uebersetzt | und | mit einer Einleitung versehen | von | Dr. Oskar Hubatsch. || Berlin 1872 | L. Heimann's Verlag. | (Erich Koschny.)" Octavo majori. Introductio constat paginis triginta, opus ipsum sexaginta una.

Textus quem germanice reddidit doctus interpres, est, quem praesentat prima nostra editio. In omnibus, in iis etiam quae modum loquendi et doctrinam scholasticorum respiciunt, consideratissimum, et inter paucos peritum se exhibet.

Versiones in alias linguas factae, si exstant, mihi non innotuerunt.

LOCI AUCTORUM

IN LIBRIS DE MONARCHIA CITATI.

SCRIPTURA SACRA:

Genesis	I.	v.	15. 16.	Lib.	III.	cap.	4.	lin.	8.
„	I.	„	26.	„	I.	„	8.	„	7.
„	XXVII.	„	22.	„	I.	„	13.	„	16.
„	XXIX.	„	34. 35.	„	III.	„	5.	„	1.
Exodus	II.	„	14.	„	II.	„	13.	„	25.
„	VI sq.			„	II.	„	8.	„	41.
„	VIII.	„	12—15.	„	II.	„	4.	„	7.
„	XVIII.	„	17 sq.	„	I.	„	14.	„	45.
Leviticus	II.	„	11.	„	III.	„	13.	„	44.
„	XI.	„	43.	„	III.	„	13.	„	49.
„	XVII.	„	3. 4	„	II.	„	8.	„	26.
Numeri	XVII.	„	8.	„	I.	„	1.	„	11.
„	XVIII.	„	20.	„	III.	„	14.	„	20.
Deuteronom.	I.	„	10 sq.	„	I.	„	14.	„	45.
„	VI.	„	4.	„	I.	„	8.	„	15.
I. Regum (Samuelis)	X.	„	1.	„	III.	„	6.	„	3.
„	XV.			„	II.	„	8.	„	40.
„	XV.	„	23.	„	III.	„	6.	„	4.
„	XVII.			„	II.	„	10.	„	60.
II. Paralipomen (Chron.)	XX.	„	12.	„	II.	„	8.	„	43.

Psalmi (secundum numerationem Hebraeorum, quae inde a versic. 22. Ps. 9. usque ad v. 11. Ps. 147. eam septuaginta interpretum et Vulgatae superat numero uno.)

„	I.	v.	3.	Lib.	I.	cap.	1.	lin.	7.
„	II.	„	1—3.	„	II.	„	1.	„	1.
„	IV.	„	8.	„	I.	„	15.	„	15.
„	VIII.	„	3.	„	I.	„	4.	„	9.
„	XI.	„	7.	„	II.	„	10.	„	6.

Psalmi	XXXII.	v. 9.	Lib. III.	cap. 16.	lin. 51.
„	L.	„ 16.	„ I.	„ 13.	„ 20.
„	LXXII.	„ 1.	„ I.	„ 13.	„ 41.
„	XCV.	„ 5.	„ III.	„ 15.	„ 24.
„	CXI.	„ 9.	„ III.	„ 3.	„ 53.
„	CXII.	„ 7.	„ III.	„ 1.	„ 21.
„	CXXXIII.	„ 1.	„ I.	„ 16.	„ 24.
Proverbia	VII.	„ 7.	„ III.	„ 1.	„ 9.
Canticum Cantic.	I.	„ 3.	„ III.	„ 3.	„ 53.
„	VIII.	„ 5.	„ III.	„ 10.	„ 39.
Isaias	LIII.	„ 3.	„ II.	„ 13.	„ 30.
Daniel	VI.	„ 22.	„ III.	„ 1.	„ 1.
Evang. Matthaei	II.	„ 11.	„ III.	„ 7.	„ 11.
„ „	VII.	„ 2.	„ II.	„ 3.	„ 18.
„ „	X.	„ 9.	„ III.	„ 10.	„ 74.
„ „	X.	„ 9.	„ III.	„ 14.	„ 24.
„ „	X.	„ 34. 35.	„ III.	„ 9.	„ 89.
„ „	XIV.	„ 28.	„ III.	„ 9.	„ 61.
„ „	XV.	„ 2. 3	„ III.	„ 3.	„ 68.
„ „	XVI.	„ 15. 16.	„ III.	„ 9.	„ 48.
„ „	XVI.	„ 18.	„ III.	„ 14.	„ 14.
„ „	XVI.	„ 19.	„ III.	„ 8.	„ 2.
„ „	XVI.	„ 21—23.	„ III.	„ 9.	„ 49—51.
„ „	XVII.	„ 4.	„ III.	„ 9.	„ 55.
„ „	XVIII.	„ 18.	„ III.	„ 8.	„ 5.
„ „	XVIII.	„ 20.	„ II.	„ 10.	„ 32.
„ „	XXII.	„ 33. 35	„ III.	„ 9.	„ 63.
„ „	XXV.	„ 25.	„ I.	„ 1.	„ 10.
„ „	XXVI.	„ 51.	„ III.	„ 9.	„ 73.
„ „	XXVIII.	„ 20.	„ III.	„ 3.	„ 58.
„ Marci	XIV.	„ 29.	„ III.	„ 9.	„ 66.
„ „	XIV.	„ 47.	„ III.	„ 9.	„ 73.
„ Lucae	II.	„ 1. (14)	„ I.	„ 16.	„ 11.
„ „	II.	„ 1.	„ II.	„ 9.	„ 75.
„ „	II.	„ 1.	„ II.	„ 12.	„ 29.
„ „	II.	„ 14.	„ I.	„ 4.	„ 19.
„ „	IX.	„ 3. }	„ III.	„ 10.	„ 76.
„ „	X.	„ 4. }			
„ „	XI.	„ 17.	„ I.	„ 5.	„ 41.
„ „	XXII.	„ 7.	„ III.	„ 9.	„ 10.
„ „	XXII.	„ 14.	„ III.	„ 9.	„ 22.
„ „	XXII.	„ 33.	„ III.	„ 9.	„ 66.
„ „	XXII.	„ 35. 36.	„ III.	„ 9.	„ 24.
„ „	XXII.	„ 38.	„ III.	„ 9.	„ 1 et 40.
„ „	XXII.	„ 50.	„ III.	„ 9.	„ 73.

Evang. Lucae	XXIII.	v. 11.	Lib. II.	cap. 13.	l. 36.
„ „	XXIII.	„ 36.	„ I.	„ 4.	„ 17.
„ Johannis	I.	„ 3. 4.	„ II.	„ 1.	„ 29.
„ „	VIII.	„ 44.	„ III.	„ 3.	„ 31.
„ „	X.	„ 7. 9	„ II.	„ 8.	„ 31.
„ „	XIII.	„ 6. 8	„ III.	„ 9.	„ 69.
„ „	XIII.	„ 15.	„ III.	„ 15.	„ 14.
„ „	XVII.	„ 4.	„ III.	„ 14.	„ 15.
„ „	XVIII.	„ 10.	„ III.	„ 9.	„ 72.
„ „	XVIII.	„ 36.	„ III.	„ 15.	„ 19.
„ „	XIX.	„ 23.	„ I.	„ 16.	„ 15. et
			III.	„ 10.	„ 30.
„ „	XIX.	„ 30.	„ II.	„ 13.	„ 18.
„ „	XX.	„ 6.	„ III.	„ 9.	„ 74.
„ „	XX.	„ 21. et 26	„ I.	„ 4.	„ 17.
„ „	XX.	„ 23.	„ III.	„ 8.	„ 5.
„ „	XXI.	„ 7.	„ III.	„ 9.	„ 77.
„ „	XXI.	„ 21.	„ III.	„ 9.	„ 81.
„ „	XXI.	„ 22.	„ III.	„ 15.	„ 17.
Actus Apost.	I.	„ 1.	„ III.	„ 9.	„ 93.
„ „	I.	„ 26.	„ II.	„ 8.	„ 49.
„ „	XXV.	„ 10.	„ III.	„ 13.	„ 28.
„ „	XXVII.	„ 24.	„ III.	„ 13.	„ 30.
„ „	XXVIII.	„ 19.	„ III.	„ 13.	„ 32.
Epist. ad Roman.	I.	„ 7.	„ I.	„ 4.	„ 80.
„ „ „	I.	„ 20.	„ II.	„ 2.	„ 48.
„ „ „	II.	„ 33.	„ II.	„ 9.	„ 54.
„ „ „	V.	„ 12.	„ II.	„ 13.	„ 5.
„ „ „	VIII.	„ 16. 17.	„ III.	„ 3.	„ 46.
„ I. „ Corinth.	III.	„ 11.	„ III.	„ 10.	„ 34.
„ „ Galatas.	IV.	„ 4.	„ I.	„ 16.	„ 12.
„ „ Ephesios.	I.	„ 5—8.	„ II.	„ 13.	„ 11.
„ „ Philippens.	I.	„ 23.	„ III.	„ 13.	„ 37.
„ I. „ Thessal.	V.	„ 8.	„ III.	„ 1.	„ 15.
„ II. „ Timoth.	IV.	„ 8.	„ II.	„ 11.	„ 48.
„ „ Hebraeos	II.	„ 6.	„ II.	„ 8.	„ 25.
„ „ „	II.	„ 7.	„ I.	„ 4.	„ 9.
„ Jacobi	I.	„ 5.	„ I.	„ 1.	„ 25.

Homerus.

Ilias II. 204, locus sine nomine poëtae desumtus ex Aristotele Metaph. XII. 10] „ I. „ 10. „ 19.

Lucanus.

Pharsalia	Lib.	I.	v. 109.	Lib.	II.	cap. 9.	lin. 63.
„	„	II.	„ 135.	„	II.	„ 11.	„ 31.
„	„	II.	„ 672.	„	II.	„ 9.	„ 38.
„	„	IV.	„ 593.	„	II.	„ 8.	„ 57.
„	„	VIII.	„ 692.	„	II.	„ 9.	„ 49.
„	„	IX.	„ 477.	„	II.	„ 4.	„ 24.

Juvenalis.

Satyrae	„	VIII.	v. 20.	„	II.	„ 3.	„ 12.

Cicero.

De inventione	„	I.	cap. 38. (68.)	„	II.	„ 5.	„ 11.
De finibus	„	II.	„ 4. (12.)	„	II.	„ 5.	„ 59.
„ „	„	II.	„ 19. (61.)	„	II.	„ 5.	„ 99.
De officiis	„	I.	„ 12. (38.)	„	II.	„ 10.	„ 16 et 25.
„ „	„	I.	„ 31. (112)	„	II.	„ 5.	„ 110.
„ „	„	II.	„ 8. (26. 27)	„	II.	„ 5.	„ 38.
„ „	„	III.	„ 10. (42.)	„	II.	„ 8.	„ 67.

Livius.

Historiae	„	I.	cap. 20. § 4.	„	II.	„ 4.	„ 23.
„	„	I.	„ 24. 25.	„	II.	„ 11.	„ 25.
„	„	II.	„ 5.	„	II.	„ 5.	„ 79.
„	„	II.	„ 12.	„	II.	„ 5.	„ 88.
„	„	V.	„ 44.—46.	„	II.	„ 5.	„ 71.
„	„	V.	„ 47.	„	II.	„ 4.	„ 35.
„	„	VI.	„ 28. 29.	„	II.	„ 5.	„ 54.
„	„	VIII.	„ 9.	„	II.	„ 5.	„ 91.
„	„	IX.	„ 28. 29.	„	II.	„ 5.	„ 91.
„	„	XXVI.	„ 11.	„	II.	„ 4.	„ 48.
Livio prorsus aliena ei tribuit Dantes				„	II.	„ 9.	„ 47.

Orosius.

Historiae	„	I.	cap. 2.	„	II.	„ 3.	„ 67.
„	„	I.	„ 4.	„	II.	„ 9.	„ 18.
„	„	I.	„ 14.	„	II.	„ 9.	„ 27.
„	„	II.	„ 4.	„	II.	„ 11.	„ 25.
Livium nominans, de Orosio (Lib. II. cap. 12.) sensisse videtur auctor					II.	„ 5.	„ 57.

S. AUGUSTINUS.

De civitate Dei	Lib.	XVII.	cap.	2. (?)	Lib.	III.	cap.	4.	lin.	37.
De doctrina christiana	„	I.	„	36.	„	III.	„	4.	„	43.
„ „ „	„	I.	„	37.	„	III.	„	4.	„	50.

PSEUDO-SENECA (Martinus Dumiensis).

De quatuor virtutibus	cap. 4.	„	II.	„	5.	„	17.

VEGETIUS.

De re militari Lib. III. Prologus (?)	„	II.	„	10.	„	15.

BOETHIUS.

De consolatione philos.	„	II.	Metr. 6.	„	II.	„	9.	„	67.
„ „ „	„	II.	„ 8.	„	I.	„	9.	„	17.

ULPIANUS in Corpore juris civ.

Digesta Lib. I. tit. 1. Lex. 1.	„	II.	„	5.	„	5

DAVID JUDAEUS (?)

Liber de causis	„	I.	„	11.	„	89.
„ „ „ Propos. 9.	„	III.	„	16.	„	12.

AVERROES.

Comment. ad Aristotelem de anima	„	III.	„	I.	„	3.	„	53.

GILBERTUS PORRETANUS.

Sex principia	„	I.	„	11.	„	17.

PETRUS LOMBARDUS.

Sententiae	„	IV. cap. 5. § 2. 3	„	III.	„	7.	„	26.

THOMAS AQUINAS.

Contra gentiles	„	III. cap. 101.	„	II.	„	4.	„	4.

MANTISSA

LECTIONUM CODICIS OLIM MIDDLEHILLIANAE NUNC CHELTENHAMENSIS

A CAROLO ELIOT NORTON V. CLAR. MECUM COMMUNICATARUM.

(Consensum codicis cum textu nostro indicat sigla T. — Ubi vero liber Cheltenhamensis lectionem unius alteriusve codicis in adnotatione nostra citati exhibet, eodem sensu damus siglam hujus codicis, vel si plures sunt, inter se consentientes, primi eorum.)

Lib.	I.	cap.	2.	lin.	33.	=	P.
„	„	„	3.	„	19.	=	H.
„	„	„	5.	„	42.	=	T.
„	„	„	6.	„	18.	—	Desunt verba „et ipsa regna."
„	„	„	8.	„	5.	=	M.
„	„	„	„	„	19.	=	L.
„	„	„	11.	„	69.	—	persitate.
„	„	„	„	„	70.	=	T.
„	„	„	„	„	87.	—	qu. causa est utilior
„	„	„	12.	„	26.	=	L.
„	„	„	„	„	39.	—	pollicitant
„	„	„	„	„	40.	—	quos ortocrates vocant
„	„	„	14.	„	13.	—	Praeterea res dicitur melior per esse propinquior optime
„	„	„	„	„	55.	—	acceptabilius esthoc inter hoc unum et hic plura
„	„	„	15.	„	11.	=	H.
„	II.	„	1.	„	27	—	oriens colentus irradiat
„	„	„	2.	„	22.	=	T.
„	„	„	4.	„	15.	=	T.
„	„	„	„	„	56.	—	pro invisibilibus onderet illa
„	„	„	5.	„	103.	—	cogitabat nisi ut cum
„	„	„	6.	„	1.	—	Declaratum igitur duo.
„	„	„	„	„	33.	—	falsum medium et terminum
„	„	„	„	„	34.	=	T.
„	„	„	7.	„	14. 15.	—	Necesse igitur est ordinavit de jure servari.

Lib. II. cap. 7. lin. 25. — generis sic aliquod
„ „ „ „ „ 42. = H.
„ „ „ 8. „ 13. 14. = T.
„ „ „ 8. „ 19. = T.
„ „ „ „ „ 41. — Desunt verba: judicaverat de liberatione filiorum Israel
„ „ „ „ „ 43. — sciebat qui dicebant
„ „ „ „ „ 60. = H.
„ „ „ 9. „ 25. — Secundus Vecoses
„ „ „ „ „ 26. — ad hoc bravium speravit
„ „ „ „ „ 29. — athlotheas et crimnum
„ „ 12. „ „ 10. = A.
„ „ „ „ „ 11. = T.
„ III. „ 1. „ 11. = A.
„ „ „ 2. „ 13. = A.
„ „ „ „ „ 14. — non falsum exeunte
„ „ „ „ „ 23. — otiosum moveretur
„ „ „ 3. „ 4, 5. = A. et edd. ant.
„ „ „ „ „ 13. — sic et hic
„ „ „ „ „ 60. = T.
„ „ „ 4. „ 6. = M.
„ „ „ „ „ 44. — desunt verba: qui vult
„ „ „ „ „ 88. = A.
„ „ „ 5. „ 13. = T.
„ „ „ 6. „ 10. = T.
„ „ „ 9. „ 4. — quae quod Petrus
„ „ „ 10. „ 52. = T.
„ „ „ 13. „ 13. = A.
„ „ „ 16. „ 16. = A.
„ „ „ „ „ 30. — Providentia illa inerrabilis.

CORRIGENDA.

(„N. a.“ indicat notas criticas, „N. b.“ interpretativas.)

Prolegomena p. V. lin. 15. et 18. pro „Alciati“ lege „Oporini“.
„ „ VI. „ 4. ante finem p. — pro „Grosse“ lege „Gosse“.
Lib. I. cap. 5. N. a. ad lin. 14. — pro „auctiva“ lege „ductiva“.
„ „ „ „ „ „ „ 42. in f. — adde „Pr. in iis singulis“.
„ „ „ 6. „ „ „ 12. post „V.“ — adde „et versio Ficini.“
„ „ „ 11. N. b. „ „ 89. post „Stahrii“ — adde „cap. IV.“
„ „ „ 16. „ „ „ 11. post „v. 1.“ — adde „vel 14.“
„ „ „ „ „ „ „ 24. lege „Psalm. 133. (Cath. 132.) v. 1.“
„ II. „ 1. „ „ „ 1. — lege „Psalm. 2. v. 1—3.“
„ „ „ 2. N. a. „ „ 26. — lege „F. quatenus jus.“
„ „ „ „ „ „ „ 53. — lege „A. F. voluntatem.“
„ „ „ 5. „ „ „ 56. — lege „F. ad scivas alias silvas.“
„ „ „ 9. — In inscriptione p. 69. ponendum est „II. c. 9.“
„ „ „ 12. „ „ „ 36. — adde „F. Romanorum auctoris.“
„ III. „ 4. N. b. „ „ 10. — lege „Nosse debueras“.
„ „ „ „ „ „ „ 23. — lege „Physica I. 2. T. 10.“
„ „ „ „ N. a. „ „ 91. — lege „receperant Turrius.“
„ „ „ 9. N. b. „ „ 1. — lege „cap. XXII. v. 38.“
„ „ „ „ N. a. „ „ 50. — verba „P quod oportebat“ novam lineam constituant.
„ „ „ 12. „ „ „ 11. in f. — F. etiam ibidem sequitur quod“.
„ „ „ 13. „ „ „ 13. f. vers. — post „praeter Turr.“ adde „qui pro aliud habet aliunde.“

DANTIS ALLIGHERII

MONARCHIA.

LIBER I.

DANTIS ALLIGHERII FLORENTINI
MONARCHIAE LIBER.

[LIBER PRIMUS
DE NECESSITATE MONARCHIAE.]

[CAPUT. I.]

Omnium hominum, in quos amorem veritatis natura superior impressit, hoc maxime interesse videtur, ut quemadmodum de labore antiquorum ditati sunt, ita et ipsi posteris prolaborent, quatenus ab eis posteritas habeat quo ditetur. Longe namque ab officio se esse non dubitet, qui publicis documentis imbutus, ad Rempublicam aliquid adferre non curat; non enim est „lignum, quod secus decursus aquarum fructificat in tempore suo", sed potius perniciosa vorago semper ingurgitans, et nunquam ingurgitata refundens. Hoc

ADNOTATIO CRITICA.

INSCRIPTIO OPERIS: Ita P. qui tamen pro *Alligh.* habet *Aldigh.* — V. *Incipit liber monarchie dantis alicherii florentini* — F. *Monarchia dantis aldigerii de florencia* — L. *Clarissimi poetae Florentini Dantis Alingherii summa Monarchia.* Librorum et capitum inscriptiones non leguntur in codicibus.

Cap. I. [1] M. — al. *quos ad am.*
[4] A. F. H. L. P. V. — M. et edd. *pro posteris laborent*
[6] F. *ad Rempubl. aliquid ferre*
[7] F. *non est lignum*
[9] L. M. V. — F. *Haec ergo saepe* — A. H. P. *Haec igitur saepe*

AD INTERPRETATIONEM FACIENTIA.

Cap. I. [7] Psalm 1. v. 3.

igitur saepe mecum recogitans, ne de infossi talenti culpa quandoque redarguar, publicae utilitati non modo turgescere, quinimo fructificare desidero, et intentatas ab aliis ostendere veritates. Nam quem fructum ferat ille, qui theorema quoddam Euclidis iterum demonstraret? qui ab Aristotele felicitatem ostensam, reostendere conaretur? qui senectutem a Cicerone defensam, resumeret defensandam? Nullum quippe; sed fastidium potius illa superfluitas taediosa praestaret.

Quumque inter alias veritates occultas et utiles, temporalis Monarchiae notitia utilissima sit, et maxime latens, et propter non se habere immediate ad lucrum, ab omnibus intentata; in proposito est, hanc de suis enucleare latibulis, tum ut utiliter mundo pervigilem, tum etiam ut palmam tanti bravii primus in meam gloriam adipiscar. Arduum quippe opus et ultra vires aggredior, non tam de propria virtute confidens, quam de lumine Largitoris illius, „qui dat omnibus affluenter, et non improperat".

[CAPUT II.]

Primum igitur videndum, quid est quod temporalis Monarchia dicitur, typo ut dicam, et secundum intentionem. Est ergo temporalis Monarchia, quam dicunt Imperium, unicus Principatus, et super omnes in tempore, vel in iis et super

[10] M. *saepe mente recog.* F. *de indefessi talenti*
[11] F. *non modo tragescere* — H. *non m. trangresc.*
[13] *ferat* deest in omnibus codd. et inter editos apud Alciatum.
[16] F. *resumeret defendendam*
[22] H. V. et edd. vet. *provigilem*
[23] Sequimur codd. A. M. — F. H. L. P. V. *Arduum quidem* — edd. vett. *Ard. quoddam*
[24] L. *non tam propria*
[25] F. *confisus*
[25] A. *de munere Largitoris*
Cap. II. [1] F. *Primum ergo* — H. L. P. V. *Pr. quidem igitur* F. H. L. P. V. — A. *videndum est, quae temp.* — M. *vid. est, quod temp.* — Edd. *vid. est, quid temp.*
[2] A. F. H. L. P. V. — al. *dicatur, typo*
[3] F. H. L. M. P. — A. *Imp. unitum* — V. *Imp. unitus* — Edd. antt. *unius,* — recentt. *unus*

[10] Cf. Ev. Matth. 25. v. 25. [11] Numeri 17. v. 8. [14] Puta in Ethicis ad Eudemum I. C. 4 sq. [25] Epist. Iacobi 1. v. 5.

iis quae tempore mensurantur. Maxime autem de hac tria dubitata quaeruntur. Primo namque dubitatur et quaeritur, an ad bene esse mundi necessaria sit. Secundo, an Romanus populus de iure Monarchiae officium sibi adsciverit. Et tertio, an auctoritas Monarchiae dependeat a Deo immediate, vel ab alio Dei ministro seu vicario.

Verum quia omnis veritas, quae non est principium, ex veritate alicuius principii fit manifesta; necesse est, in qualibet inquisitione habere notitiam de principio, in quod analytice recurratur, pro certitudine omnium propositionum quae inferius adsumuntur. Et quia praesens tractatus est inquisitio quaedam, ante omnia de principio scrutandum esse videtur, in cuius virtute inferiora consistant. Est ergo sciendum, quod quaedam sunt, quae, nostrae potestati minime subiacentia, speculari tantummodo possumus, operari autem non, velut mathematica, physica, et divina. Quaedam vero sunt, quae nostrae potestati subiacentia, non solum speculari, sed etiam operari possumus, et in iis non operatio propter speculationem, sed propter operationem illa adsumitur, quoniam in talibus operatio est finis. Quum ergo materia praesens politica sit, imo fons atque principium rectarum politiarum, et omne politicum nostrae potestati subiaceat; manifestum est, quod materia praesens non ad speculationem per prius, sed ad operationem ordinatur. Rursus, quum in operabilibus principium et causa omnium sit ultimus finis (movet enim primo agentem), conse-

5 L. *vel in iis quae* — M. *vel super iis quae*
Edd. vett. *temporaliter mens.*
F. *Maxime de hac tria*

8 L. et edd. vett. *Monarchae*

9 L. Ficin. et edd. *Monarchae*

10 M. *ab alio ejus* — An: *ab aliquo ejus?* Ficin. *da alcuno*

12 F. *sit manifesta*

13 F. M. et edd. *quaestione*

17 Turrius et Fraticell. contra codicum auctoritatem, si Felinianum exceperis, caput tertium hinc incipiunt. In uno Magl. manus recentior verbis *ante omnia* (lin. 16.) novi capitis signum adscripsit.

20 A. *velut metaphysica et div.* — L. *velut math. philosophica et div.*

21 Editt. *sed et*

23 A. — al. *sed haec propter illam*

23 24 A. et M. — F. H. P. V. *in talibus operatio finis* — Editt. antiquiores *in tali operatione est f.*

25 A. M. *politicarum* — F. *politiciarum*

quens est, ut omnis ratio eorum quae sunt ad finem, ab ipso fine, sumatur. Nam alia erit ratio incidendi lignum propter domum construendam, et alia propter navim. Illud igitur, si quid est, quod est finis universalis civilitatis humani generis, erit hic principium, per quod omnia quae inferius probanda sunt, erunt manifesta sufficienter. Esse autem finem huius civilitatis et illius, et non esse unum omnium finem, arbitrari stultum est.

[CAPUT III. (IV.)]

Nunc autem videndum est, quid sit finis totius humanae civilitatis, quo viso, plus quam dimidium laboris erit transactum, iuxta Philosophum ad Nicomachum. Et ad evidentiam eius quod quaeritur, advertendum, quod quemadmodum est finis aliquis ad quem natura producit pollicem, et alius ab hoc ad quem manum totam, et rursus alius ab utroque ad quem brachium, aliusque ab omnibus ad quem totum hominem; sic alius est finis ad quem singularem hominem, alius ad quem ordinat domesticam communitatem, alius ad quem viciniam, et alius ad quem civitatem, et alius ad quem regnum, et denique ultimus ad quem universaliter genus humanum Deus aeternus arte sua, quae natura est, in esse producit.

[31] F. *Nam alia est ratio*
[32] L. P. *constituendam*
F. *Illud ergo*
[33] Edd. recentt. *est, quod sit finis*
A. L. M. — F. *finis ultimus utilis* — P. *finis utilis* — Turr. Fratic. *finis ultimus* Non tamen infitias ibo etiam *utilis* posse defendi, ut finis utilis dicatur qui assequi potest, et qui prodest generi humano. Neque defuturos esse puto, qui lectionem cod. Fel. caeteris praeferendam esse dicant.
H. *civilitati hum. gen.*
[34] A. H. L. M. V. — F. P. *erit hoc principium*
[35] *manifesta* deest in F.
[36] P. *omnium unum finem*
Cap. III. [2] F. *est transactum*
[7] F. *alius ab omnibus*
[11] A. — F. H. L. M. P. V. *denique optimus* — Ficin. *finalmente uno ultimo*
A. F. L. M. — H. P. *utiliter gen. hum.*

Cap. III. [3] ARISTOTELES Eth. Nicomach. I. 7. Translat. vetus: „Videtur plus quam dimidium totius esse principium."

Et hoc quaeritur hic tanquam principium inquisitionis directivum.

Propter quod sciendum est primo, quod Deus et natura nil otiosum facit; sed quidquid prodit in esse, est ad aliquam operationem. Non enim essentia ulla creata ultimus finis est in intentione creantis, in quantum creans, sed propria essentiae operatio. Unde est, quod non operatio propria propter essentiam, sed haec propter illam habet ut sit.

Est ergo aliqua propria operatio humanae universitatis, ad quam ipsa universitas hominum in tanta multitudine ordinatur, ad quam quidem operationem nec homo unus, nec domus una, nec una vicinia, nec una civitas, nec regnum particulare pertingere potest. Quae autem sit illa, manifestum fiet, si ultimum de potentia totius humanitatis appareat. Dico ergo, quod nulla vis, a pluribus specie diversis partecipata, ultimum est de potentia alicuius illorum. Quia, quum illud, quod est ultimum tale, sit constitutivum speciei, sequeretur, quod una essentia pluribus speciebus esset specificata, quod est impossibile. Non est ergo vis ultima in homine, ipsum esse simpliciter sumptum, quia etiam sic sumptum ab elementis participatur; nec esse complexionatum, quia hoc etiam reperitur in mineralibus; nec esse animatum, quia sic etiam in plantis; nec esse apprehensivum, quia sic et participatur

[13] A. L. M. P. — V. *Et hic quaer. hic tanqu.* — F. et Edd. *Et hic quaeritur tanqu.*
Vox *principium* non legitur in F.

[15] A. — al. *sciendum primo quod* — F. *sciendum quod*

[16] F. *otiosum faciunt; sed quod prodit*

[17] Edd. *Minime enim ess.*

[19] H. *unum est* — Edd. ant. *Verum est.* — An *Unde verum est?*

[22] F. *ad quam quidem ipsa*

[22] H. V. *in tantam multitudinem ord.* — F. *in tantam operatur multitudine*

[24] Edd. *nec vicinia*

[28] F. *est de potentia illorum*

[29] F. *ultimum sit const.*

[30] A. post *essentia* addit *sive potentia*

[32] A. F. H. L. V. — M. P. *quia et sic*

[33] Turr. et Fratic. *quia et hoc reperitur*

[34] F. H. L. P. V. — A. *animalibus* — M. et Vers. Ficini: *naturalibus*

[26] Ultimum quod genus humanum assequi potest, summus et ultimus finis humanitatis.

a brutis; sed esse apprehensivum per intellectum possibilem, quod quidem esse nulli ab homine alii competit vel supra vel infra. Nam etsi aliae sunt essentiae intellectum participantes, non tamen intellectus earum est possibilis, ut hominis, quia essentiae tales species quaedam sunt intellectuales, et non aliud, et earum esse nil est aliud, quam intelligere, quod est sine interpolatione; aliter sempiternae non essent. Patet igitur, quod ultimum de potentia ipsius humanitatis, est potentia sive virtus intellectiva.

Et quia potentia ista per unum hominem, seu per aliquam particularium communitatum superius distinctarum, tota

[36] Edd. *a br. partic.* — Verba *quia sic et partic. a br., sed esse apprehens.* non habentur in codd. F. H.
[38] A. L. *Nam etsi aliae sint* — F. *Nam si sunt aliae*
[40] A. *species quidem sunt*
[41] P. — al. *intelligere quid est*
[42] A. post *quid est* addit *quod sunt quod est sine* — P. *quod sunt quod sine* — H. *quod sunt quidem sine* — reliqui *quod sunt sine*
F. M. — H. P. V. *interpollatione* — A. L. *interpellatione*
F. *alias sempiternae*
[43] F. *Patet ergo*

[36] Intellectus, quum apprehendat, est patiens; qui vero patitur non est in actu, sed in potentia. Ideo intellectus, in quantum apprehendit, dicitur possibilis. [38] Tales species materia carent, non apprehendunt ad modum hominis imagines rerum externarum. [41] Fr. Guido Vernanus De potest. summi Pontif. et reprobatione Monarch. compos. a Dante Alligh. Bonon 1746. „Secundus error est in hoc, quod dicit in eodem capitulo „quod in substantiis spiritualibus,“ quos nos Angelos appellamus, „idem est esse et intelligere, et quod, nisi continue intelligerent, sempiternae non essent.“ [42] De sensu huius loci non est ambigendum: Actus intelligendi harum essentiarum intelligentium, Angelorum puta, alio actu numquam interrumpitur (*questo — intendere — fanno senza intermessione*, ut recte vertit Ficinus). Utraque igitur codicum lectio potest defendi, sicut etiam apud Senecam (Epist. 47. init.) utrumque: „voce interpellatum“ et „interpolatum silentium“ habetur. Ut tamen interpolatione (*μεταβολὴν* Aristotelis), quod exhibent editt., retinerem, me movit auctoritas locorum in Vocabulario *„della Crusca“* ea sub voce relatorum, qui Italos scriptores *interpolare* pro „interrumpere“ saepius usurpasse probant. Cf. et Optimum, quem dicunt, interpretem ad Purgat. XXIV. 29. *„questi, che interpollatamente soprastanno alla pastura.“* Auctoris Paradisus XXIX. 76:

Queste sustanzie, poichè fur gioconde
Della faccia di Dio, non volser viso
Da essa, da cui nulla si nasconde:
Però non hanno vedere interciso
Da nuovo obbietto.

simul in actum reduci non potest; necesse est multitudinem esse in humano genere, per quam quidem tota potentia haec actuetur. Sicut necesse est multitudinem rerum generabilium, ut potentia tota materiae primae semper sub actu sit; aliter esset dare potentiam separatam, quod est impossibile. Et huic sententiae concordat Averrois, in Commento super iis quae de Anima. Potentia etiam intellectiva, de qua loquor, non solum est ad formas universales, sive species, sed etiam per quandam extensionem ad particulares. Unde solet dici, quod intellectus speculativus extensione fit practicus, cuius finis est agere atque facere. Quod dico propter agibilia, quae politica prudentia regulantur, et propter factibilia, quae regulantur arte; quae omnia speculationi ancillantur tanquam optimo, ad quod humanum genus prima bonitas in esse produxit. Ex quo iam innotescit illud Politicae: intellectu scilicet vigentes aliis naturaliter principari.

[CAPUT IV. (V.)]

Satis igitur declaratum est, quod proprium opus humani generis totaliter accepti, est actuare semper totam potentiam intellectus possibilis, per prius ad speculandum, et secundario propter hoc ad operandum per suam extensionem. Et quia, quemadmodum est in parte, sic est in toto, et in homine particulari contingit, quod sedendo et quiescendo prudentia et sapientia ipse perficitur; patet, quod genus humanum in

[49] P. *Sic necesse est*
A. L. *generalium*
[50] P. *tota mediante potestate semper sub actu*
[53] A. *Potentia enim*
[54] F. — reliqui *univers. aut species*
[54] Edd. *sed et per quandam*
[62] A. P. *ingentes* — H. *in gentes* — M. *iungentes*
In fine capitis F. addit „Baldus“.
Cap. IV. Cod. V. non indicat novi capitis initium. [1] F. *Satis ergo*

[49] VERNANUS l. c. „Dicit in eodem capitulo et sequénti, „quod intellectus possibilis non potest actuari,“ id est perfici, „nisi per totum genus humanum. Sicut potentia materiae primae non potest totaliter reduci in actum et perfectionem, nisi per multitudinem rerum naturalium.“
[53] Ad libr. tertium Ed. Venet. 1552. f. 164. [56] ARISTOTELES Polit. I. 2. §. 6. cf. Metaphys. I. 1. Translat. vetus: „Experientia singulorum est cognitio, ars vero universalium.“ [61] Idem Polit. I. 5. §. 6.
Cap. IV. [4] „per suam extensionem“, qua, ut vidimus, intellectus speculativus fit practicus.

quiete sive tranquillitate pacis ad proprium suum opus, quod fere divinum est (iuxta illud: „Minuisti eum paulo minus ab angelis“), liberrime atque facillime se habet. Unde manifestum est, quod pax universalis est optimum eorum, quae ad nostram beatitudinem ordinantur. Hinc est, quod pastoribus de sursum sonuit, non divitiae, non voluptates, non honores, non longitudo vitae, non sanitas, non robur, non pulchritudo; sed pax. Inquit enim coelestis militia: „Gloria in altissimis Deo, et in terra pax hominibus bonae voluntatis.“ Hinc etiam „Pax vobis“, Salus hominum salutabat. Decebat enim summum Salvatorem, summam salutationem exprimere. Quem quidem morem servare voluerunt Discipuli ejus, et Paulus in salutationibus suis, ut omnibus manifestum esse potest.

Ex iis ergo quae declarata sunt, patet, per quod melius, imo per quod optime genus humanum pertingit ad opus proprium. Et per consequens visum est propinquissimum medium, per quod itur in illud, ad quod velut in ultimum finem omnia nostra opera ordinantur, quod est pax universalis, quae pro principio rationum subsequentium supponatur; quod erat necessarium, ut dictum fuit, velut signum praefixum, in quod quidquid probandum est, resolvatur, tanquam in manifestissimam veritatem.

[CAPUT V. (VII.)]

Resumentes igitur quod a principio dicebatur, tria maxime dubitantur, et dubitata quaeruntur circa Monarchiam tempo-

[10] A. post *angelis* addit *gloria etc.*
[14] A. H. et edd. *nec longitudo*
[16] F. *Gl. in altissimis in excelsis*
[17] P. *Hinc et Pax*
[18] F. *summam salutem expr.*
[21] Turrius et qui eum sequuntur, adversantibus libris mstis, a verbis *Ex iis ergo* novum caput (sextum) incipiunt.
[23] A. *visus est propinquissimus modus, per quem*
[25] Edd. *opera nostra* P. — reliqui *quia est pax*
[27] H. *velut signo praefixum*
Cap. V. [1] L.P. — A. H. M. *Resumens igitur* — V. *Resumentis ig.* — F. *Reassumens ergo* — An *Resumenti?*
[2] M. *quaerimus circa*

[9] Psalm 8. v. 6, Ep. ad Hebr. 2. v. 7. [15] Ev. Lucae 2. v. 14. [17] Ibid. 23. v. 36, Ev. Iohann. 20. v. 21. 26. [20] Ep. ad Rom. 1. v. 7. etc.

ralem, quae communiori vocabulo nuncupatur Imperium, et de iis, ut praedictum est, propositum est sub adsignato principio inquisitionem facere secundum iam tactum ordinem. Prima itaque quaestio sit: Utrum ad bene esse mundi, Monarchia temporalis necessaria sit. Hoc equidem, nulla vi rationis vel auctoritatis obstante, potissimis et patentissimis argumentis ostendi potest; quorum primum ab auctoritate Philosophi adsumatur de suis Politicis. Adserit enim ibi venerabilis eius auctoritas, quod quando aliqua plura ordinantur ad unum, oportet unum eorum regulare seu regere, alia vero regulari seu regi. Quod quidem non solum gloriosum nomen auctoris facit esse credendum, sed ratio inductiva.

Si enim consideremus unum hominem, hoc in eo contingere videbimus; quia, quum omnes vires eius ordinentur ad felicitatem, vis ipsa intellectualis est regulatrix et rectrix omnium aliarum, aliter ad felicitatem pervenire non potest. Si consideremus unam domum, cuius finis est, domesticos ad bene vivere praeparare, unum oportet esse qui regulet et regat, quem dicunt patremfamilias, vel eius locum tenentem, iuxta dicentem Philosophum: „Omnis domus regitur a senissimo.“ Et huius, ut ait Homerus, est regulare omnes, et leges imponere aliis. Propter quod proverbialiter dicitur illa maledictio: „Parem habeas in domo.“ Si consideremus vicum unum, cuius finis est commoda tam personarum quam rerum

3 P. *communi vocabulo*
4 F. *de iis, prout dictum est*
6 A. — Reliqui *Itaque prima* V. *quaestio fit*
8 F. *et patentibus arg.* — V. *et potentissimis arg.*
9 M. *ab Aristotele philosopho*
10 F. *sumatur de suis Pol.*
13 M. *terminari seu regi*
14 Edd. *ratio auctiva*
17 Edd. *vires ejus ordinantur*
20 F. *si enim consideremus*
21 Edd. *ad bene vivendum*
22 Edd. *aut ejus locum*
23 P. V. *regitur a seuissimo*
25 F. *proverbialiter datur*
26 H. *maledictio, Ne parem*

Cap. V. 10 I. 5. init. 13 Auctoris Convivium IV. 4. *„il Filosofo nella Politica dice, che quando più cose a uno fine sono ordinate, una di quelle conviene essere regolante, ovvero reggente, e tutte le altre rette e regolate.“* 23 Aristoteles Polit. I. 2. Transl. ant. „Omnis domus regitur a senissimo.“ 24 Apud Aristot. l. c.

auxiliatio, unum oportet esse aliorum regulatorem, vel datum ab alio, vel ex ipsis praeeminentem, consentientibus aliis; aliter ad illam mutuam sufficientiam non solum non pertingitur, sed, aliquando pluribus praeeminere volentibus, vicinia tota destruitur. Si vero unam civitatem consideremus, cuius finis est bene sufficienterque vivere, unum oportet esse regimen; et hoc non solum in recta politia, sed etiam in obliqua. Quod si aliter fiat, non solum finis vitae civilis amittitur, sed etiam civitas desinit esse quod erat. Si denique unum regnum particulare, cuius finis est is qui civitatis, cum maiore fiducia suae tranquillitatis, oportet esse Regem unum, qui regat atque gubernet; aliter non modo existentes in regno finem non adsequuntur, sed etiam regnum in interitum labitur, iuxta illud infallibilis veritatis: „Omne regnum in se divisum desolabitur.“ Si ergo sic se habet in his, et in singulis, quae ad unum aliquod ordinantur, verum est quod adsumitur supra.

Nunc constat quod totum humanum genus ordinatur ad unum, ut iam praeostensum fuit; ergo unum oportet esse regulans, sive regens: et hoc Monarcha, sive Imperator dici debet. Et sic patet, quod ad bene esse mundi, necesse est Monarchiam esse, sive Imperium.

[CAPUT VI. (VIII.)]

Et sicut se habet pars ad totum, sic ordo partialis ad totalem. Pars ad totum se habet, sicut ad finem et optimum.

28 M. *aliorum rectorem*
29 V. *ex ipsis praeminentem*
30 F. *alias ad illam*
31 H. V. *praeminere volent.*
32 *consideremus* deest in H. L. P. et V.
34 Edd. *sed et in obl.*
37 P. *unum regimen*
38 P. *cum maiore fruentia*
40 P. *sed et regnum*
41 H. *illud ineffabile* — Edd. recentt. cum P. et vers. Ficini *ill. ineffabilis*
41 L. M. *in seipsum desolab.*
42 L. M. P. — A. V. *in his et in aliis* — F. *in his et singulis* — H. *in his in singulis* — Edd. post principem *in singulis*
46 F. *oportet esse regulare* L. M. *et hic Monarcha* H. *sive regens Imperator*
47 A. *necessaria est Monarchia* — F. *necesse est Monarcha sive Imp.*
Cap. VI. 1 A. non indicat novi capitis initium. F. *sic ordo particularis*

35 Aristoteli .... Παρεκβάσεις.
41 Ev. Lucae 11. v. 17.
37 Subintellige „consideremus“.

Ergo et ordo in parte ad ordinem in toto, sicut ad finem et optimum. Ex quo habetur, quod bonitas ordinis partialis non excedit bonitatem totalis ordinis; sed magis e converso. Quum ergo duplex ordo reperiatur in rebus, ordo scilicet partium inter se, et ordo partium ad aliquod unum quod non est pars (sicut ordo partium exercitus inter se, et ordo earum ad ducem), ordo partium ad unum est melior, tamquam finis alterius; est enim alter propter hunc, non e converso. Unde si forma huius ordinis reperitur in partibus humanae multitudinis, multo magis debet reperiri in ipsa multitudine, sive totalitate, per vim syllogismi praemissi, quum sit ordo melior, sive forma ordinis. Sed reperitur in omnibus partibus humanae multitudinis, ut per ea quae dicta sunt in capitulo praecedenti, satis est manifestum; ergo et in ipsa totalitate reperitur, sive reperiri debet. Et sic omnes partes praenotatae infra regna et ipsa regna ordinari debent ad unum Principem, sive Principatum, hoc est, ad Monarcham, sive Monarchiam.

[CAPUT VII. (IX.)]

Amplius, humana universitas est quoddam totum ad quasdam partes, et est quaedam pars ad quoddam totum. Est enim quoddam totum ad regna particularia, et ad gentes, ut superiora ostendunt; et est quaedam pars ad totum universum, et hoc est de se manifestum. Sicut ergo inferiora humanae universitatis bene respondent ad ipsam, sic ipsa bene dicitur respondere ad suum totum. Partes eius bene respondent ad ipsam per unum principium tantum, ut ex

[5] P. *magis etc. e conv.* — V. *magis et conv.* — H. *mag. e contrario*
[8] Edd. *sic ordo partium*
[10] P. *aliter propter hunc*
P. V. *non et e converso*
[12] A. F. H. L. M. V. — P. *reperiretur* — Edd. *dicitur reperiri*
[16] F. *ergo in ipsa*
[17] Verba *reperitur sive,* quae desunt in reliquis, addidi cum A. et L.
[18] H. L. P. V. — A. *iuxta regna et ipsa* — M. *in regna et in ipsa* — F. *et sic ipsa regimina et ipsa*
Cap. VII. [4] F. *et quaedam pars*
[7] An *debet respondere?*
H. *ad suum totum scilicet universum*

superioribus colligi potest de facili; ergo et ipsa ad ipsum universum, sive ad eius Principem, qui Deus est et Monarcha, simpliciter bene respondet per unum principium tantum, scilicet unicum Principem. Ex quo sequitur, Monarchiam necessariam mundo, ut bene sit.

[CAPUT VIII. (X.)]

Et omne illud bene se habet, et optime, quod se habet secundum intentionem primi agentis, qui Deus est. Et hoc est per se notum, nisi apud negantes divinam bonitatem attingere summum perfectionis. De intentione Dei est, ut omne in tantum divinam similitudinem repraesentet, in quantum propria natura recipere potest. Propter quod dictum est: „Faciamus hominem ad imaginem et similitudinem nostram.“ Quod licet, „ad imaginem“, de rebus inferioribus ab homine dici non possit, „ad similitudinem“ tamen de qualibet dici potest; quum totum universum nihil aliud sit, quam vestigium quoddam divinae bonitatis. Ergo humanum genus bene se habet, et optime, quando secundum quod potest, Deo adsimilatur. Sed genus humanum maxime Deo adsimilatur quando maxime est unum; vera enim ratio unius in solo illo est. Propter quod scriptum est: „Audi, Israel, Dominus Deus tuus unus est.“

Sed tunc genus humanum maxime est unum, quando totum unitur in uno, quod esse non potest, nisi quando uni Principi totaliter subjacet, ut de se patet. Ergo humanum genus uni Principi subjacens maxime Deo adsimilatur, et per

10 Edd. *ad ipsum principium et univ.* Cap. VIII. 1 F. *Et omne id bene* 5 H. L. — M. P. V. *ut omne tantum divinam* — F. *ut omnem tant. div.* — A. *ut est causatum div.* — Edd. *ut omne creatum div.* — An: *ut omne creatum in tantum div.?* 16 In Vulgata legitur: *Deus noster Deus unus*

19 A. — F. H. V. *subiacens* — Edd. rec. *subiaceat* Inde a *totaliter subiacet* usque ad *principi* omnia desunt in L. M. P. — Prima duo, sed non reliqua verba, leguntur in F. — nil nisi *subiacens* habent H. V. — Unus A. exhibet omnia

Cap. VIII. 7 Genesis 1. v. 26. 15 Deuteron. 6. v. 4.

consequens, maxime est secundum divinam intentionem, quod est bene et optime se habere, ut in principio huius capituli est probatum.

[CAPUT IX. (XI.)]

Item bene et optime se habet omnis filius, quum vestigia perfecti patris, in quantum propria natura permittit, imitatur. Humanum genus filius est coeli, quod est perfectissimum in omni opere suo; generat enim homo hominem et sol, juxta secundum de naturali auditu. Ergo optime se habet humanum genus, quum vestigia coeli, in quantum propria natura permittit, imitatur. Et quum coelum totum unico motu, scilicet primi mobilis, et unico motore, qui Deus est, reguletur in omnibus suis partibus, motibus et motoribus, ut philosophando evidentissime humana ratio deprehendit; si vere syllogizatum est, humanum genus tunc optime se habet, quando ab unico Principe tanquam ab unico motore, et unica lege, tanquam ab unico motu, in suis motoribus et motibus reguletur. Propter quod necessarium apparet, ad bene esse mundi, Monarchiam esse, sive unicum Principatum, qui Imperium appellatur. Hanc rationem suspirabat Boetius, dicens:

O felix hominum genus,
Si vestros animos amor,
Quo coelum regitur, regat!

[CAPUT X. (XII.)]

Ubicumque potest esse litigium, ibi debet esse iudicium; aliter esset imperfectum sine proprio perfectivo, quod est

Cap. IX. [1] F. *Ita bene et optime* V. et edd. inverso ordine *se habet et optime*
[5] F. *iuxta Philosophum* — M. *iuxta secundum Philosophum*
[6] A. M. — F. H. L. P. V. *vestigia coeli quantum*
[10] F. *humana ratio apprehendit; si vero*
[11] F. *hum. genus tunc bene se habet*
[12] V. *quando ab uno principe*
[14] M. V. *et motibus regulàtur*
[16] M. *sciscitabatur Boetius*
[18] V. *Si nostros animos*
Cap. X. [1] L. P. — A. F. H. M. V. et edd. ant. *Et ubicumque*
[2] A. F. M. P. — L. et edd. ant. *sine proprio perfecto*

Cap. IX. [5] Id est librorum φυσικῆς ἀκροάσεως (Physicorum) II. 2. in f. Versio vetus: „Homo hominem generat ex materia et sol.“
[6] Cf. AUCTORIS Inf. XI. 103. [17] De consolat. philos. II. Metr. 8.

impossibile, quum Deus et Natura in necessariis non deficiat. Inter omnes duos principes, quorum alter alteri minime subiectus est, potest esse litigium, vel culpa ipsorum, vel etiam subditorum, quod de se patet. Ergo inter tales oportet esse iudicium. Et quum alter de altero cognoscere non possit, ex quo alter alteri non subditur (nam par in parem non habet imperium); oportet esse tertium iurisdictionis amplioris, qui ambitu sui iuris ambobus principetur. Et hic aut erit Monarcha, aut non. Si sic, habetur propositum; si non, iterum habebit sibi coaequalem extra ambitum suae iurisdictionis; tunc iterum necessarius erit tertius alius. Et sic aut erit processus in infinitum, quod esse non potest; aut oportebit devenire ad iudicem primum et summum, de cuius iudicio cuncta litigia dirimantur, sive mediate, sive immediate; et hic erit Monarcha, sive Imperator. Est igitur Monarchia necessaria mundo. Et hanc rationem videbat Philosophus, quum dicebat: Entia nolunt male disponi; malum autem pluralitas principatuum, unus ergo Princeps.

[CAPUT XI. (XIII.)]

Praeterea, mundus optime dispositus est, quum iustitia in eo potissima est; unde Virgilius commendare volens illud saeculum, quod suo tempore surgere videbatur, in suis Bucolicis cantabat:

Iam redit et Virgo, redeunt Saturnia regna.

[5] A. *ipsorum vel subiectorum* — Edd. *ipsorum, vel subditorum* [8] A. *alter alteri sit subditus* — M. *taliter alteri non subditur* [10] F. L. P. V. — H. *Et hoc aut erit* — M. *Et haec autem erit* — A. *Et hic Anthonius erit* — Edd. *Et hic erit* [15] F. P. *aut oportebit venire* [16] A. *cuncta iudicia* L. M. et Frat. *diramantur* — F. *diriuantur* [17] H. *et hoc erit Monarcha* F. *Est ergo Monarchia* [19] F. *disponi; pluralitas principatuum mala, unus* Cap. XI. [3] H. *in s. Bucol. cantabat dicens*

Cap. X. [9] Cf. L. 13. §. 4. Dig. Ad SC. Trebell. XXXVI. 1. [19] Hanc sententiam ab ARISTOTELE (Metaph. XII. 10) non addito poëtae nomine relatam [versio vetus: „Entia vero nolunt disponi male, nec bonum pluralitas principatuum; unus ergo Princeps"], HOMERI esse [Ilias II. 204] ignoravit auctor. **Cap. XI.** [4] Ecloga IV. v. 6. cf. AUCTORIS Purgator. XXII. 70, ubi coaevorum complurium sententiam sequutus, non de

Virgo namque vocabatur Iustitia, quam etiam Astraeam vocabant. Saturnia regna dicebant optima tempora, quae etiam aurea nuncupabant. Iustitia potissima est solum sub Monarcha; ergo ad optimam mundi dispositionem requiritur, esse Monarchiam, sive Imperium.

Ad evidentiam subadsumptae sciendum, quod iustitia de se et in propria natura considerata, est quaedam rectitudo sive regula, obliquum hinc inde abiiciens; et sic non recipit magis et minus, quemadmodum albedo in suo abstracto considerata. Sunt enim huiusmodi formae quaedam compositioni contingentes, et consistentes simplici et invariabili essentia, ut Magister sex principiorum recte ait; recipiunt tamen magis et minus huiusmodi qualitates ex parte subiectorum, quibus concernuntur, secundum quod magis et minus in subiectis de contrariis admiscetur. Ubi ergo minimum de contrario iustitiae admiscetur, et quantum ad habitum et quantum ad operationem, ibi iustitia potissima est. Et vere tunc potest dici de illa, ut Philosophus inquit, „neque Hesperus, neque Lucifer sic admirabilis est“. Est enim tunc Phoebae similis, fratrem diametraliter intuenti de purpureo matutinae serenitatis.

[6] A. F. L. M. V. — H. P. *quam et Astraeam*
[7] Edd. *regna dicebantur optima*
[8] A. F. H. L. M. V. — P. *quae et aurea*
M. *nuncupabantur*
A. F. L. M. V. — H. P. cum versione Ficini *Iustitia potentissima est*
[9] H. *sub Monarchia sive imperio*
V. *ergo ad optatam*
[10] F. *requiritur Monarchia*
[11] Edd. post *subadsumptae* inserunt *propositionis*
[13] F. *obliquum hinc non obiiciens*
[14] Edd. *recipit maius*
H. L. M. V. *quemadm. et albedo* — F. *et quemadm. albedo*
[17] F. *recipiunt autem*
[18] Edd. *magis et minus huius qual.*
M. et edd. *qualitatis*
M. *ex quibus continentur*
[22] F. *potest dici de ea*
[25] L. *intuenti de purpureis* — M. *int. de purpurea*
A. *matutino seren.*

Monarchia Augusti, sed de Christo nascituro h. l. vaticinatum esse Virgilium, tradit auctor noster. [17] GILBERTUM puta PORRETANUM. [23] ARISTOTELES Ethic. Nicomach. V. 3. Vers. ant: „Neque Hesperus, neque Lucifer ita admirabilis.“ Cf. AUTORIS Paradis. XXIX. 1:

Quando ambo e due i figli di Latona,
Coperti del Montone e della Libra,
Fanno dell' orizzonte insieme zona.

Quantum ergo ad habitum, iustitia contrarietatem habet quandoque in velle; nam ubi voluntas ab omni cupiditate sincera non est, etsi adsit iustitia, non tamen omnino inest in fulgore suae puritatis, habet enim subiectum, licet minime, aliqualiter tamen sibi resistens; propter quod bene repelluntur, qui iudicem passionare conantur. Quantum vero ad operationem, iustitia contrarietatem habet in posse; nam quum iustitia sit virtus ad alterum, sine potentia tribuendi cuique quod suum est, quomodo quis operabitur secundum illam? Ex quo patet, quod quanto iustus potentior, tanto in operatione sua iustitia erit amplior.

Ex hac itaque declaratione sic arguatur: Iustitia potissima est in mundo, quando volentissimo et potentissimo subiecto inest: huiusmodi solus Monarcha est; ergo soli Monarchae insistens iustitia, in mundo potissima est. Iste prosyllogismus currit per secundam figuram, cum negatione intrinseca, et est similis huic: Omne B est A, solum C est A; ergo solum C est B. Quod est: Omne B est A, nullum praeter C est A; ergo nullum praeter C est B.

[27] H. *nam nisi voluntas* F. *ab omni cupidine*
[33] Ita habetur in versione Ficini — Codd. et edd. *sive potentia tribuendi*
[34] Pro *quomodo* cod. Felin. habet signum abbreviationis, quod *quatenus* legendum puto, licet literarum ductus propius ad *conveniens* accedant.
[37] F. *potentissima*
[38] M. P. *valentissimo et potent.*
[40] F. V. *potentissima*

[31] L. 1. Cod. De Poena iudicis qui male iudicavit (VII. 49.) „Imperator ANTONINUS (CARACALLA) A. ad Gaudium (ad Cassium Sabinum?). Constitit in quacumque causa, sive privata, sive publica, sive fiscali, ut cuicumque data fuerit pecunia, vel iudici, vel adversario, amittat actionem is qui diffidentia iustae sententiae in pecuniae corruptelam spem negotii reposuerit.“ Cf. L. 1. §. 3. D. De Calumniatoribus (III. 6.)
[33] ARISTOTELES l. c. Transl. ant.: „Quid autem differt virtus et iustitia, hoc manifestum ex his quae dicta sunt. Est quidem eadem esse subiecto; ratione autem non idem. Sed *secundum quod ad alterum* quidem *iustitia*, secundum quod autem talis habitus, simpliciter virtus.“ [34] L. 10. pr. D. De Iustitia et iure (I. 1.) „Iustitia est constans et perpetua voluntas ius suum cuique tribuendi.“ [41] ARISTOTELES Analyt. prior. I. 5. Versio BOETHII: „Quando vero idem huic omni quidem, illi vero nulli inest, vel utique omni vel nulli, *figuram* quidem huiusmodi voco *secundam*. Medium autem in hac dico, quod de utraque praedicatur.... Quando autem similis figurae fuerint propositiones, ut ambae privativae vel affirmativae, nullo modo erit syllogismus.“

Et prima propositio declaratione praecedente apparet; alia sic ostenditur, et primum quantum ad velle, deinde quantum ad posse: Ad evidentiam primi notandum est, quod iustitiae maxime contrariatur cupiditas, ut innuit Aristoteles in quinto ad Nicomachum. Remota cupiditate omnino, nihil iustitiae restat adversum; unde sententia Philosophi est, ut quae lege determinari possunt, nullo modo iudici relinquantur, et hoc metu cupiditatis fieri oportet, de facili mentes hominum detorquentis. Ubi ergo non est quod possit optari, impossibile est ibi cupiditatem esse; destructis enim obiectis, passiones esse non possunt. Sed Monarcha non habet quod possit optare; sua namque iurisdictio terminatur Oceano solum, quod non contingit principibus aliis, quorum principatus ad alios terminantur; ut puta Regis Castellae, ad illum qui Regis Aragonum. Ex quo sequitur, quod Monarcha sincerissimum inter mortales iustitiae possit esse subiectum.

Praeterea, quemadmodum cupiditas habitualem iustitiam quodammodo, quantumcumque pauca, obnubilat, sic caritas,

[45] F. H. L. M. P. V. — Edd. *etc.* *Prima propositio*
[46] A. H. M. V. *ostenditur et primo* F. *quantum de velle*
[47] M. P. — in aliis deest *est* inter *notandum* et *quod iustit.* — Unus F. habet *sciendum, quod iust.*
[53] P. *hominum torquentis*
[57] H. *Occano solo* F. *quod non convenit*
[58] A. *ut puta Regis Ciciliae*
[60] F. *intra mortales*

[45] Iustitiam, scilicet, potissimam esse in mundo, quando inest subiecto volentissimo et potentissimo. [46] Puta, huiusmodi solum Monarcham esse. [49] Cap. 4. Versio vetus: „Circa alias quidem omnes iustificationes (? graece *ἀδικήματα*, versio Dion. Lambini † 1572. „iniuste facta“) fit relatio ad quandam malitiam semper ..... Si autem lucratus est, neque ad uuam malitiam, sed vel ad iniustitiam.“ — Thomas Aquinas ibid. „Si aliquis inordinate lucratus est, surripiens aliena, hoc non reducitur ad aliquam aliam malitiam, sed ad solam iniustitiam.“ [50] Aristoteles Rhetoric. I. 1. (cuius libri translationem, saeculo auctoris cognitam, non habeo ad manus) *Μάλιστα ... προσήκει τοὺς ὀρθῶς κειμένους νόμους, ὅσα ἐνδέχεται, πάντα διορίζειν αὐτοὺς, καὶ ὅτι ἐλάχιστα καταλείπειν ἐπὶ τοῖς κρίνουσι.* (Versio Ant. Riccoboni † 1599. „Maxime igitur convenit recte latas leges, quaecumque possunt, omnia ipsas distinguere, et quam paucissima relinquere iis qui iudicant.“) [57] Virgil. Aeneis I. 287. Auctoris epistola ad Henricum VII. § 3. „Romanorum potestas .... de inviolabili iure fluctus Amphitrites attingens, vix ab inutili unda Oceani se circumcingi dignatur.“

seu recta dilectio, illam acuit atque dilucidat. Cui ergo maxime recta dilectio inesse potest, potissimum locum in illo potest habere iustitia. Huiusmodi est Monarcha; ergo eo existente, iustitia potissima est, vel esse potest. Quod autem recta dilectio faciat quod dictum est, hinc haberi potest: Cupiditas namque, perseitate hominum spreta, quaerit alia, caritas vero, spretis aliis omnibus, quaerit Deum et hominem, et per consequens bonum hominis. Quumque inter alia bona hominis potissimum sit, in pace vivere (ut supra dicebatur), et hoc operetur maxime atque potissime iustitia, caritas maxime iustitiam vigorabit, et potior potius.

Et quod Monarchae maxime hominum recta dilectio inesse debeat, patet sic: Omne diligibile tanto magis diligitur, quanto propinquius est diligenti; sed homines propinquius Monarchae sunt, quam aliis principibus: ergo ab eo maxime diliguntur, vel diligi debent. Prima manifesta est, si natura passivorum et activorum consideretur; secunda per hoc apparet, quia principibus aliis homines non appropinquant nisi in parte, Monarchae vero secundum totum. Et rursus: Principibus aliis appropinquant per Monarcham, et non e converso; et sic per prius et immediate Monarchae inest cura de omnibus, aliis autem principibus per Monarcham, eo quod cura ipsorum a cura illa suprema descendit.

[64] A. et Edd. *Cum ergo maxime*
[68] F. *facit id quod dictum*
[69] A. — F. *per-* (vel *par-*) *sitate* — P. *parcitate* — V. *persectate* — H. *perseueritate* — Edd. antiqu. *parseitate* — M. *per societatem* — L. et versio Ficini, quos sequuntur edd. recentt. *societate*
P. *hominum spretam* — F. *huiusmodi spreta*
[70] *quaerit aliena* Quod olim conieceram in textum recepit Frat.
[73] M. *potentissime iustitia*
[77] V. *propinquiores Monarchae*
[78] A. M. *magis diliguntur*
[81] A. *quod principibus* — F. *quia si princ.*
[82] Turrius post *rursus* propria auctoritate inserit *Homines*
[84] H. *et non e contrario*
F. *per prius et non immediate*
[85] M. *cura de hominibus*
F. *et quod cura*

[69] „Perseitas“ est terminus barbarus Scholasticis familiaris. Gul. de Occam in quatuor libros sentent. I. dist. 2. qu. 4. (Sin secus) „omnis propositio, in qua praedicatur passio de suo subiecto cum nomine perseitatis, esset falsa, quod est absurdum.“

Praeterea, quanto causa est universalior, tanto magis habet rationem causae, quia inferior non est causa, nisi per superiorem, ut patet ex iis quae de Causis; et quanto magis causa est causa, tanto magis effectum diligit, quum dilectio talis adsequatur causam per se. Quum ergo Monarcha sit universalissima causa inter mortales, ut homines bene vivant, quia principes alii per illum, ut dictum est; consequens est, quod bonum hominum ab eo maxime diligatur.

Quod autem Monarcha potissime se habeat ad operationem iustitiae, quis dubitat? nisi qui vocem hanc non intelligit, quum si Monarcha est, hostes habere non possit.

Satis igitur declarata subadsumpta principali, patet quia conclusio certa est: scilicet quod ad optimam dispositionem mundi necesse est Monarchiam esse.

[CAPUT XII. (XIV.)]

Et humanum genus, potissime liberum, optime se habet. Hoc erit manifestum, si principium pateat libertatis. Propter

[87] A. et versio Ficini — alii omnes *quanto causa est utilior,* quod non sine ratione defendi posset.

[89] H. et edd. *causa magis est causa* — Princ. *causa est magis est causa*

[91] Edd. recent. *dilectio talis sequatur*

H. L. P. V. *igitur Monarcha*

[92] A. et vers. Fic. — alii *sit utilissima causa* (cf. quae diximus ad lin. 87.)

A. *omnes bene vivant.*

[93] Edd. antiqu. *et consequ.*

M. *conveniens est.*

[94] M. *ut bonum homin.*

A. M. *ab eo magis dilig.*

[95] F. H. P. V. *potentissime se habeat*

[97] F. *quia si Monarcha*

[98] Edd. post *declarata* inserunt *est* H. V. — Reliqui omnes *principalis*

Codicem H. sequutus addidi *patet*, quod in aliis omnibus non habetur

A. F. P. (?) V. *quare conclusio*

[99] F. *scilicet quantum*

V. *ad optatam dispos.*

[100] F. *Monarcham esse*

Cap. XII. [1] H. *potentissime liberum* — Edd. *potissimum lib.*

[89] Liber „de causis, sive de essentia purae bonitatis“, medio aevo ARISTOTELI vel PROCLO falso attributus, et a b. Thoma Aquinate commentario illustratus. Cf. IOURDAIN Scripta Aristot. in med. aevo. versio germanica Stahrii §. 18. [91] „adsequatur“ pro „sequatur“ dictum esse puta. [96] Scil. vocem: Μονάρχης. [98] „Subadsumpta principalis“ habetur initio huius cap. p. 17. — Modo vulgatae Bibl. vers. *quia* pro *quod* positum est.

quod sciendum est, quod primum principium nostrae libertatis est libertas arbitrii, quam multi habent in ore, in intellectu vero pauci. Veniunt namque usque ad hoc, ut dicant liberum arbitrium esse, liberum de voluntate iudicium. Et verum dicunt; sed importatum per verba longe est ab eis, quemadmodum tota die Logici nostri faciunt de quibusdam propositionibus, quae ad exemplum logicalibus interseruntur, puta de hac: Triangulus habet tres duobus rectis aequales.

Et ideo dico, quod iudicium medium est apprehensionis et appetitus; nam primo res apprehenditur, deinde apprehensa, bona vel mala iudicatur, et ultimo iudicans prosequitur, sive fugit. Si ergo iudicium moveat omnino appetitum, et nullo modo praeveniatur ab eo, liberum est; si vero ab appetitu, quocunque modo praeveniente, iudicium moveatur, liberum esse non potest, quia non a se, sed ab alio captivum trahitur. Et hinc est, quod bruta iudicium liberum habere non possunt, quia eorum iudicia semper appetitu praeveniuntur. Et hinc

[3] *est* post *sciendum* deest in F. H. P. et in edd.
[5] A. *veniunt usque ad hoc* — F. *ven. namque ad hoc*
[9] F. *logicalibus interserunt* — L. *log. inferuntur*
[10] Edd. recentt. post *tres* inserunt *angulos*
[13] Edd. *bona aut mala* Edd. rectius, sed contra codd. auctoritatem *prosequ. aut fugit*
[14] A. *moveat animo appetitum*
[15] A. *si vero appetitu*
[17] P. *ab alio captivus trah.*
[19] A. *ab impetu* — M. *ab appetitu*

Cap. XII. [10] Cf. Aristoteles Magna moralia I. 1. fin. vers. *Ἄτοπον γὰρ, εἴ τις βουλόμενος τὸ τρίγωνον, ὡς δυσὶν ὀρθαῖς ἴσας ἔχον δεῖξαι, λαβοι ἀρχὴν ὅτι ἡ ψυχὴ ἀθάνατος,* quem locum, graece a me exhibitum, quum eius translatio Dantis tempore usitata non sit ad manus, ita vertit Georgius Valla, mortuus circa ann. 1500: „Absurdum quippe fuerit volenti ostendere tringulum duobus rectis aequales habere angulos sumere principium eiusmodi: anima immortalis est.“ [13] Auctoris Purgat. XVIII. 22.

Vostra apprensiva da esser verace
Tragge intenzione, e dentro a voi la spiega,
Sì che l'animo ad essa volger face,
E se, rivolto, inver di lei si piega,
Quel piegare è amor, quello è natura
Che per piacer di nuovo in voi si lega.
. . . .
Questa prima voglia
Merto di lode o di biasmo non cape.

etiam patere potest, quod substantiae intellectuales, quarum sunt immutabiles voluntates, nec non animae separatae bene hinc abeuntes, libertatem arbitrii ob immutabilitatem voluntatis non amittunt, sed perfectissime atque potissime hoc retinent.

Hoc viso, iterum manifestum esse potest, quod haec libertas, sive principium hoc totius libertatis nostrae, est maximum donum humanae naturae a Deo collatum, sicut dixi; quia per ipsum hic felicitamur, ut homines, per ipsum alibi felicitamur, ut Dii. Quod si ita est, quis erit qui

[20] A. F. *quae sunt immutabiles*
[21] F. P. *bene hinc habentes*
H. *abeuntes in coelum*
M. P. *immutabilem voluntatis*
[23] Scribendum videtur *hanc retinent.* Ficin. *questa ritengono*
[25] L. et edd. *nostrae libertatis*
[26, 27] F. *a Deo collatum sicut in ..... quia* — P. *a Deo coll. sicut ..... commedie iam dixi quia* — L. *ad eo coll. sicut in Paradiso comedie iam dixi, quia* — A. H. V. *a Deo coll. sicut in Par. comedie iam dixi, quia* — Edd. *a Deo coll: quia* — Ficinus: *che Iddio alla umana natura abbia attribuito: imperocchè* — Verba *ut dixi,* quae retinenda puto, ad initium huius capitis: „primum principium nostrae libertatis est libertas arbitrii:“ respicere videntur. Commemorationem Comoediae neque Ficinus habuit, nec habuerunt primi huius operis editores. Reliquis igitur codicibus a curioso quodam Paradisi lectore addita dixerim.
[28] An *felicitabimur ut Dii?*
ut Dii deest in F. P. — H. *ut dixi*
Edd. *Quod si ita erit*
H. *quis quidem humanum genus*

Or, perchè a questa ogni altra si raccoglia,
Innata v' è la virtù che consiglia,
Che dell' assenso de' tener la soglia.
Quest' è il principio, là onde si piglia
Ragion di meritare in voi, secondo
Che buoni e rei amori accoglie e viglia.
Color che ragionando andaro al fondo,
S' accorser d' esta innata libertate,
Però moralità lasciaro al mondo.
Onde, pognam che di necessitate
Surga ogni amor che dentro a voi s' accende,
Di ritenerlo è in voi la potestate.
La nobile virtù Beatrice intende
Per lo libero arbitrio.

[26] Auctoris Paradisus V. 19.

Lo maggior don, che Dio per sua larghezza
Fesse creando, ed alla sua bontate
Più conformato, e quel ch' ei più apprezza,
Fu della volontà la libertate,
Di che le creature intelligenti
E tutte e sole furo e son dotate.

humanum genus optime se habere non dicat, quum potissime hoc principio possit uti? Sed existens sub Monarcha, est potissime liberum. Propter quod sciendum, quod illud est liberum, quod suimet, et non alterius gratia est, ut Philosopho placet in iis, quae de simpliciter Ente. Nam id quod est alterius gratia, necessitatur ab illo, cuius gratia est; sicut via necessitatur a termino. Genus humanum, solum imperante Monarcha, sui et non alterius gratia est; tunc enim solum politiae diriguntur obliquae, democratiae scilicet, oligarchiae atque tyrannides, quae in servitutem cogunt genus humanum, ut patet discurrenti per omnes, et politizant reges, aristocratici, quos optimates vocant, et populi libertatis zelatores. Quia, quum Monarcha maxime diligat homines, ut iam tactum est, vult omnes homines bonos fieri, quod esse non potest apud oblique politizantes. Unde Philosophus in suis Politicis ait: Quod in politia obliqua bonus homo est malus civis; in recta vero, bonus homo et civis bonus convertuntur. Et huiusmodi politiae rectae libertatem intendunt, scilicet ut homines propter se sint. Non enim cives propter Consules, nec gens propter Regem; sed e converso Consules propter cives, et Rex propter gentem. Quia quemadmodum non politia ad leges, quinimo leges ad politiam ponuntur, sic secundum legem viventes, non ad legislatorem ordinantur, sed magis ille ad hos, ut etiam Philosopho placet in iis, quae de praesenti materia nobis ab eo relicta sunt. Hinc

[31] M. P. *Propter quod sciendum est*
[39] P. *polytizantur* — F. *politicant* — V. *policitant*
[40] H. *et propriae libertatis* F. P. *lib. relationes*
[41] A. *magis diligat homines*
[46] F. H. L. P. *huius politiae*
[48] H. *e contrario propter civ.*
[49] F. H. M. P. — A. L. V. *propter cives, Rex pr. gentem*
[50] P. *immo leges*
[51] P. *secundum leges viventes*
[52] F. H. L. M. P. V. — A. *ut Philos: placet*
[53] M. *ab eo relata sunt*

[33] Id est in ARISTOTELIS Metaphys. I. 2. Translat. ant.: „liber homo suimet, et non alterius causa est". [39] „politizant", verbum barbarum, mihique novum, quo „regnare et civitati praeesse" significari puto. [43] III. 5. (?) [53] E. gr. ARISTOTELES Politic. III. 4. et 16.

etiam patet, quod quamvis Consul sive Rex respectu viae sint domini aliorum; respectu autem termini aliorum ministri sunt, et maxime Monarcha, qui minister omnium procul dubio habendus est. Hinc etiam iam innotescere potest, quod Monarcha necessitatur a fine sibi praefixo in legibus ponendis. Ergo genus humanum sub Monarcha existens, optime se habet: ex quo sequitur, quod ad bene esse mundi Monarchiam necesse est esse.

[CAPUT XIII. (XV.)]

Adhuc, ille qui potest esse optime dispositus ad regendum, optime alios disponere potest. Nam in omni actione principaliter intenditur ab agente, sive necessitate naturae, sive voluntarie agat, propriam similitudinem explicare, unde fit, quod omne agens, in quantum huiusmodi, delectatur; quia, quum omne quod est appetat suum esse, ac in agendo agentis esse quodammodo amplietur, sequitur de necessitate delectatio, quia delectatio rei desideratae semper adnexa est. Nihil igitur agit, nisi tale existens, quale patiens fieri debet; propter quod Philosophus, in iis, quae de simpliciter Ente: „Omne", inquit, „quod reducitur de potentia in actum, reducitur per tale existens in actu"; quod si aliter aliquid agere conetur, frustra conatur. Et hinc destrui potest error illorum, qui bona loquendo, et mala operando, credunt alios vita et moribus informare; non advertentes, quod plus persuaserunt manus Jacob, quam verba, licet illae falsum, illa verum persuaderent.

56 H. *et Monarcha, qui*
57 A. *hinc etiam innot.* — Edd. *Hinc iam innotescere*
58 Turrius *necessitatur fine* — Edd. antiqu. *necess. in fine*
Cap. XIII. 4 P. *voluntate agat*
5 Post *huiusmodi* versio Ficini *agendo* addere videtur
9 H. *nisi tale agens*
11 F. *de potentia ad actum*
12 H. L. M. V. *existens actu* — *in* reposuimus cum A. F. P.
13 *quod si . . . conatur* inter codd. manu exaratos habet solus A. Edd. *Et hic potest destrui*
14 F. *et male operando*
15 F. *nam advertentes*

Cap. XIII. 10 ARISTOTELES Metaphys. IX. 8. Versio vetus: „Semper enim ex potestate ente fit actu ens ab actu ente, semper movente aliquo primo. Movens autem actu iam est." 16 Genesis 27. v. 22. „Dixit Isaac: vox quidem vox Jacob, sed manus manus sunt Esau."

Unde Philosophus ad Nicomachum: „De iis enim,“ inquit, „quae in passionibus et actionibus, sermones minus sunt credibiles operibus.“ Hinc etiam dicebatur de coelo peccatori David: „Quare tu enarras iustitias meas?“ quasi diceret: Frustra loqueris, quum tu sis alius ab eo quod loqueris. Ex quibus colligitur, quod optime dispositum esse oportet, optime alios disponere volentem.

Sed Monarcha solus est ille, qui potest optime esse dispositus ad regendum. Quod sic declaratur: Unaquaeque res eo facilius et perfectius ad habitum et ad operationem disponitur, quo minus in ea est de contrarietate ad talem dispositionem: unde facilius et perfectius veniunt ad habitum philosophicae veritatis, qui nihil unquam audiverunt, quam qui audiverunt per tempora, et falsis opinionibus imbuti sunt. Propter quod bene Galenus inquit: Tales duplici tempore indigere ad scientiam acquirendam. Quum ergo Monarcha nullam cupiditatis occasionem habere possit, vel saltem minimam inter mortales, ut superius est ostensum, quod caeteris principibus non contingit, et cupiditas ipsa sola sit corruptiva iudicii, et iustitiae praepeditiva; consequens est, quod ipse vel omnino, vel maxime bene dispositus ad regendum esse potest, quia inter caeteros iudicium et iustitiam potissime

[20] Post *iustitias meas* L. addit *per os tuum*, quae in fine versus habet Psalmista.

[21] F. *Tu frustra loqueris. Ex quibus*
A. *quum sis alius ab eo*

[26] A. F. — Reliqui omittunt secundum *ad*

[29] L. V. *nihil nunquam* — A. *nunquam aliquid*

[30] Ita in omnibus. Iam olim cum vers. Ficini („*che hanno udito il falso*“) emendaveram *perversa*, quod in textum recepit Fraticellius.

[31] A. F. H. P. V. *Galienus.*

[32] F. *ad scientiam adipiscendam*

[35] A. et ed. Fratic. *caeteris principibus cont.*
Edd. antiqu. *non contigit*
L. *cupiditas illa sola*

[17] ARISTOTELES Eth. Nicomach. X. 1. Translat. ant.: „De his quidem enim qui“ (quae?) „in passionibus et actionibus, sermones minus sunt credibiles operibus.“ [20] Psalm 50 (Cath. 49) v. 16. [30] „per tempora“, i. e. tempore incongruo. [32] GALENUS De cognoscendis curandisque animi morbis cap. 10. f. vers. Ed. KUEHN V. *Ὅπου γὰρ ἔτι μεγίστων ὄντων (τῶν παθῶν) ἐκράτησεν ὁ λογισμὸς ἀγύμναστος ὢν, μᾶλλον κρατήσει, διττῆς ὑπεροχῆς ἐν τῷ χρόνῳ προγενομένης αὐτῷ.*

habere potest. Quae duo principalissime legislatori et legis executori conveniunt, testante Rege illo sanctissimo, quum convenientia regi et filio regis postulabat a Deo: „Deus," inquiebat „iudicium tuum regi da, et iustitiam tuam filio regis."

Bene igitur dictum est, quum dicitur in subadsumpta, quod Monarcha solus est ille, qui potest esse optime dispositus ad regendum. Ergo Monarcha solus optime alios disponere potest. Ex quo sequitur, quod ad optimam mundi dispositionem Monarchia sit necessaria.

[CAPUT XIV. (XVI.)]

Et quod potest fieri per unum, melius est per unum fieri quam per plura. Quod sic declaratur: Sit unum, per quod aliquid fieri potest, A, et sint plura, per quae similiter illud fieri potest, A et B. Si ergo illud idem quod fit per A et B, potest fieri per A tantum, frustra ibi adsumitur B; quia ex ipsius adsumptione nihil sequitur, quum prius illud idem fiebat per A solum. Et quum omnis talis adsumptio sit otiosa sive superflua, et omne superfluum Deo et Naturae displiceat, et omne quod Deo et Naturae displicet, sit malum, ut manifestum est de se; sequitur, non solum melius esse fieri per unum, si fieri potest, quam fieri per plura, sed quod fieri per unum est bonum, per plura simpliciter malum.

[42] Edd. *inquit*
[43] F. *iustitiam tuam regi da, et iust. tuam f. r.* — Edd. *iud. t. regi da et filio regis iustitiam*
[44] F. *Bene ergo dictum est in subadsumpta*

Cap. XIV. [1], [2] F. et edd. *est fieri per unum quam*
[3] Edd. *per quod aliquod*
[4] F. *sim. id fieri*
F. *quod potest fieri per A et B*
[11] H. L. P. V. — A. *et quod fieri* — Edd. *sed fieri*

[41] Psalm 72 (Cath. 71.) v. 1. Cf. AUCTORIS Parad. XIII. 95. [44] Vide supra p. 26. lin. 24. [47] AUCTORIS Convivium IV. 4. „*Manifestamente veder si può, che a perfezione della umana spezie conviene essere uno quasi nocchiere, che considerando le diverse condizioni del mondo, e li diversi e necessarj ufficj ordinando, abbia del tutto universale e irrepugnabile ufficio di comandare. E questo ufficio è per eccellenzia Imperio chiamato.*"

Praeterea res dicitur esse melior, per esse propinquior optimo, et finis habet rationem optimi; sed fieri per unum est propinquius fini, ergo est melius. Et quod sit propinquius, patet sic: Sit finis C, fieri per unum A, per plura A et B. Manifestum est, quod longior est via ab A per B in C, quam ab A tantum in C. Sed humanum genus potest regi per unum supremum principem, qui est Monarcha.

Propter quod advertendum sane, quod, quum dicitur, humanum genus potest regi per unum supremum Principem, non sic intelligendum est, ut minima iudicia cuiuscumque municipii ab illo uno immediate prodire possint; quum etiam leges municipales quandoque deficiant, et opus habeant directivo, ut patet per Philosophum in quinto ad Nicomachum, *ἐπιείκειαν* commendantem. Habent namque nationes, regna, et civitates, inter se proprietates, quas legibus differentibus regulari oportet. Est enim lex regula directiva vitae. Aliter quippe regulari oportet Scythas, qui extra septimum clima viventes, et magnam dierum et noctium inaequalitatem patientes, intolerabili quasi algore frigoris premuntur, et

[13] A. F. M. V. — L. *Propter res* — P. et edd. ant. *Prima res* — H. *Quae res* — Edd. recent. *Praeterea prima res* F. H. L P. *dicitur melior* A. H. M. V. Ita et Ficinus „*per l'essere più propinqua all' ottimo*" — Reliqui *propinquior optimae*, quod prima manu et in Ven. legebatur.

[14] Edd. *habet rationem operati* — F. *habet rat.; sed fieri*

[19] M. *summum principem*

[20] M. *advertendum est sane*

[23] Edd. *quum et leges*

[24] V. *opus habeat* — F. *opus habent*

[25] F. M. V. — L. *directio* — A *directius* — P. *directum* — Edd. et Ficin. *directione*

[26] Unus L. *epyekiam* — caeteri sensu carentia quaeque.

[27] V. *quas regulis differ.*

[29] H. *Schitas extra septimum*

Cap. XIV. [26] Aristoteles Ethic. Nicom. V. 14. Translat. ant.: „Et est haec natura quae Epyiches, directio legis, ubi deficit propter universale. Haec enim causa, et eius quod non omnia secundum legem esse, quoniam de quibusdam impossibile ponere legem, quare sententia caret". Aliquanto clarius b. Thomas Aquinas ibid. „Haec est natura eius quod est Epiyches, ut sit directivum legis, ubi lex deficit propter aliquem particularem casum. Quia enim lex deficit in particularibus, ista est causa, quod non omnia possunt determinari secundum legem, quia de quibusdam, quae raro accidunt, impossibile est quod lex ponatur, eo quod non possunt omnia talia ab homine provideri." Cf. L. 3—6. D. De Legibus (I. 3.)

aliter Garamantes, qui sub aequinoctiali habitantes, et coaequatam semper lucem diurnam noctis tenebris habentes, ob aestus aëris nimietatem vestimentis operiri non possunt. Sed sic intelligendum est, ut humanum genus secundum sua communia, quae omnibus competunt, ab eo regatur, et communi regula gubernetur ad pacem. Quam quidem regulam, sive legem, particulares principes ab eo recipere debent, tamquam intellectus practicus ad conclusionem operativam recipit maiorem propositionem ab intellectu speculativo, et sub illa particularem, quae proprie sua est, adsumit, et particulariter ad operationem concludit. Et hoc non solum possibile est uni, sed necesse est ab uno procedere, ut omnis confusio de principiis universalibus auferatur. Hoc etiam factum fuisse per ipsum, ipse Moyses in lege conscribit: qui adsumptis primatibus de tribubus filiorum Israel, eis inferiora iudicia relinquebat, superiora et communiora sibi soli reservans, quibus communioribus utebantur primates per tribus suas, secundum quod unicuique tribui competebat.

Ergo melius est humanum genus per unum regi, quam per plura, et sic per Monarcham, qui unicus est princeps; et si melius, Deo acceptabilius, quum Deus semper velit

[34] Edd. recentt. *vestimenti*
[38] F. V. *regulam sive leges*
[41] F. M. et edd. ant. *sub illo particularem*
A. *sua est propria*
[44] A. M. vers. Ficini — H. L. P. V. et edd. *de princ. utilibus aufer.* — F. *de principiis auferatur*
[45] Edd. *Hoc et factum*
F. *factum per ipsum*
[46] F. *de tribu filiorum* — M. P. *de tribus fil.*
[47] M. *cariora sibi soli*
[48] M. *carioribus utebantur*
[49] F. H. M. P. V. *per tribus secundum*
Edd. *uni tribui*
[51] Vellem *quam per plures*
F. *per plura Monarcham*
[52] Editt. *et sic melius acceptabiliusque est Deo* — *sic melius* habent et F. et Ficin.

[41] Particularis propositio, alterum syllogismi membrum, quod maiori propositioni subiicitur, non est intellectus speculativi, sed practici, ad quem sola, quasi ei propria, spectat, quum per conclusionem ad id tendat ut ad operationem perveniatur. [45] Exod. 18. v. 17—26. Deuteronom. 1. v. 10—18. [47] Ea scilicet quae universo Iudaeorum populo erant communia. [49] Sicut supra dixit, particulares principes communem regulam a Monarcha recipere debere.

quod melius est. Et quum, duorum tantum inter se, idem sit melius et optimum, consequens est, non solum Deo esse acceptabilius hoc, inter hoc: unum et haec: plura, sed acceptabilissimum. Unde sequitur, humanum genus optime se habere, quum ab uno regitur. Et sic ad bene esse mundi, necesse est Monarchiam esse.

[CAPUT XV. (XVII.)]

Item dico, quod ens, et unum, et bonum, gradatim se habent secundum quintum modum dicendi „prius“. Ens enim natura praecedit unum, unum vero bonum; maxime enim ens maxime est unum, et maxime unum est maxime bonum. Et quanto aliquid a maximo ente elongatur, tanto et ab esse unum, et per consequens ab esse bonum. Propter quod in omni genere rerum illud est optimum, quod est maxime unum, ut Philosopho placet in iis, quae de simpliciter Ente. Unde fit, quod unum esse videtur esse radix eius, quod est esse bonum; et multa esse, eius quod est esse malum. Quare Pythagoras in correlationibus suis, ex parte

[54] M. *et optimum, conveniens est*

[55] P. — L. *haec inter haec unum et hoc plura* — A. H. M. et edd. antiqu. *hoc inter hoc unum et hoc plura* — F. *hoc inter hoc unum et hoc inter plura* neque aliter Turr. et Frat., nisi quod ultimum *hoc* ommittunt — V. *hoc int. un. hoc et hic plura*

[57] Editt. recentt. *ab uno regatur*

Cap. XV. [1] F. *quod ens unum et bonum* — P. *ens et un. bon.* — A. *quod ens et un. bon.*

[2] A. — F. H. L. M. V. *primum modum* — P. *modum primum*

[3] F. H. L. M. P. V. — A. et edd. *producit unum* — Eadem lectionis varietas et in codicibus versionis Ficini

[4] A. — alii *max. unum max. bonum*

[5] A. *magis ente* — An *maxime ente?*

[11] F. Ita olim cum Ficino reposuimus, neque aliter antiqua manus correxit in cod. Ven. — A. *Quem Pythagoras* — H. L. M. P. et editt. (praeter ultimam Fratic.) *Quia Pyth.*

Cap. XV. [2] Aristoteles Categoriae 2. Translat. Boethii: „Prius autem alterum altero dicitur quadrupliciter . . . . . Videtur autem, praeter eos qui dicti sunt, alter esse prioris modus. Eorum enim quae convertuntur secundum essentiae consequentiam, id quod alterius quolibet modo causa est, digne prius natura dicitur . . . . Ideoque secundum quinque modos prius alterum altero dicitur.“ [9] Aristoteles Metaphys. cap. 1.

boni ponebat unum, ex parte vero mali plura, ut patet in primo eorum, quae de simpliciter Ente. Hinc videri potest, quod peccare nihil est aliud, quam progredi ab uno spreto ad multa; quod quidem Psalmista videbat, dicens: „A fructu frumenti, vini, et olei multiplicati sunt“.

Constat igitur, quod omne quod est bonum, per hoc est bonum, quod in uno consistit. Et quum concordia, in quantum huiusmodi, est quoddam bonum, manifestum est, ipsam consistere in aliquo uno, tamquam in propria radice. Quae quidem radix apparebit, si natura vel ratio concordiae sumatur. Est enim concordia, uniformis motus plurium voluntatum; in qua quidem ratione apparet, unitatem voluntatum, quae per uniformem motum datur intelligi, concordiae radicem esse, vel ipsam concordiam. Nam sicut plures glebas diceremus concordes, propter condescendere omnes ad medium, et plures flammas propter coascendere omnes ad circumferentiam, si voluntarie hoc facerent; ita homines plures concordes dicimus, propter simul moveri secundum velle ad unum, quod est formaliter in suis voluntatibus, sicut qualitas una formaliter in glebis, scilicet gravitas, et una in flammis, scilicet levitas. Nam virtus volitiva, potentia quaedam est; sed species boni apprehensi, forma est eius, quae quidem forma, quemadmodum et aliae, una in se multiplicatur, secundum multiplicationem materiae recipientis, ut anima et numerus, et aliae formae compositioni contingentes.

[12] H. M. P. V. *ex parte vero mali plurale*
[14] A. F. V. *nihil aliud est*
[15] P. *quod quidem spiritus* Edd. *Psalm. bene vid.*
[17] H. *Constat ergo,*
[18] F. *concordia etiam quantum huius fit quoddam*
[19] Edd. *eam consistere*
[21] F. *si natura vel radix*
[22] H. P. *informis motus*
[24] H. P. *per informem motum*
[27] F. P. *coascend. ad circumf.*
[29] P. *propter simile moveri secundum velle* non legitur in F.
[30] Edd. *formaliter in voluntatibus* — P. *quidem form. in suis vol.* F. *sicut gravitas una*
[32] A. *virtus voluntiva*
[35] F. *et aliae materiae*

[13] Ibidem I. 5. cf. Auctoris Convivium II. 14. *„Pittagora secondo che dice Aristotile nel primo della Fisica, poneva i principii delle cose naturali lo pari e lo dispari* [15] Ps. 4. v. 8. [35] Anima, una in se multiplicatur, est enim vegetativa, sensitiva, vel rationalis. Ita et numerus, unus in se, e. gr. denarius, multiplicatur secundum multiplicationem materiae, puta decem asses, vel decem aureos.

His praemissis, propter declarationem adsumendae propositionis ad propositum, sic arguatur: Omnis concordia dependet ab unitate quae est in voluntatibus; genus humanum optime se habens est quaedam concordia. Nam sicut unus homo optime se habens, et quantum ad animam, et quantum ad corpus, est concordia quaedam, et similiter domus, civitas, et regnum; sic totum genus humanum. Ergo genus humanum optime se habens, ab unitate, quae est in voluntatibus, dependet. Sed hoc esse non potest, nisi sit voluntas una, domina et regulatrix omnium aliarum in unum; quum mortalium voluntates propter blandas adolescentiae delectationes indigeant directivo, ut in ultimis ad Nicomachum docet Philosophus. Nec ista una potest esse, nisi sit Princeps unus omnium, cuius voluntas domina et regulatrix aliarum omnium esse possit. Quod si omnes consequentiae superiores verae sunt, quod sunt; necesse est, ad optime se habere humanum genus, esse in mundo Monarcham, et per consequens, Monarchiam ad bene esse mundi.

[CAPUT XVI. (XVIII.)]

Rationibus omnibus supra positis, experientia memorabilis attestatur; status videlicet illius mortalium, quem Dei Filius, in salutem hominis hominem adsumpturus, vel expectavit, vel quum voluit ipse disposuit. Nam si a lapsu primorum parentum, qui diverticulum fuit totius nostrae deviationis, dispositiones hominum et tempora recolamus; non inveniemus, nisi sub divo Augusto Monarcha, existente Monarchia perfecta,

[42] A. *simil. domus et civitas*
[46] F. *aliarum; quum mortal.*
[48] H. *in ultimis ad Nic. dicit* Edd. inverso ordine *docet Phil. ad Nicom.*
[49] Edd. *Nec una ista*
[52] A. *verae sunt, prout sunt* — F. *ver. s., quod scilicet* — H. *verae quidem sunt*
[53] Edd. *Mon. esse in mundo*

Cap. XVI. [1] F. P. *appositis* P. *et per existentiam spiritus vel essentiam mem.* — F. *et per essentiam mem.*
[2] V. *status inde illius*
[3] M. *hominis hominem adsumtus*
[5] A. F. L. — V. *quid diverticul.* — M. P. et edd. *quod diverticul.* — H. *quoddam diverticul.* M. *nostrae damnationis*

[48] Aristoteles Ethic. Nicom. X. 5.

mundum undique fuisse quietum. Et quod tunc humanum genus fuerit felix in pacis universalis tranquillitate, hoc historiographi omnes, hoc poetae illustres, hoc etiam Scriba mansuetudinis Christi testari dignatus est, et denique Paulus, „plenitudinem temporis“ statum illum felicissimum appellavit. Vere tempus et temporalia quaeque plena fuerunt, quia nullum nostrae felicitatis ministerium ministro vacavit. Qualiter autem se habuerit orbis, ex quo tunica ista inconsutilis, cupiditatis ungue scissuram primitus passa est, et legere possumus, et utinam non videre. O genus humanum! quantis procellis atque iacturis, quantisque naufragiis agitari te necesse est, dum bellua multorum capitum factum, in diversa conaris. Intellectu aegrotas utroque, similiter et affectu: Rationibus irrefragabilibus intellectum superiorem non curas; nec experientiae vultu inferiorem, sed nec affectum dulcedine divinae suasionis, quum per tubam Sancti Spiritus tibi affletur: „Ecce quam bonum et quam iucundum, habitare fratres in unum.“

[8] F. *mundum utique fuisse*
[9] L. M. — A. *in pace humilis tranqu.* — F. H. V. *in pace utilis tranqu.* — P. *sub pacis utilis tranqu.*
[10] Edd. *hoc et scriba* — L. *hoc scriba*
[12] L. — alii inverso ordine *appellavit felicissimum*
[14] F. H. P. V. — A. *ministrum* — L. M. *mysterium* M. *ministerio*
[15] F. *tunica est incons. cupiditas*
[17] M. *et utinam non viderem*
[20] A. *aegrotaris* — L. et edd. recentt. *aegrotans*
[24] F. — A. H. L. P. V. *effletur* — M. *affatur*
[25] Cod. Ven. adiicit in fine *Explicit liber primus, incipit liber secundus* — Fel. *Explicit liber primus monarchie dantis aldigerii de florencia. Incipit secundus liber* — Apud reliquos nihil horum.

[8] Auctoris Convivium IV. 5. „*Nella sua venuta nel mondo non solamente il cielo, ma la terra conveniva essere in ottima disposizione, e la ottima disposizione della terra è quand'ella è a Monarchia, cioe tutta a uno Principe.*“ [11] Evang. Lucae 2. v. 1. [12] Epist. ad Galatas 4 v. 4. „At ubi venit plenitudo temporis, misit Deus Filium suum, factum ex muliere, factum sub lege.“ cf. ad Eph. 1. v. 10. [15] Ev. Iohannis 19. v. 23. [24] Psalm. 132. (Cathol. 133.) v. 1.

DANTIS ALLIGHERII

MONARCHIA.

LIBER II.

[DANTIS ALLIGHERII FLORENTINI
MONARCHIAE.

LIBER SECUNDUS
QUOMODO ROMANUS POPULUS DE JURE SIBI ADSCIVERIT OFFICIUM MONARCHIAE SIVE IMPERII.]

[CAPUT I.]

„Quare fremuerunt gentes, et populi meditati sunt inania? Adstiterunt reges terrae, et principes convenerunt in unum adversus Dominum, et adversus Christum ejus. Dirumpamus vincula eorum, et projiciamus a nobis jugum ipsorum!"

Sicut ad faciem causae non pertingentes, novum effectum communiter admiramur, sic, quum causam cognoscimus, eos qui sunt in admiratione restantes, quadam derisione despicimus. Admirabar equidem aliquando, Romanum populum in Orbe terrarum sine ulla resistentia fuisse praefectum; quum tantum superficialiter intuens, illum nullo jure, sed armorum tantummodo violentia, obtinuisse arbitrabar. Sed postquam

ADNOTATIO CRITICA.

Cap. I. [3] F. P. Edd. *Disrumpamus*
[5] H. *novum officium*
[7] F. *quadam decisione*
[8] A. H. *Admirabamur* — P. *Admirabile* — P. V. *et quidem* — Edd. *siquidem*
aliquando deest in cod. Fel.
[9] A. V. *fuisse perfectum*
[10] Edd. post *illum*, non vero post *intuens* distinguunt

AD INTERPRETATIONEM FACIENTIA.

Cap. I. [1] Psalm 1. v. 1—3. Actus Apostol. 4. v. 25. 27.
[11] Eadem fere ratione ENGELBERTUS abbas ADMONTENSIS De ortu et fine Romani imperii cap. 11. „Certissimum est ex historiis, quod Romanum regnum et imperium ab initio conditae urbis non crevit neque pervenit ad suum statum, nisi vicinos primo, et deinde remotos, ac remotissi-

medullitus oculos mentis infixi, et per efficacissima signa divinam providentiam hoc effecisse cognovi, admiratione cedente, derisiva quaedam supervenit despectio, quum gentes noverim contra Romani populi praeeminentiam fremuisse, quum videam populos vana meditantes, ut ipse solebam, quum insuper doleam, Reges et Principes in hoc vitio concordantes, ut adversentur Domino suo, et unico suo Romano Principi. Propter quod derisive, non sine dolore quodam, cum illo clamare possum pro populo glorioso et pro Caesare, qui pro Principe Coeli clamabat: „Quare fremuerunt gentes, et populi meditati sunt inania? Adstiterunt reges terrae, et principes convenerunt in unum, adversus Dominum, et adversus Christum ejus.“

Verum (quia naturalis amor diuturnam esse derisionem non patitur, sed ut sol aestivus, qui disjectis nebulis matutinis oriens luculentus irradiat, derisione omissa, lucem cor-

[16] L. *vana quippe med.*
[17] F. H. L. P. — M. *in hoc vinculo*, — A. V. et Edd. ant. *in hoc unico* — Frat. *in hoc uno*
[18] M. *concordes ut adv.* — F. *concordantes, non ut adv.* A. H. L. M. V. et Ficin. — F. P. et Edd. antiqu. *uncto*
[20] Verba *pro populo — clamabat* desunt in F. M. *pio Caesare*
[25] H. *naturaliter*
[26] L. P. *dejectis nebulis* — A. *desertis neb.*
[27] A. *oculis* (pro *oriens*) F. H. L. M. P. V. — A. et Edd. *luculenter*. An *luculentius?*

mos usque ad fines orbis invadendo, expugnando et subjiciendo, et interfectis vel remotis Regibus, eorum regna in provincias redigendo et sub suum jugum et imperium coercendo.“ — Cf. Auctoris Convivium IV. 4 „*Potrebbe alcuno cavillare, dicendo che . . . . la romana potenzia non per ragione, nè per decreto di convento universale fu acquistata, ma per forza, che alla ragione pare esser contraria*“. [16] Patriam auctoris inde a prima ejus pueritia dominabant Guelphi, inter quos adolescens, et a Brunetto Latino, Guelphae parti inter primores, institutus, cum Guelphis sentire admodum juvenis didicerat. Neutiquam tamen admittendum est, Dantem quum ita sentiens primum Monarchiae librum composuisset, hisce verbis, se interim in oppositam Ghibellinorum partem transmigrasse innuere. [17] Reges et Principes, Guelphos puta tam Italicos, quam extra Italiam, ut Carolum II. Andegavensem Neapolis, et Philippum Pulchrum Galliae Reges [20] Cf. Auctoris Paradisum VI. 31.

Perchè tu veggi con quanta ragione
Si muove contra il sacrosanto segno,
E chi 'l s'appropria, e chi a lui s'oppone.

rectionis effundere mavult) ad dirumpendum vincula ignorantiae Regum atque Principum talium, ad ostendendum genus humanum liberum a jugo ipsorum, cum Propheta sanctissimo meme subsequentem hortabor, subsequentia subadsumens: „Dirumpamus,“ videlicet, „vincula eorum, et projiciamus a nobis jugum ipsorum.“

Haec equidem duo fient sufficienter, si secundam partem praesentis propositi prosequutus fuero, et instantis quaestionis veritatem ostendero. Nam per hoc, quod Romanum imperium de jure fuisse monstrabitur, non solum ab oculis Regum et Principum, qui gubernacula publica sibi usurpant, hoc ipsum de Romano populo mendaciter existimantes, ignorantiae nebula eluetur; sed mortales omnes esse se liberos a jugo sic usurpantium recognoscent. Veritas autem quaestionis patere potest non solum lumine rationis humanae, sed etiam radio divinae auctoritatis. Quae duo quum simul ad unum concurrunt, coelum et terram simul assentire necesse est. Igitur fiduciae praenotatae innixus, et testimonio rationis et auctoritatis praefretus, ad secundam quaestionem dirimendam ingredior.

28 A. F. *maluit* — L. *malui*
L. *irrumpendum* — P. *rumpendum* — M. *dirumpenda*
29 L. M. et Fraticell. inserunt *et* ante *ad ostendend.*
31 A. F. H. L. P. V. et Edd. ant. — M. Turr. et Frat. *sanctiss. me subs.*
A. F. H. P. V. *subsequenter* — L. M. *subsequatur*
M. *hortabar*
F. *assumens*
34 P. V. *Haee quidem*
35 V. *partis praesentis propositionem*
36 P. *veritatis quaestionem* — A. *opinionis veritatem*
Turrius et Fratic. *ostendam*
38 *Regum et*, quod habent omnes, cum Ficino omittunt Edd.
H. M. *gubern. pauca*
39 H. *de Romano Imperio*
40 L. *evelletur* — A. *ellevetur*
41 F. *usurpant. recognoscerent*
41, 42 F. P. *Ver. aut. communis pat.*
43 Edd. *sed et radio*
44 V. *quum similiter* — F. *quum insimul*
V. *concurrant*
45 A. F. L. *Ergo*
46 F. H. P. — V. *prefetus* — M. *prefectus* — L. *prefertur* — A. *perfecte* — Edd. *fretus*
47 M. *progredior*
P. addit in fine *Explicit prima questio Monarchie Dantis. incipit secunda*

46 Vide lib. I. cap. 2.

[CAPUT II.]

Postquam sufficienter, secundum quod materia patitur, de veritate primae dubitationis inquisitum est, instat nunc de veritate secundae inquirere: hoc est, utrum Romanus populus de jure sibi adsciverit Imperii dignitatem. Cujus quidem inquisitionis principium est, videre quae sit illa veritas, in quam rationes inquisitionis praesentis, velut in principium proprium, reducantur.

Sciendum est igitur, quod quemadmodum ars in triplici gradu invenitur, in mente scilicet artificis, in organo, et in materia formata per artem, sic et naturam in triplici gradu possumus intueri. Est enim natura in mente primi motoris, qui Deus est, deinde in coelo tanquam in organo, quo mediante similitudo bonitatis aeternae in fluitantem materiam explicatur. Et quemadmodum perfecto existente artifice, atque optime organo se habente, si contingat peccatum in forma artis, materiae tantum imputandum est, sic, quum Deus ultimum perfectionis attingat, et instrumentum ejus (quod coelum est) nullum debitae perfectionis patiatur defectum, ut ex iis patet quae de coelo philosophamur, restat, quod quidquid in rebus inferioribus est peccatum, ex parte materiae subjacentis peccatum sit, et praeter intentionem Dei naturantis et coeli; et quod quidquid est in

Cap. II. [3] V. *secunda*
H. *haec enim est*
[4] A. *adquisiverit*
F. inserit *Romanum Imperium sive* inter *adsciverit* et *Imperii*
[5] A. et Edd. *quaestionis*
[6] A. F. P. V. *in qua rationes*
[11] F. *presumimus intueri*
[12] A. H. *qui est Deus*
P. *demum in coelo*
[13], [14] P. *fluitantem naturam*
[16] H. inserit *et non artifice vel organo* inter *artis* et *materiae*
[18] M. *instrum. suum sive organum ejus per celum est*
[22] F. H. P. — M. *Dei naturalis.* — L. V. *Dei narrantis.* — A. *Celi natura entis.* — Edd. omittunt *naturantis*
F. *et quidquid est*

Cap. II. [22] Similia habemus in Paradiso AUCTORIS XIII. 67.

La cera di costoro (rerum generatarum) *e chi la duce,*
Non sta d'un modo, e però sotto il segno
Ideale poi più e men traluce:

rebus inferioribus bonum, quum ab ipsa materia esse non possit, sola potentia existente, per prius ab artifice Deo sit, et secundario a coelo, quod organum est artis divinae, quam Naturam communiter appellant.

Ex his jam liquet, quod jus, quum sit bonum, per prius in mente Dei est: et quum omne quod in mente Dei est, sit Deus (juxta illud: „Quod factum est, in ipso vita erat"); et Deus maxime seipsum velit, sequitur, quod jus a Deo, prout in eo est, sit volitum. Et quum voluntas et volitum in Deo sit idem, sequitur ulterius, quod divina voluntas sit ipsum jus. Et iterum ex hoc sequitur, quod jus in rebus nihil est aliud, quam similitudo divinae voluntatis. Unde fit, quod quidquid divinae voluntati non consonat, ipsum jus esse non possit; et quidquid divinae voluntati est consonum, jus ipsum sit. Quapropter quaerere, utrum de jure factum

[26] P. *que natura communiter appellatur* — M. *quam natura comm. appellat*

[27] Lectio *quatenus jus*, quam affert Zatta, non habetur in F. Omnes quae Fraticell. praecesserunt editiones male: *proprius*

[30] F. *maxime ipsum* *sequitur* non legitur in F.

[31] *est* deest in F.

[37] An *quaerendo?*

Ond' egli avvien ch'un medesimo legno,
Secondo specie, meglio e peggio frutta;
E voi nascete con diverso ingegno.

Se fosse a punto la cera dedutta,
E fosse il cielo in sua virtù suprema,
La luce del suggel parrebbe tutta;

Ma la natura la dà sempre scema,
Similemente operando all' artista,
Ch' ha l'abito dell' arte, e man che trema.

Però, se il caldo amor la chiara vista
Della prima virtù dispone e segna,
Tutta la perfezion quivi s' acquista.

Cf. ibid. I. 127—130.

[24] Ibidem XXIX. 32.

. . . . . . *quelle* (substantiae) *furon cima*
Nel mondo, in che puro atto fu produtto.
Pura potenza tenne la parte ima:
Nel mezzo strinse potenza con atto
Tal vime, che giammai non si divima.

[24] Epist. Iacobi 1. v. 7. [29] Evang. Iohann. 1. v. 3, 4.

sit aliquid, licet alia verba sint, nihil tamen aliud quaeritur, quam utrum factum sit secundum quod Deus vult. Hoc ergo supponatur, quod illud quod Deus in hominum societate vult, illud pro vero atque sincero jure habendum sit.

Praeterea meminisse oportet, quod, ut Philosophus docet in primis ad Nicomachum: „Non similiter in omni materia certitudo quaerenda est, sed secundum quod natura rei subjectae recipit.“ Propter quod sufficienter argumenta sub invento principio procedent, si ex manifestis signis atque sapientum auctoritatibus jus illius populi gloriosi quaeratur. Voluntas quidem Dei per se invisibilis est, sed invisibilia Dei, per ea quae facta sunt, intellecta conspiciuntur. Nam occulto existente sigillo, cera impressa de illo, quamvis occulto, tradit notitiam manifestam: nec mirum, si divina voluntas per signa quaerenda est; quum etiam humana extra volentem non aliter quam per signa cernatur.

[38] L. *non tamen aliud quaerit*
[39] F. P. omittunt *quam*
[39], [40] F. *Hic supponatur quod Deus in hom.* — P. *Hoc ergo supp. quod illud in hom.*
[42] M. et Edd. recentt. omittunt *ut* — F. *oportet, ut Philos.*
[43] Turr. et Fratic. male *in primo*
[46] F. *signis aut sapientum*
[48] Ita emendavimus probante Fraticellio. Codd. et Edd. antiquiores *et invisibilia*
[49] *intellectu* conjecerat Turrius; auctoritatem Bibliorum sequuti, retinuimus lectionem Codd. et Edd. antiquarum
[51] A. *tradit notionem* — H. *tradidit notitiam*
[52] Edd. *quum et hum.*
L. M. P. V. *humana exempla*
[53] M. *volente* — A. *voluntatem* quam lectionem Zatta et codici F. tribuit. — L. *voluntatum*
P. *per signa quaeratur*
Integrum locum, ad quem conferendum est caput quintum verbis „De intentione om-

[43] Aristoteles in Eth. Nicomach. I. 7, secundum veterem translationem in Operibus S. Thomae Aquinatis (Lectio XI.) „Meminisse oportet, certitudinem non in omnibus similiter exquirere, sed in singulis secundum subjectam materiam.“ [48] Epist. ad Romanos 1. v. 20 „Invisibilia Ipsius a creatura mundi per ea quae facta sunt intellecta“ (νοούμενα) „conspiciuntur.“ — Cf. finem capitis quarti et §. 8. Epistolae ad Reges etc. (Fraticelli p. 444) „Si a creatura mundi invisibilia Dei per ea quae facta sunt, intellecta conspiciuntur, et si ex notioribus nobis innotiora; similiter interest humanae apprehensioni, ut per motum coeli motorem intelligamus et ejus velle.“ Voluntatem Dei sigillum dicit, Cf. Parad. VII. 68, 69. VIII. 127. XIII. 68, 75, ceram vero materiam. Ibid. XIII. 67, 73.

[CAPUT III.]

Dico igitur ad quaestionem, quod Romanus populus de jure, non usurpando, Monarchae officium, quod Imperium dicitur, sibi super mortales omnes adscivit. Quod quidem primo sic probatur: Nobilissimo populo convenit, omnibus aliis praeferri: Romanus populus fuit nobilissimus; ergo convenit ei, aliis omnibus praeferri. Adsumpta ratione probatur: nam quum honor sit praemium virtutis, et omnis praelatio sit honor, omnis praelatio virtutis est praemium. Sed constat, quod merito virtutis nobilitantur homines: virtutis videlicet propriae, vel majorum. Est enim nobilitas, virtus et divitiae antiquae, juxta Philosophum in Politicis, et juxta Juvenalem:

„Nobilitas animi sola est atque unica virtus.“

Quae duae sententiae ad duas nobilitates dantur: propriam scilicet, et majorum.

Ergo nobilibus, ratione causaè, praemium praelationis conveniens est. Et quum praemia sint meritis mensuranda,

nium ... per signa exteriora,“ ita corrupit Turrius: *quum ei humana extra quaeratur, non aliter quam per signa, voluntas*

Cap. III. [1] F. *Dico ergo*
[2] H. *non sibi usurp.*
M. P. *Monarchiae offic.*
[3] Ita omnes — Edd. *omnes mortales*
A. *omnes assumit*
[4], [5] F. *omnibus praeferri*
[6] A. M. V. *omnibus aliis* — F. etiam hic omittit *aliis*
[7] V. *praemium veritatis*
[10] F. *virtutis scilicet propriae*
H. M. *virtutes et divit.*
[13] *animi*, quod, quum non habeatur apud Juvenalem, expunxerunt editores, versus explendi gratia codices manu exarati inserunt unanimi consensu
F. P. *est et unica*
[14] P. *Quae diversae sent.*
[14], [15] A. F. P. — M. *primam scil.* — Reliqui *ad propriam scil.*
[17] Ita omnes praeter L. qui (cum editis) habet *meritis sint*

Cap. III. [11] Quae ex Aristotele refert Dantes, etsi non totidem verbis, habentur in Polit. III. 12, 13, et in Rhetor. II. 15. [12] Juvenalis Satir. VIII. 20. [14] Non duas nobilitates, ut hic, sed unam solummodo, propriis meritis quaesitam, statuit Auctor in cantione: *Le dolci rime d'amor ch'io solia:*

Ed è tanto durata
La così falsa opinion tra nui,
Che l'uom chiama colui

juxta illud Evangelicum, „Eadem mensura, qua mensi fueritis, remetietur vobis“: maxime nobili, maxime praeesse convenit. Subadsumptam vero, testimonia veterum persuadent; nam divinus poeta noster Virgilius, per totam Aeneidem, gloriosum regem Aeneam, patrem Romani populi fuisse testatur in memoriam sempiternam. Quod Titus Livius, gestorum Romanorum scriba egregius, in prima parte sui voluminis, quae a capta Troja sumit exordium, contestatur. Qui quidem invictissimus atque piissimus pater, quantae nobilitatis vir fuerit, non solum sua considerata virtute, sed progenitorum suorum atque uxorum, quorum utrorumque nobilitas hereditario jure in ipsum confluxit, explicare nequirem, sed summa sequar vestigia rerum.

Quantum ergo ad propriam ejus nobilitatem,

18 A. F. L. V. *messi*

20 A. H. L. P. V. *subassumta* — M. *subassumte*

A. F. H. L. P. V. — M. et libri impressi *veterum testimonia*

A. F. H. L. M. P. V. — Edd. *suadent*

22 F. P. *gloriosissimum*

26 Edd. ant. *Qui quid. mitissimus*

27 A. F. H. L. P. — M. *vita fuerit* — V, et Edd. omittunt *vir*

Edd. inter *sed* et *progenitorum* inserunt *et*, quod abest a codicibus.

28 A. *genitorum*

31 A. et F. non habent *ejus*

Uomo gentil, che può dicere, „io fui
Nipote, o figlio di cotal valente,“
Benchè sia da niente.
Ma vilissimo sembra a chi 'l ver guata
Cui è scorto il cammino e poscia l'erra.

Quos versus in Convivio (IV. 3.) ita commentatur: *Federigo di Soave . . . domandato che fosse gentilezza, rispose: „Ch'era antica ricchezza e be' costumi“ . . . . E dico che questa opinione è quasi di tutti coloro che fanno altrui gentile per essere di progenie lungamente stata ricca; conciossia cosa chè quasi tutti così latrano.* — Cf. et Auctoris Parad. XVI. 1.

O poca nostra nobiltà di sangue!
Se gloriar di te la gente fai
Quaggiù, dove l'affetto nostro langue,

Mirabil cosa non mi sarà mai;
Chè là, dove appetito non si torce,
Dico nel cielo, io me ne gloriai.

Ben sei tu manto che tosto raccorce,
Sì che, se non s'appon di die in die,
Lo tempo va dintorno con le force.

18 Evang. Matthaei 7. v. 2.

audiendus est Poeta noster, introducens in primo Ilioneum orantem sic:

Rex erat Aeneas nobis, quo justior alter
Nec pietate fuit, nec bello major et armis.

Audiendus est idem in sexto, qui quum de Miseno mortuo loqueretur, qui fuerat Hectoris minister in bello, et post mortem Hectoris, Aeneae ministrum se dederat, dicit ipsum Misenum „non inferiora sequutum,“ comparationem faciens de Aenea ad Hectorem, quem prae omnibus Homerus glorificat, ut refert Philosophus in iis, quae de moribus fugiendis ad Nicomachum.

Quantum vero ad hereditariam, quaelibet pars tripartiti orbis tam avis, quam conjugibus illum nobilitasse invenitur.

Nam Asia propinquioribus avis, ut Assaraco et aliis qui Phrygiam regnaverunt, Asiae regionem, unde poeta noster in tertio:

Postquam res Asiae, Priamique evertere gentem
Immeritam visum Superis.

Europa vero avo antiquissimo, scilicet Dardano. Africa quoque avia vetustissima, Electra scilicet, nata magni nomi-

[33] P. *Ilioneum hortantem*
[36] H. *Videndus*
[41] *fugiendis*, quod omnes exhibent, temere in *fingendis* mutavit Turrius, in *fungendis* vero Fraticellius. Temere: respice enim prima septimi Ethices Nicom. libri verba, quae versum Homericum a Philosopho relatum immediate praecedunt: „Circa mores *fugiendorum* tres sunt species: malitia, incontinentia et bestialitas.“
[43] F. ad novam lineam recurrens, capitis initium indicare videtur
[46] F. *propinquior avis*
[47] Edd., refragantibns libris manu exaratis, *in Phrygia*
Edd. *regione*
[49] A. F. P. V. *rex Asiae*
[50] F. *Immeritum* — L. *Innumeram*
[51] Ita quotquot inspeximus codices et edd. ant.; recentiores omittunt *avo*, et Fratic. *vero*
[52] A. F. et V. *Africa vero avia*

[32] VIRGIL. Aeneis I. 544. [36] Ibid. VI. 170. [42] ARISTOTELES Eth. Nicomach. VII. 1. (Versio vetus): „Quemadmodum Homerus de Hectore fecit dicentem Priamum quoniam valde erat bonus, neque videbatur viri mortalis puer existere, sed Dei.“ [47] VIRGIL. Aeneis III. 1.

nis regis Atlantis; ut de ambobus testimonium reddit Poeta noster in octavo, ubi Aeneas ad Evandrum sic ait:

> Dardanus Iliacae primus pater urbis, et auctor,
> Electra, ut Graii perhibent, et Atlantide cretus,
> Advehitur Teucros; Electram maximus Atlas
> Edidit, aethereos humero qui sustinet orbes.

Quod autem Dardanus ab Europa originem duxerit, noster Vates in tertio cantat, dicens:

> Est locus, Hesperiam Graii cognomine dicunt,
> Terra antiqua, potens armis, atque ubere glebae.
> Oenotrii coluere viri; nunc fama, minores
> Italiam dixisse, ducis de nomine, gentem.
> Hae nobis propriae sedes; hinc Dardanus ortus.

Quod vero Atlas de Africa fuerit, mons in illa, suo nomine dictus, est testis, quem esse in Africa dicit Orosius, in sua mundi descriptione, sic: „Ultimus autem finis ejus est mons Atlas, et Insulae quas Fortunatas vocant.“ „Ejus,“ id est Africae, quia de ipsa loquebatur.

Similiter etiam conjugio nobilitatum fuisse reperio. Prima namque conjux Creusa, Priami regis filia, de Asia fuit, ut superius haberi potest per ea quae dicta sunt. Et quod fuerit conjux, testimonium perhibet noster Poeta in tertio, ubi Andromache de Ascanio filio Aeneam genitorem interrogat sic:

> Quid puer Ascanius? superatne, et vescitur aura,
> Quem tibi jam Troja peperit fumante Creusa?

[55] A. et V. *urbis et actor*
[57] Ultimum et penultimum versum, quos exhibent libri veteres, edd. omittunt.
[61] H. *cognom. dictus*
[63] F. *nec fama*
[65] L. P. V. *Haec vobis*
[66] M. L. *Quod autem* F. *de Africa fuit*
[68] L. *Ultimus amphionis*
[70] F. *Ejus, scilicet Africae*
[71] A. omittit *etiam;* Edd. *et*
[72] F. *uxor Creusa*
[74] A. *Poeta dicens in tertio*
[77] P. *an vescitur* — F. *evescitur*
[78] Ultimum hemistichium, Maroni ignotum, habent omnes. — L. M. *peperit Troja*

[53] Virgil. Aeneis VIII. 134. [60] Ibid. III. 163. [67] Orosii Historiae lib. I. cap. 2. in. [74] Virgil. Aeneis III. 339.

Secunda, Dido fuit, regina et mater Carthaginensium in Africa; et quod fuerit conjux, idem noster Poeta vaticinatur in quarto; inquit enim de Didone:

Nec jam furtivum Dido meditatur amorem,
Conjugium vocat; hoc praetexit nomine culpam.

Tertia, Lavinia fuit, Albanorum Romanorumque mater, regis Latini filia pariter et heres; si verum est testimonium nostri Poetae in ultimo, ubi Turnum victum introducit, orantem suppliciter ad Aeneam sic:

. . . Vicisti; et victum tendere palmas
Ausonii videre. Tua est Lavinia conjux.

Quae ultima uxor de Italia fuit, Europae regione nobilissima.

His itaque ad evidentiam subadsumptae praenotatis, cui non satis persuasum est, Romani populi patrem, et per consequens ipsum populum, nobilissimum fuisse sub coelo? Aut quem in illo duplici concursu sanguinis a qualibet mundi parte in unum virum, praedestinatio divina latebit?

[CAPUT IV.]

Illud quoque, quod ad sui perfectionem miraculorum suffragio juvatur, est a Deo volitum, et per consequens de jure fit. Et quod ista sint vera, patet, quia, sicut dicit Thomas in tertio suo contra Gentiles: „Miraculum est, quod

[79] M. V. *fuit Dido*
[80] M. V. — L. *noster vates* — Reliqui omittunt *poeta*
[87] L. *simpliciter* — H. *similiter*
[88] L. *reddere palmas*
[90] F. non habet *Europae*
[95] Pro *illo* F. exhibet adbreviationem quae *aliquo* significare videtur.

Cap. IV. [1] P. *Illud quod ad sui* — H. *Illud quoque ad sui*
[2] H. *cum a Deo volitum*
[2], [3] P. *per cons. a Deo fit*
[3] F. *ista sit vera* — H. L. *ista sit natura*
F. P. *patet sic:*
F. *sicut Thomas*

[80] Virgil. Aeneis IV. 171. [86] Ibid. XII. 936. [96] Auctoris Epist. ad Reges §. 7. „Deum Romanum Principem praedestinasse relucet in miris effectibus."

Cap. IV. [4] Thomae Aquinatis Summa contra Gentiles III. 101. „Haec quae praeter ordinem communiter in rebus statutum quandoque divinitus fiunt, miracula dici solent."

praeter ordinem in rebus communiter institutum, divinitus fit." Unde ipse probat, soli Deo competere, miracula operari: quod auctoritate Moysis roboratur, ubi quum ventum est ad sciniphes, Magi Pharaonis, naturalibus principiis artificiose utentes, et ibi deficientes, dixerunt: „Digitus Dei est hic." Si ergo miraculum est immediata operatio primi, absque cooperatione secundorum agentium, ut ipse Thomas in praeallegato libro probat sufficienter, quum in favorem alicujus portenditur, nefas est dicere, illud cui sic favetur, non esse a Deo, tamquam beneplacitum sibi provisum. Quare suum contradictorium concedere sanctum est: Romanum Imperium ad sui perfectionem, miraculorum suffragio est adjutum; ergo a Deo volitum, et per consequens, de jure fuit et est.

Quod autem, pro Romano Imperio perficiendo, miracula Deus portenderit, illustrium auctorum testimoniis comprobatur. Nam sub Numa Pompilio, secundo Romanorum rege, ritu Gentilium sacrificante, ancile de coelo in urbem Deo

[5] *statutum* pro *institutum* legitur apud Aquinatem
[7] M. *Moysi*
[8] L. M. P. V. — H. *cinifes* — F. *synifes* — A. *sinistros* — Edd. *cyniphes*
[10] M. *Si vero*
[13] *protenditur* habent codices et Turrius. Sed *portenditur*, quod legitur in editt. antt. magis placet, quum Deos auspicia vel oracula *portendere*, non protendere dicamus
[14] A. *a Deo tamquam beneplacito sibi* — F. *addens beneplacitum sic* H. L. *Quia suum*
[15] F. P. — V. *concederunt sacrum* — H. L. *concedere falsum* — A. M. *conc. factum* — Ficinus *conc. licitum* legisse videtur — Edd. *conc. visum*
[17] In cod. H. deest *fuit* — Edd. antt. *fit*
[20] A. P. V. et edd. antt. — F. *partem dederit* — Reliqui *protenderit*
[22], [23] A. H. L. P. V. — M. *Deo volente* — Editt. *a Deo electam*

[7] Exodus 8. v. 12—14. „Extende virgam tuam et percute pulverem terrae, et sint sciniphes (al. „ciniphes") in universa terra Aegypti."
[9] Exodus l. c. v. 15. [14] Cf. Auctoris Epist. ad Reges §. 8. „Si a prima hujus ignis favilla revolvamus praeterita, ex quo scilicet Argis hospitalitas a Phrygibus denegata, et usque ad Octaviani triumphos gesta revisere vacet; nonnulla eorum videbimus humanae virtutis omnino culmina transcendisse, et Deum per homines, tamquam per coelos novos, aliquid opertum fuisse."

electam delapsum fuisse, Livius in prima parte testatur. Cujus miraculi Lucanus in nono Pharsaliae meminit, incredibilem vim austri, quam Libya patitur, ibi describens; ait enim:

> . . . . Sic illa profecto
> Sacrifico cecidere Numae, quae lecta juventus
> Patricia cervice movet; spoliaverat Auster,
> Aut Boreas populos ancilia nostra ferentes.

Quumque Galli, reliqua urbe jam capta, noctis tenebris confisi, Capitolium furtim subirent, quod solum restabat ad ultimum interitum Romani nominis, anserem, ibi non ante visum, cecinisse, Gallos adesse, atque custodes ad defensandum Capitolium excitasse, Livius et multi scriptores illustres concorditer contestantur. Cujus rei memor fuit Poeta noster, quum clypeum Aeneae describeret in octavo; canit enim sic:

> In summo custos Tarpejae Manlius arcis
> Stabat pro templo, et Capitolia celsa tenebat,
> Romuleoque recens horrebat regia culmo.
> Atque hic auratis volitans argenteus anser
> Porticibus, Gallos in limine adesse canebat.

At quum Romana nobilitas, premente Hannibale, sic caderet, ut ad finalem Romanae rei deletionem non restaret nisi Poenorum insultus ad urbem, subita et intolerabili gran-

[26] Edd. male *ait enim sic*: *Sic illa*
[28] A. F. H. P. V. *Sacrificio*
H. L. P. *laeta juventus*
[29] F. H. L. P. V. *movit*
F. *spoliaverit*
[33] A. *ultimum introitum* — *ultimum* non habetur in F.
M. *ans. omnino ante non visum*
[35] F. *defendendum*
F. *incitasse*
[36] F. *attestantur*
[39] A. F. L. *Malius*
[45] F. *dilectionem* — A. *delectationem* — Frat. *delectionem*
[46] F. P. *subita intolerab.*

[23] Anciliorum de coelo delapsorum historiam non refert, sed ut in transitu tangit Livius I. 20. 4. et V. 52. 7. [24] Lucani Pharsalia IX. 477. [35] Livius V. 47. Cf. Auctoris Convivium IV. 5: *Non pose Iddio le mani proprie, quando li Franceschi, tutta Roma presa, prendeano di furto Campidoglio di notte, e solamente la voce di un' oca fe' ciò sentire?* [37] Virgil. Aeneis VIII. 652.

dine proturbante, victores victoriam sequi non potuisse, Livius in bello Punico inter alia gesta conscribit.

Nonne transitus Cloeliae mirabilis fuit, quum mulier, quumque captiva in obsidione Porsenae, abruptis vinculis, miro Dei auxilio adjuta, transnatavit Tiberim, sicut omnes fere scribae Romanae rei ad gloriam ipsius commemorant?

Sic Illum prorsus operari decebat, qui cuncta sub ordinis pulchritudine ab aeterno providit; ut, qui, visibilis, erat miracula pro invisibilibus ostensurus, Idem, invisibilis, pro visibilibus illa ostenderet.

[CAPUT V.]

Quicunque praeterea bonum Reipublicae intendit, finem juris intendit. Quodque ita sequatur, sic ostenditur: Jus est

[47] H. V. — A. F. L. M. P. et edd. antt. *perturbante*

[48] P. *scribit*

[49] A. L. P. *Cocleae* — H. *Colee* — V. *Coeclee* — In P. tamen *Cloelie* inter lineas substitutum.

[50] H. L. M. P. V. — F. *quantumcumque capt.* — A. *quoque capt.* — Edd. *et captiva*

[51] V. et editt. *adjuta auxilio* F. L. P. V. *transnavit* — A. *transiit*

[54] H. *ut qui visibile erat* - Ficinus *ut qui invisibilis erat* legisse videtur

[55] H. *Idem invisibile* — A. *Id. visibilis.*

[56] A. L. H. *pro invisibilibus*

Totius loci restitutionem quam olim talem proposueram: *ut, qui visibilis visibilia erat miracula pro invisibilibus ostensurus, idem invisibilis per visibilia illa se ostenderet,* jam rejiciendam esse credo,

Cap. V. [2] F. *Quodque illa* — F. *sequitur,* quam lectionem in cod. V. secunda manus in marg. correxit

[48] Minus ad Livii locum XXVI. 11. respexisse puto auctorem quam ad Orosium IV. 17: „Ubi expositae utrimque acies constiterunt, in conspectu Romae, praemium victoris futurae, tantus subito se imber e nubibus grandine mixtus effudit, ut turbata agmina, vix armis retentis, in sua se castra colligerent.“ [52] Aurel. Victor. De viris illustr. cap. 13. Orosius l. c. II 5. „Nisi hostem“ (Porsenam) „.... Cloelia admirabili transmeati fluminis audacia permovisset, profecto Romani compulsi fuissent perpeti aut captivitatem, hoste insistente superati, aut servitutem, recepto regi subjecti.“ Cf. Livium II. 13. [55] Haec ita intelligenda esse puto: Deus, dum visibilis, in Christo esset, ut invisibilia Divinitatis arcana manifestaret, miracula hominibus ostendit. Eadem ratione, Deus, nunc rursus invisibilis, ad significandum Romanum Imperium orbis terrarum, id est effectum visibilem, divinitus esse praedestinatum, miracula Romanam historiam concomitantia operatus est et operatur. Cf. supra cap. 2 in f.

realis et personalis hominis ad hominem proportio, quae servata hominum servat societatem, et corrupta corrumpit. Nam illa Digestorum descriptio, non dicit quod quid est juris, sed describit illud per notitiam utendi illo. Si ergo definitio ista bene quid est, et quare comprehendit, et cujuslibet societatis finis est commune sociorum bonum; necesse est, finem cujusque juris bonum commune esse, et impossibile est jus esse, bonum commune non intendens. Propter quod bene Tullius in prima Rhetorica: „Semper," inquit, „ad utilitatem Reipublicae leges interpretandae sunt." Quod si ad utilitatem eorum, qui sunt sub lege, leges directae non sunt, leges nomine solo sunt, re autem leges esse non possunt. Leges enim oportet homines devincire ad invicem, propter communem utilitatem. Propter quod bene Seneca de lege in libro de quatuor virtutibus, „Legem vinculum" dicit „humanae societatis." Patet igitur, quod quicumque bonum Reipublicae intendit, finem juris intendit. Si ergo Romani bonum Reipublicae intenderunt, verum erit dicere, finem juris intendisse.

[4] A. *corrumpitur*
[5] A. *quod quidquid* — F. *quod quidem*
[6] M. *est jus*
[7] A. *et quando* — F. M. V. *et quia* — H. *et quem*
[9] H. *cujuslibet juris*
[13] *sunt*, quod codd. habent omnes, omittunt edd.
F. P. *sub lege directae*
[14] F. *nomine solum sunt*
[15] F. M. V. *devincere* — A. *dividere*
[17] Edd. *quum in libro quatuor* deest in L.
H. *virtutibus card*(inalibus)
[18] F. H. V. *dicat*
[19], [20] H. omittit quae inter primum et alterum *Reipublicae* leguntur.
[21] A. *verum est*

Cap. V. [3] Haec juris definitio, unde sumta sit, nescio. [5] L. 1. pr. Dig. De Justitia et jure (I. 1.): „Ut eleganter Celsus definit, jus est ars boni et aequi." [11] Cicero de Inventione I. 38 (68.) „Quam ob rem igitur leges servari oportet, ad eam causam scripta omnia interpretari convenit: hoc est, quoniam reipublicae servimus, ex reipublicae commodo atque utilitate leges interpretemur." [17] Martinus abbas Dumiensis, deinde episcopus Braccariensis, Formula honestae vitae, sive de quatuor virtutibus cardinalibus (Maxima Biblioth. Patrum Lugd. Anisson 1677. Tom. X, p. 382 sq.) Cap. 4: „Justitia non nostra constitutio, sed divina lex est, et vinculum societatis humanae." — Hoc opusculum Senecae injuria tribui, quum Convivium scriberet, intellexisse videtur Dantes. Ibi enim (III. 8.) non adjecto auctoris nomine provocat ad librum „*delle quattro virtù cardinali.*"

Quod autem Romanus populus bonum praefatum intenderit, subjiciendo sibi Orbem terrarum, gesta sua declarant. In quibus, omni cupiditate submota, quae rei publicae semper adversa est, et universali pace cum libertate dilecta, populus ille sanctus, pius et gloriosus, propria commoda neglexisse videtur, ut publica pro salute humani generis procuraret. Unde recte illud scriptum est: Romanum Imperium de fonte nascitur pietatis.

Sed quia de intentione omnium ex electione agentium, nihil manifestum est extra intendentem, nisi per signa exteriora, et sermones inquirendi sunt secundum subjectam materiam, ut jam dictum est; satis in hoc loco habebimus, si de intentione populi Romani signa indubitabilia tam in Collegiis, quam in singularibus personis ostendantur.

De Collegiis quidem, quibus homines ad Rempublicam quodammodo religati esse videntur, sufficit illa sola Ciceronis auctoritas in secundis Officiis: „Quamdiu", inquit, „Imperium Reipublicae beneficiis tenebatur, non injuriis, bella aut pro sociis aut de Imperio gerebantur, exitus erant bellorum aut mites, aut necessarii; Regum, populorum, et nationum portus erat et refugium Senatus. Nostri autem Magistratus Imperatoresque in ea re maxime laudem capere

[22] H. L. *populus Romanus* — M. *populus ille*
[24] Edd. contra unanimem codicum consensum *remota*, et paulo postea *semper aversa*
[25] F. H. P. *utili pace*
[27] F. *ut publica commoda*
[28] F. *procuraret. Recte*
[30] F. P. *Et quia*
[32] A. *exquirendi*
[33] F. *satis enim in hoc* P. *habemus*
[35] F. *ostenduntur*
[37] *quodammodo* deest in L. — Edd. vett. *quodam*
Pro *videntur*, quod, praeter L. in quo legitur *viderentur*, omnes peraeque codd. exhibent, editt. habent *jure debent*
[38] A. F. H. L. P. V. — M. et edd. *in secundo de Officiis*
[40] A. F. M. et edd. male *pro Imperio*
[42] F. *Nostri autem et Mag.* — Reliqui et edd. *Nostri et Magistratus*

[29] Eadem sententia, quae unde hausta sit, ignoro, recurrit in epistola Regibus inscripta §. 3. „Ignoscet omnibus misericordiam implorantibus, quum sit Caesar, et Majestas ejus de fonte defluat pietatis."
[38] Cicero de Officiis II. 8. (26. 27.)

studuerunt, si provincias, si socios aequitate et fide defendissent; itaque illud patrocinium orbis terrarum potius, quam Imperium poterat nominari.“ Haec Cicero.

De personis autem singularibus compendiose progrediar. Numquid non bonum commune intendisse dicendi sunt, qui sudore, qui paupertate, qui exilio, qui filiorum orbatione, qui amissione membrorum, qui denique animarum oblatione bonum publicum exaugere conati sunt?

Nonne Cincinnatus ille sanctum nobis reliquit exemplum, libere deponendi dignitatem in termino, quum, assumptus ab aratro, Dictator factus est, ut Livius refert? Et post victoriam, post triumphum, sceptro imperatorio restituto Consulibus, sudaturus post boves ad stivam libere reversus est. Quippe in ejus laudem Cicero, contra Epicurum, in iis quae de Fine bonorum, disceptans, hujus beneficii memor fuit: „Itaque,“ inquit, „et majores nostri ab aratro duxerunt Cincinnatum illum, ut Dictator esset.“

Nonne Fabricius altum nobis dedit exemplum avari-

44 *studuerunt* deest in F.
48 L. M. *progrediatur*
50 P. *abscissione* (in marg.: „alias *amissione*“)
51 M. et edd. *augere*
53 M. *in animo* — L. *in agro* — F. *in toto*
56 H. L. M. P. V. et versio Ficini — F. *subditurus* (Zatta *subditur*) — A. *se daturum* — Edd. *subadactus* (Princeps in marg. *subditus*)
F. *ad scivas* — *alias silvas* — M *ad sua* — A. *et asinam libere*, quod habent F. H. L. M. P. V. omittunt A. et edd.
58 H. L. P. V. *disjectans* — A. *dixerat*
61 F. H. P. V. et versio Ficini — A. L. M. et edd. (praeter Turrium) *alterum exemplum*

54 Livius VI. 28, 29. 57 Orosium magis quam Livium sequutum esse auctorem nostrum, illius docent verba, quae habentur in ejus Historiis II. 12. „Quinctius Cincinnatus .... Dictator .... qui repertus ruri, ab aratro accersitus ad fasces, sumpto honore, instructoque exercitu, jugum boum equis imposuit, victoriamque quasi stivam tenens, subjugatos hostes prae se primus egit.“ Cf. Auctoris Parad. VI. 46.

. . . . *Quinzio che dal cirro*
Negletto fu nomato

ejusque Convivium IV. 5. „*Chi dirà di Quinzio Cincinnato fatto Dittatore, e tolto dall' aratro, dopo il tempo dell' ufficio, spontaneamente quello rifiutando, allo arare essere tornato?*“ 59 De finib. bonor. et malor. II. 4 (12.)

tiae resistendi, quum pauper exsistens, pro fide qua Reipublicae tenebatur, auri grande pondus oblatum derisit, ac derisum, verba sibi convenientia fundens, despexit, et refutavit? Hujus etiam memoriam confirmavit Poeta noster in sexto, cum caneret:

. . . . parvoque potentem
Fabricium.

Numquid non praeferendi leges propriis commodis, memorabile nobis exemplar Camillus fuit? qui, secundum Livium, damnatus exilio, postquam patriam liberavit obsessam, et spolia etiam Romana Romae restituit, universo populo reclamante, ab urbe sancta discessit, nec ante reversus est, quam sibi repatriandi licentia de auctoritate Senatus allata est. Et hunc magnanimum Poeta commendat in sexto, quum dicit:

. . . . referentem signa Camillum.

Nonne filios, an non omnes alios, postponendos patriae libertati, Brutus ille primus edocuit? quem Livius dicit,

[64] V. *verba convenientia*
[65] *etiam* inter codices abest ab uno V. et praeterea ab edd. A. F. L. M. P. V. et edd. antiqq. — V. et edd. recent. *confirmat*
[69] A. *Non et quid praef.* — V. *Non quid praef.*
[70] H. *memoriale* L. *exemplum*
[72] F. L. M. P. *obsessam spolia*
[73] P. *ab urbe sanata*
[75] A. *oblata* — L. *illata*. Turrius et Fratic., nescio qua auctoritate moti, *esset*
[78] A. *Numne* A. L. M. *praeponendos*

[65] Eutropii Breviarium II. 7. Cf. Auctoris Convivium l. c. „*Chi dirà che fosse senza divina spirazione Fabrizio, infinita quasi moltitudine d'oro rifiutando, per non volere abbandonare sua patria?*“ Purgat. XX. 25. [66] Virgil. Aen. VI. 844. [71] Livius V. 32, 44—46. 49. Cf. Eutropium l. c. I. 18. et Auctoris Convivium loco quo supra: „*Chi dirà di Camillo, sbandeggiato e cacciato in esilio, esser venuto a liberare Roma contro alli suoi nemici, e dopo la sua liberazione spontaneamente essere tornato in esilio per non offendere la senatoria autorità, senza divina istigazione?*“ [75] Virgil. Aen. VI. 826. [79] Livius II. 5. Cf. Orosium II. 5. Valerii Maximi Memorab. V. 8. 1. Aurel. Victor De viris illustr. cap. 10 et Auctoris Convivium l. c. „*Chi dirà di Torquato, giudicatore del suo figliuolo a morte per amore del pubblico bene, senza divino ajutorio ciò avere sofferto? e Bruto predetto similmente.*

Consulem existentem, proprios filios cum hostibus conspirantes morti dedisse. Cujus gloria renovatur in sexto Poetae nostri, de ipso canentis:

> . . . . Natosque pater nova bella moventes
> Ad poenam pulchra pro libertate vocabit.

Quid non audendum pro patria, nobis Mucius persuasit, quum incautum Porsenam invasit, quum deinde manum errantem, non alio vultu quam si hostem cruciari videret, suam adhuc, cremari adspiciebat? Quod etiam Livius admiratur testificando.

Accedunt nunc illae sacratissimae victimae Deciorum, qui pro salute publica devotas animas posuerunt: ut Livius, non quantum est dignum, sed quantum potuit, glorificando renarrat. Accedit et illud inenarrabile sacrificium severis-

[80] F. P. *Consule existente*
[81] F. *morti desiisse*
[81], [82] F. *Poeta noster*
[83] A. V. *patri*
[84] V. *pulchram* — A. *plena*
A. P. *vocavit* — L. *vocabat* — F. H. *clamavit*
[85] M. *Quid autem aud.*
A. F. *audiendum* — P. *audiendus*
[86] A. F. H. L. M. P. — V. *invasit, deinde* — Edd. *inv., ac deinde*
[86], [87] F. H. P. V. — L. M. *manu errantem* — A. *manum erectam* — Edd. *manum suam qua aberrasset*
[87] H. L. M. P. V. *cruciare*
[88] *suam adhuc,* quod in omnibus libris manu exaratis legitur, ejecerunt impressi.
P. *cruciari* — A. *triumphari*
P. *videbat*
F. H. L. P. V. — M. *Et etiam Liv.* — A. *Quod Liv.* — Edd. *Quod et Liv.*
[90] L. *Accedunt illae* — H. et Edd. *Accedant illae*
sacratissimae deest in A. et V.
L. *lacrimae Dec.*
[92] F. L. M. *potest*
[93] L. et editt. *narrat*
Turr. et Fratic. *Accedat* — L. *et accedit*
[93], [94] F. *serenissimi* — L. *severissimae*

[81] Virgil. Aen VI. 821. [88] Livius II. 12. Cf. Valer. Max. l. c. cap. 12 et Auctoris Convivium l. c. „... *Muzio la sua mano propria incendere, perchè fallato avea il colpo che per liberare Roma pensato avea.*“ [91] Livius VIII. 9. IX. 28, 29. Cf. Valer. Max. l. c. I. 3. V. 6. Nr. 5, 7. Aurel. Victor. l. c. cap. 26, 27 et Auctoris Convivium l. c. „*Chi dirà de' Decii . . . che posero la loro vita per la patria.*“ — Parad. VI. 47

. . . . . . i Deci . . .
Ebber la fama che volontier mirro

simi verae libertatis auctoris Marci Catonis: quorum alteri pro salute patriae mortis tenebras non horruerunt; alter, ut mundo libertatis amores accenderet, quanti libertas esset ostendit, dum e vita liber decedere maluit, quam sine libertate manere in illa. Horum omnium nomen egregium voce Tullii recalescit, in iis quae de Fine Bonorum. Inquit enim Tullius hoc de Deciis: „Publius Decius, princeps in ea familia, Consul, quum se devoveret, et equo admisso in mediam aciem Latinorum irruebat, aliquid de voluptatibus suis cogitabat, ubi eas caperet, aut quando? quum sciret confestim esse moriendum, eamque mortem ardentiore studio peteret, quam Epicurus voluptatem petendam putavit? Quod

[94] P. — F. *veri libertatis* — V. *veritatis libertatis* — Reliqui omittunt *verae*
F. H. L. M. P. V. et Ficinus in versione — A. et editt. *tutoris*
[95] F. L. M. P. V. — A. *alterius pro* — H. Ficinus et edd. *alter pro*
L. M. P. V. — F. *horruerit* — A. *occurrerunt* — H. Ficinus et editi *horruit*
[96] In P. deest *amores* — Turr. et Fratic. *amorem*
F. P. *accederet*
[98] Edd. *remanere in illa.* — F. *man. etiam illa*
[99] L. *reclarescit*
[101] V. *Consulem.* (Apud Tullium *Consulatus.*)
H. L. M. P. V. *equo amisso*
[102] Turrius et Fratic. contra codicum auctoritatem, ipsiusque Ciceronis textum: *irrueret num aliquid*
F. H. V. *voluntatibus*
[103] Ita scripsimus cum Ficino (*in che modo ei li pigliasse*) Turrio et Frat. — L. et editt. antiqu. *ubi eam* — M. *ut eam* — A. *ubi etiam* — F. P. *ubi ut eam* — V. *nisi ut eam* — H. *ubi nisi ut eam* — Apud Ciceronem: *cogitabat? Nam ubi eam,* alias: *cog.? ubi autem cap.*
[104] P. V. *ardentior* — L. M. *ardentiori*
[105] F. H. V. *voluntatem*

[97] Conf. Auctoris Purgatorium I. 71.

Libertà . . . . che è sì cara,
Come sa chi per lei vita rifiuta.
Tu il sai; chè non ti fu per lei amara
In Utica la morte, ove lasciasti
La vesta che al gran dì sarà sì chiara.

Et Convivium l. c.: *„O sacratissimo petto di Catone, chi presumerà di te parlare? Certo maggiormente parlare di te non si può, che tacere e seguitare Jeronimo quando nel proemio della Bibbia, là dove di Paolo tocca, dice che meglio è tacere, che poco dire.“* [99] Cicero de Finib. bon. et mal. II. 19. (61.)

quidem ejus factum, nisi esset jure laudatum, non esset imitatus quarto Consulatu suo filius; neque porro ex eo natus, cum Pyrrho bellum gerens, Consul eo cecidisset in praelio, seque e continenti genere tertiam victimam Reipublicae tribuisset." In iis vero quae de Officiis, de Catone dicebat: „Non enim alia in causa Marcus Cato fuit, alia caeteri, qui se in Africa Caesari tradiderunt; atque caeteris forsan vitio datum esset, si se interemissent, propterea quod levior eorum vita, et mores fuerunt faciliores. Catoni vero quum incredibilem natura tribuisset gravitatem, eamque perpetua constantia roborasset, semperque in proposito susceptoque consilio permansisset, moriendum ei potius, quam tyranni vultus adspiciendus fuit."

[CAPUT VI.]

Declarata igitur duo sunt; quorum unum est, quod quicumque bonum reipublicae intendit, finem juris intendit: aliud est, quod Romanus populus subjiciendo sibi orbem, bonum publicum intendit. Nunc arguatur ad propositum sic:

[106] F. *Quia quidquid ejus* Ita omnes cum Cicerone — Edd. *non fuisset imit.*

[108] F. *consulte cecidisset* — A Ciceronis textu abest *eo*

[109] P. *sicque* — F. *sique* H. M. V. — P. et edd. *et continenti* — F. *et in continenti* — A. *in continenti* — L. *continenti*

[110] F. *In iis vero de Off.*

[111] H. *Num eum* — F. L. M. *Num enim*

[112] Abbreviationis signum, quod habetur in F. *delicto* (pro *vitio*) legendum esse videtur

[113] *si se* deest in F. L. M. P. V. A. *quod livor* — In textu Ciceronis *quod lenior*

[114] Ita omnes cum Cicerone. — Edd. *dum incredibilem*

[116] H. M. *semper* (sine conjunctione)

[117] *permansisset* deest in F. P.

Cap. VI. [1] A. F. L. H. non indicant novi capitis initium. A. F. H. V. — M. P. *Declarat* — L. *Declarant* — Versio Ficini et Edd. *Declaranda.* Sed utrumque (finem juris intendere, qui bonum reipublicae intendunt, ut Romanum populum, quum orbem terrarum sibi subjiceret, finem juris intendisse) jam in praecedente capitulo exposuit auctor. F, H. *Decl. ergo*

[110] Idem de Offic. I. 31. (112.)

Quicunque finem juris intendit, cum jure graditur: Romanus populus subjiciendo sibi orbem, finem juris intendit, ut manifeste per superiora in isto capitulo est probatum; ergo Romanus populus subjiciendo sibi orbem, cum jure hoc fecit; et, per consequens, de jure sibi adscivit Imperii dignitatem.

Quae conclusio, ut ex omnibus manifestis illata sit, manifestandum est hoc, quod dicitur: quod quicumque finem iuris intendit, cum jure graditur. Ad cujus evidentiam advertendum, quod quaelibet res est propter aliquem finem, aliter esset otiosa; quod esse non potest, ut superius dicebatur. Et quemadmodum omnis res est ad proprium finem, sic omnis finis propriam habet rem, cujus est finis. Unde impossibile est, aliqua duo per se loquendo, in quantum duo, finem eundem intendere; sequeretur enim idem inconveniens, quod alterum scilicet esset frustra. Quum ergo juris finis quidam sit, ut jam declaratum est; necesse est, fine illo posito, jus poni, cum sit proprius et per se juris effectus. Et quum in omni consequentia impossibile sit habere antecedens absque consequente, ut hominem sine animali, sicut patet construendo et destruendo; impossibile est, juris finem quaerere sine jure, quum quaelibet res ad proprium finem se habeat velut consequens ad antecedens: nam impossibile est, bonam valetudinem membrorum attin-

[7] A. *manifestissime*
[9] A. *sibi adquisivit*
[10], [11] Ita omnes (nisi quod L. pro *illata* habeat *illa*, et *hocque* pro *hoc*). — Editi cum Ficino: *Quae conclusio ex omnibus manifestis illata est. Manifestandum est autem quod dicitur*
[11], [12] M. *quisque finem juris intendens*
[12] F. *cum motu graditur*
[16] F. *omnis finis habet proprium esse*
[17] F. P. *Unde impolitice*
[19] F. *inconv. scilicet quod alt. esse*
[20] H. L. M. P. consentiente Ficino („*perchè egli è alcuno fine della ragione,*“); neque aliter conjecerat Boehmerus. — F. *quedam* — V. et Edd. *quidem* — In A. deest *quidam*
[24] *et destruendo* deest in F. et P. Edd. *sic impossibile*
[25] M. *finem queri* — P. *finem quem* - H. *finem esse*
[26] F. *sicud consequ.* — *per consequ.*
[27] *est* omittunt M. P. V.

Cap. VI. [7] „In isto,“ puta in quinto capitulo.

gere sine sanitate. Propter quod evidentissime patet, quod finem juris intendentem, oportet cum jure intendere; nec valet instantia, quae de verbis Philosophi eubuliam pertractantis elici solet. Dicit enim Philosophus: „Sed et hoc falso syllogismo, sortiri, quod quidem oportet sortiri, per quod autem, non, sed falsum medium terminum esse.“ Nam si ex falsis verum quodammodo concluditur, hoc est per accidens, in quantum illud verum importatur per voces illationis; per se enim verum nunquam sequitur ex falsis, signa tamen veri bene sequuntur ex signis, quae sunt signa falsi. Sic et in operabilibus. Nam, licet fur de furto sub-

30 F. *nec valet sententia*

31 sqq. Lectio quam in textum recepimus, licet obscuriorem, sine ulla varietate habetur in F. L. P. V., et ad verbum convenit cum loci Aristotelici versione antiqua. — Pro *terminum esse* H. exhibet *tibinnini est.* — M. omitit *Philosophus*, et *quod quidem oportet sortiri* — Paulo latius distat A. *dicit enim Philosophus super hoc falso syllogismo sortitur quod quidem oportet per quod autem* rell. — Editt. antiquiores habent: *Dicit enim sed et hoc falso syllogismo: Sortiri, quod quidem oportet sortiri, sortiri oportet, per quod autem* rell., neque aliter Turrius. — Fraticellius, conjecturam olim a me propositam sequutus: *dicit enim: Falso syllogismo sortiri quod quidem oportet sortiri, posse: per quod autem* rell. — Boehmerus nuper conjecit: *dicit enim in sexto ad Nicomachum, falso syllog.* rell.

34 A. H. — F. M. P. V. et editt. antiqu. *Nam si ex syllogismis* — L. *Nam si ex philosophis* — *Nam si ex falsis syllogismis,* quod, quum Ficinum ita habuisse viderem, commendaveram, in textum recepit Fraticell.

36, 37 L. *sequitur ex philosophis significatum veri bene sequ. ex signis quae sunt signa philosophi*

38 P. *Nam si fur* — M. *Ut hujusmodi: fur*

31 Aristotelis Eth. Nicom. VI. 10. (ex vers. vet.): „Eubulia . . . consilium quoddam . . . . Rectitudo quaedam est eubulia consilii . . . . Talis rectitudo consilii eubulia, quae boni adeptiva. Sed est et hoc falso syllogismo, et quod quidem oportet facere sortiri, per quod autem non, sed falsum medium terminum esse.“ Cf. Thomam Aquinatem ibi lectio VIII.: „Manifestum est, quod non dicitur recte syllogizare, qui veram conclusionem per falsum medium concluderet; unde consequens est, quod non sit vere eubulia, secundum quam aliquis adipiscitur finem quem oportet, non autem per viam per quam oportet.“ Longe clarius sine dubio rem exponit versio Bernardi Febriani: „Fieri tamen potest, ut falsa ratiocinatione bonum assequamur; per quod tamen oportet, non assequamur, sed medius terminus falsus sit.“

veniat pauperi, non tamen eleemosyna dicenda est, sed est actio quaedam, quae, si de propria substantia fieret, eleemosynae formam haberet. Similiter est de fine juris: quia si aliquid, ut finis ipsius juris, absque jure obtineretur, ita esset finis juris, hoc est commune bonum, sicut exhibitio facta de male acquisito est eleemosyna: et sic, quum in propositione dicatur de fine juris existente, non tantum apparente, instantia nulla est. Patet igitur, quod quaerebatur.

[CAPUT VII.]

Et illud quod natura ordinavit, de jure servatur: natura enim in providendo non deficit ab hominis providentia, quia si deficeret, effectus superaret causam in bonitate, quod est impossibile. Sed nos videmus, quod in collegiis instituendis, non solum ordo collegarum ad invicem consideratur ab instituente, sed etiam facultas ad officia exercenda, quod est considerare terminum juris in collegio, vel in ordine; non enim jus extenditur ultra posse. Ergo ab hac providentia natura non deficit in suis ordinatis. Propter quod patet, quod natura ordinat res cum respectu suarum facultatum; qui respectus est fundamentum juris in rebus a natura positum. Ex quo sequitur, quod ordo naturalis in rebus absque jure servari non possit, quum inseparabiliter

[39] A. F. M. P. — Reliqui et impr. *dicendum est*

[41], [42] A. H. L. consentiente Ficino — F. *quod si aliquid* — M. *quasi aliquod* — P. *quia sicut* — V. et edd. *quia si aliud*

[42] H. M. *aut finis*
F. *absque fine*

[43] Edd. *juris finis*
Edd. *bonum commune*

[44] F. *de malo acquis.*
Fratic., sicut olim emendaveram, *esset eleem.*

[45] A. F. P. et editt. praeter Fratic. *non tamen app.*

[46] F. *Patet ergo quod quaer.* — A. addit in fine capitis: *erat illud quod natura ordinaverat*

Cap. VII. [1] H. *quod natura ordinat*

[6] Editi: *sed et facultas*

[8] F. *jus ostenditur*

[10] H. *qualitatum*

[11] M. Ficinus et edd. recentt. — Antiquiores cum reliquis codd. *rebus et natura*

juris fundamentum ordini sit annexum. Necesse est igitur, ordinem de jure servari.

Romanus populus ad imperandum ordinatus fuit a natura, et hoc sic declaratur: Sicut ille deficeret ab artis perfectione, qui finalem formam tantum intenderet, media vero, per quae ad formam pertingeret, non curaret; sic natura, si solam formam universalem divinae similitudinis in universo intenderet, media autem negligeret. Sed natura in nulla perfectione deficit, quum sit opus divinae intelligentiae; ergo media omnia intendit, per quae ad ultimum suae intentionis devenitur.

Quum ergo finis humani generis sit, et sit aliquod medium necessarium ad finem naturae universalem; necesse est, naturam ipsum intendere. Propter quod bene Philosophus, naturam semper agere propter finem, in secundo De naturali auditu probat. Et quia ad hunc finem

[14] H. P. *igitur est* — M. *est ergo* — A. F. *ergo est*

[15] A. F. L. P. — H. *ordinatum de jure servari* — M. *quod natura ordinavit, de jure servari* — V. *quod ordinavit de jure servari.* Recentior tamen manus inter *quod* et *ordinavit* adjecit *quidquid natura.* — Ficin. et edd. ad unam omnes: *quod quidquid natura ordinavit, de jure servari debeat*

[17] A. H. L. M. P. — V. *et sic decl.* — F. et editt. *quod sic decl.*

[18] F. *media autem*

[19] L. *ad formam attingeret*

[20] A. *formam diversalem* — L. *form. humilem* — P. *form. velut*

[21] L. M. *mediam autem* F. *Si natura*

[23] F. *suae perfectionis*

[25] *et sit,* quod abest a codicibus et editis, ut plenam et intelligibilem redderemus orationem, inserendum esse duximus. Cf. vers. Ficini: *Adunque esistendo il fine della ragione umana, esiste un certo mezzo necessario al fine universale della natura, e quindi è necessario che la natura a questo attenda.*

[26] F. P. *naturae velle necesse*

[27] F. P. *naturam ipsam* — A. *ipsam naturam*

Cap. VII. [23] „ad ultimum,“ puta finem, „suae intentionis.“ [27] „ipsum,“ medium scilicet. [29] Aristotelis Physica (de physico auditu) II. 1. (vers. ant.): „Est igitur natura principium alicujus et causa movendi et quiescendi, in quo est primum per se, et non secundum accidens.“ Ibi cap. 2: „Adhuc quod cujus causa fit et finem ejusdem, et quaecunque sunt propter hoc. Natura autem finis est, et cujus causa fit.“

natura pertingere non potest per unum hominem, quum multae sint operationes necessariae ad ipsum, quae multitudinem requirunt in operantibus; necesse est naturam producere hominum multitudinem ad diversas operationes ordinatorum, ad quod multum conferunt, praeter superiorem influentiam, locorum inferiorum virtutes et proprietates. Propter quod videmus,

[30] F. *natura attingere*
[31] F. *sunt operationes*
F. P. *necessariissimae* — M. V. *necesse*
[32] M. P. *requirit* — F. *requiritur*
V. *in operationibus*
[33] A. F. H. L. P. — V. *ad diversas operationes.* — M. et edd. *ad operationes*
[34] F. P. *multum conferre potest* — V. *multum confert*
F. P. omittunt *praeter*
F. *superiorum influentia*
[35] H. et edd. *inferiorum et virtutes*

[31] ad ipsum finem humani generis. [34] „superiorem:" puta coelorum „influentiam." [34] Idem fere argumentum tractat Auctor in Parad. VIII. 97 sqq.

Lo ben che tutto il regno che tu scandi
Volge e contenta, fa esser virtute
Sua provvidenza in questi corpi grandi;

E non pur le nature provvedute
Son nella mente ch' è da sè perfetta,
Ma esse insieme con la lor salute.

Per che quantunque questo arco saetta
Disposto cade a provveduto fine,
Si come cosa in suo segno diretta.

Se ciò non fosse, il ciel che tu cammine
Producerebbe sì li suoi effetti,
Che non sarebbero arti, ma ruine;

E ciò esser non può, se gl' intelletti
Che movon queste stelle non son manchi,
E manco il primo che non gli ha perfetti.

Vuoi tu che questo ver più ti s' imbianchi?
Ed io: Non già, perchè impossibil veggio
Che la natura, in quel ch' è uopo, stanchi.

Ond' egli ancora: Or di', sarebbe il peggio
Per l' uomo in terra, se non fosse cive?
Sì, rispos' io, e qui ragion non cheggio.

E può egli esser, se giù non si vive
Diversamente per diversi offici?
No, se il maestro vostro ben vi scrive.

Sì venne deducendo infino a quici;
Poscia conchiuse: Dunque esser diverse
Convien dei vostri effetti le radici:

Per che un nasce Solone ed altro Xerse,
Altro Melchisedech, ed altro quello
Che volando per l' aere, il figlio perse.

quod quidam non solum singulares homines, quin etiam populi, apti nati sunt ad principari, quidam alii ad subjici atque ministrare: ut Philosophus adstruit in iis quae de Politicis; et talibus, ut ipse dicit, non solum regi est expediens, sed etiam justum, etiamsi ad hoc cogantur.

Quae si ita se habent, non dubium est, quin natura locum et gentem disposuerit in mundo ad universaliter principandum; aliter sibi defecisset, quod est impossibile. Quis autem fuerit locus, et quae gens, per dicta superius et per dicenda inferius satis est manifestum, quod fuerit Roma, et cives ejus, sive populus. Quod etiam Poeta noster valde subtiliter in sexto tetigit, introducens Anchisen praemonentem Aeneam, Romanorum patrem, sic:

[36] V. *videmus quod quidem*
[37] A. F. H. L. P. V. — M. *quidam alii subj.* — Editt. *quidam ad subj.*
[39] F. L. M. — A. H. P. V. et edd. *de Politiis*
[40] Edd. *sed et justum* — A. addit *est*
H. M. *ad haec*
F. P. *cogatur*
[42] *utiliter* pro *universaliter* habent A. F. L. M. P. — Nobiscum faciunt H. V. Ficinus et editt.
[44] A. *Quis autem sit*
P. *per praedicta* — M. *praedicta*
[44], [45] *per dicenda* quod libri veteres exhibent ad unum omnes, exulat ab editis.
[45] H. *satis est jam manif.*
[46] A. F. H. M. P. V. — L. et edd. *Quod et*
[47] L. *sublimiter*

La circular natura, ch' è suggello
Alla cera mortal, fa ben sua arte,
Ma non distingue l' un dall' altro ostello.

Quinci addivien ch' Esaù si diparte
Per seme da Jacob, e vien Quirino
Da si vil padre che si rende a Marte.

Natura generata il suo cammino
Simil farebbe sempre ai generanti,
Se non vincesse il provveder divino.

Cf. et Purgator. XIV. 38.

[39] Aristotelis Politica I. 8. (translatio antiqua) „In quibusdam determinatum, quod tale, quorum quidam huic expedit servire, huic autem dominari, et justum est, et oportet hunc quidem subjici, hunc autem principari, quo nati sunt principatu, principari.“ Thomas Aquinas ibid.: „In quibusdam distinguitur per naturam, et in talibus expedit, huic quod serviat, et illi quod dominetur, et hoc etiam justum est. Et hoc probat, quia opportunum, quod unusquisque subjiciatur vel principetur, secundum quod habet aptitudinem naturalem: unde et his qui habent aptitudinem naturalem ad hoc, expedit, quod dominentur servis.“ [48] Virgil. Aen. VI. 848.

Excudent alii spirantia mollius aera,
Credo equidem; vivos ducent de marmore vultus,
Orabunt causas melius, coelique meatus
Describent radio, et surgentia sidera dicent:
Tu regere imperio populos, Romane, memento;
Hae tibi erunt artes, pacique imponere morem,
Parcere subjectis, et debellare superbos.

Dispositionem vero loci subtiliter tangit in quarto, quum introducit Jovem ad Mercurium de Aenea loquentem isto modo:

Non illum nobis genitrix pulcherrima talem
Promisit, Grajumque ideo bis vindicat armis:
Sed fore qui gravidam imperiis, belloque frementem
Italiam regeret.

Propterea satis persuasum est, quod Romanus populus a natura ordinatus fuit ad imperandum. Ergo Romanus populus subjiciendo sibi orbem, de jure ad imperium venit.

[CAPUT VIII.]

Ad bene quoque venandum veritatem quaesiti, scire oportet, quod divinum judicium in rebus quandoque hominibus est manifestum, quandoque occultum.

Et manifestum potest esse dupliciter, ratione scilicet, et fide.

Nam quaedam judicia Dei sunt, ad quae humana ratio propriis pedibus pertingere potest, sicut ad hoc: Quod homo pro salute patriae seipsum exponat. Nam si pars

[49] A. F. *spirantia melius*
[50] P. *equidem, et vivos*
[52] F. *radio surgentia*
[54] H. L. V. *Haec tibi*
F. *pacemque imponere more*
[62] M. *Propter quod* — P. *Preterea*
Edd. *populus Romanus*
a natura legunt omnes — Editt. simpliciter exhibent *natura*
[64] M. *ad imperandum*

Cap. VIII. [2] F. *oportet ad div. jud.* — P. *oportet ad divinam providentiam*
[4], [5] F. P. *scil. rat. et fide*
[6] F. P. *Nam quae judicia*
[7] F. *pedibus perficere*
[8] *pro,* quod praeter omnes libros manu exaratos habent edd. ant., excidit in Ginevrina (1740) et, quae eam sequutae sunt, Venetis saec. praeterlapsi.

[56] Ibidem IV. 227.

debet se exponere pro salute totius, quum homo sit pars quaedam civitatis, ut per Philosophum patet in suis Politicis; homo pro patria debet exponere seipsum, tamquam minus bonum pro meliori. Unde Philosophus ad Nicomachum: „Amabile quidem enim et uni soli; melius et divinius vero genti et civitati.“ Et hoc judicium Dei est; aliter humana ratio in sua rectitudine non sequeretur naturae intentionem, quod est impossibile.

Quaedam etiam judicia Dei sunt, ad quae, etsi humana ratio ex propriis pertingere nequit, elevatur tamen ad illa cum adjutorio fidei eorum quae in sacris literis nobis dicta sunt; sicut ad hoc: Quod nemo, quantumcumque moralibus et intellectualibus virtutibus, et secundum habitum et secundum operationem perfectus, absque fide salvari potest, dato, quod nunquam aliquid de Christo audiverit; nam hoc ratio humana per se justum intueri non potest, fide tamen

9 H. *totius corporis*

10 Ita in omnibus codd. — Edd. *ut ait Philosophus*

11 F. L. M. — Reliqui et edd. *Politiis*

13, 14 L. — Concordant A. H. M. P. V. praeter leviores quasdam lectionis varietates: pro *enim*, quod ab H. prorsus abest, M. exhibet *esse*, F. vero *est*, et pro *genti* P. habet *enti* et M. *senatui*. Ultimum *et* non legitur in A. — Pessime corruptum hunc locum ita exhibent edd. *Amabile quidem esse, et uni soli melius, sed divinius genti et civitati.*

14 Edd. post *Dei est* cum Ficino inserunt *cognoscibile;* sed obstat unanimis codd. consensus

17 Ita F. H. L. M. P. V. licet varient in ordine verborum (F. P. *jud. et. sunt D.* — V. *et. sunt D. jud.*) — A. *enim jud. sunt Dei* — Edd. *autem sunt Dei judicia*

H. *si humana* — Edd. *humana ratio, etsi*

18 F. *attingere*

19 F. *cum auctoritate fidei et eorum,* auctoritate Ficini ni fallor moti, sed reprobantibus libris manu exaratis et edd. antiquis, habent Turrius et Fratic.

F. H. L. V. *sanctis literis*

23 F. L. M. *nam hec*

Cap. VIII. 11 Aristotelis Politica I. 2. 13 Ejusd. Ethica Nicom. I. 1. (Transl. ant.) „Amabile quidem enim et uni soli, melius vero et divinius genti et civitatibus.“

adjuta potest. Scriptum est enim ad Hebraeos: „Impossibile est sine fide placere Deo.“ Et in Levitico: „Homo quilibet de domo Israel, qui occiderit bovem, aut ovem, aut capram in castris vel extra castra, et non obtulerit ad ostium tabernaculi oblationem Domino, sanguinis reus erit.“ Ostium tabernaculi Christum figurat, qui est ostium conclavis aeterni, ut ex Evangelio elici potest: occisio animalium, operationes humanas.

Occultum vero est judicium Dei, ad quod humana ratio, nec lege naturae, nec lege scripturae, sed de gratia speciali quandoque pertingit, quod fit pluribus modis: quandoque simplici revelatione, quandoque revelatione disceptatione quadam mediante. Simplici revelatione dupliciter:

[25] V. *aducta potest*
[26] F. P. *Et etiam Levitice* — L. M. *Etiam Levitico*
[29] *oblat. Dom. sangu. reus erit. Ostium tabern.* abest a F. P.
[30] F. *ostium et clavis* — Ficin. *il quale è l' uscio e la chiave dello eterno regno.*
[33], [34] Ita consentiente Ficino omnes (Codex M. omittit *quod* et *de*) — Editi: *ab humana ratione, quae nec lege naturae, nec lege scripta ad eum pertingit, sed de gratia*
[35] M. *contingit*

[25] Pauli Epist. ad Hebr. 2. v. 6. Cf. quae de eadem quaestione disputat Auctor in Parad. XIX. 70.

. . . Tu dicevi: Un uom nasce alla riva
Dell' Indo, e quivi non è chi ragioni
Di Cristo, nè chi legga, nè chi scriva;

E tutti i suoi voleri ed atti buoni
Sono, quanto ragione umana vede,
Senza peccato in vita o in sermoni.

More non battezzato e senza fede;
Ov' è questa giustizia che il condanna?
Ov' è la colpa sua, se ei non crede?

Or tu chi sei, che vuoi sedere a scranna,
Per giudicar da lungi mille miglia,
Con la veduta corta d'una spanna?

Certo a colui che meco s' assottiglia,
Se la scrittura sopra voi non fosse,
Da dubitar sarebbe a meraviglia.

[26] III. Moys. 17. v. 3, 4. [31] Evang. Iohann. 10. v. 7, 9. [32] „Nos moraliter offerimus vitulum, quum carnis superbiam vincimus; agnum, quum irrationales motus corrigimus; haedum, quum lasciviam superamus; columbam, dum simplices sumus; turturem, dum castitatem servamus; panes azymos, quum non in fermento malitiae, sed in azymis sinceritatis et veritatis epulamur.“ (Isidorus.)

aut sponte Dei, aut oratione impetrante. Sponte Dei dupliciter: aut expresse, aut per signum. Expresse, sicut revelatum fuit judicium Samueli contra Saulem; per signum, sicut Pharaoni revelatum fuit per signa, quod Deus judicaverat de liberatione filiorum Israel. Oratione impetrante, quod sciebat, qui dicebat secundo Paralipomenon: „Quum ignoremus quid agere debeamus hoc solum habemus residui, quod oculos nostros ad Te dirigamus.“

Disceptatione vero mediante dupliciter: aut sorte, aut certamine. Certare etenim, ab eo quod est certum facere, dictum est. Sorte quidem Dei judicium quandoque revelatur hominibus, ut patet in substitutione Matthiae in Actibus Apostolorum.

Certamine vero dupliciter Dei judicium aperitur: vel ex collisione virium, sicut fit per duellum pugilum, qui duelliones etiam vocantur; vel ex contentione plurium ad aliquod signum praevalere conantium, sicut fit per pugnam athletarum currentium ad bravium. Primus horum modorum apud Gentiles figuratus fuit in illo duello Herculis et Antaei, cujus Lucanus meminit in quarto Pharsaliae, et Ovidius in nono de rerum transmutatione. Secundus figu-

42 Edd. *per signum* — Nobiscum faciunt codd. et Ficinus
F. *judicaverit de lib.* — Edd. ant. *indicaverat de lib.* — V. *indicav. liberationem*

43 Numerum singularem, codd. A. et M. sequuti, restituimus, quum verba ex Paralipomenis relata sint unius Josaphat. — Caeteri et edd. exhibent *quod sciebant, qui dicebant*
Citatio textus biblici exstat in omnibus praeter L. et V., sed deest in edd.

44 H. — reliqui omnes *ignoramus*

44 V. *residuum*

45 Ita in omnibus praeter P. in quo est lacuna. — Edd. *ut ad te oculos dirigamus*

47 L. — F. P. *Certate et tamen* — A. H. V. *Certare etiam* — M. et edd. *Certare enim*

48 A. F. H. P. V. — Reliqui et edd. *Sorte siquidem*
Edd. *quandoque Dei judicium*

49 V. *quod patet*
A. P. *Mathei*

52 A. H. L. M. V. *ex collectione*

53 P. *qui perduelliones*

55 Edd. *Primus istorum*

58 A. *transformatione*

40 I. Samuel. (Cathol. Regum) cap. 15. 41 II. Moys. cap. 7 sq. 43 II. Chron. (Cathol. Paralipom.) 20. v. 12. 49 Actus 1. v. 26. 57 Lucani Phars. IV. 593. 58 Ovid. Metamorphos. IX. 183.

ratur apud eosdem in Atalanta et Hippomene, in decimo de rerum transmutatione.

Similiter et latere non debet, quoniam in his duobus decertandi generibus ita se habet res, ut in altero sine injuria decertantes impedire se possint, puta duelliones, in altero vero non; non enim athletae impedimento in alterutrum uti debent. Quamvis Poeta noster aliter sensisse videatur in quinto, quum fecit remunerari Euryalum. Propter quod melius Tullius in tertiis Officiis hoc prohibuit, sententiam Chrysippi sequens; ait enim sic: „Scite Chrysippus, ut multa: Qui stadium (inquit) currit, eniti et contendere debet, quam maxime possit, ut vincat; supplantare eum, quicum certet, nullo modo debet.“

His itaque in Capitulo distinctis, duas rationes efficaces ad propositum accipere possumus; scilicet a disceptatione athletarum unam, et a disceptatione pugilum alteram: quas quidem prosequar in sequentibus et immediatis Capitulis.

[CAPUT IX.]

Ille igitur populus, qui cunctis athletizantibus pro imperio mundi praevaluit, de divino judicio praevaluit. Nam

[59] Edd. *in decimo ejusdem*
[60] H. *transformatione* — lectio *de rerum terminis*, quam refert Zatta, non habetur in F.
[61] *Similiter* in P. conjungitur cum periodo praecedente
[63] F. *possunt*
[64] M. et edd. *autem non*
[65] Edd. *aliter sentire*
A. F. L. M. *videtur*
[67] F. L. P. V. — H. *in suis Officiis* — Reliqui et edd. *in tertio de Officiis*
[68] H. L. M. P. V. *Te Chrysippus* — A. F. *Te Crispus*
[69] F. M. *currenti cont.* — P. *currit etiam cont.* — H. *tunc contendere*
H. post *debet* inserit *viribus suis*
[70] H. *ut vivat* — Edd. (cum ipso Cicerone) retinent *autem* (*suppl. autem eum*), quod abest a codicibus.
H. L. *qui concertet* — F. P. *certet*, omisso *quicum*
[72] Edd. *in Capitulo hoc*
[74] Omnes praeter A, *una* et *altera*
Cap. IX. [1] F. *Ille ergo pop.* — P. *Ille pop.*

[59] Ovid. Metam. X. 569. [61] „quoniam“ more medii aevi pro „quod“ usurpatum. [65] Virgil. Aeneis V. 337 sq. [67] Cicero de Officiis III. 10. (42.)

quum diremtio universalis litigii magis Deo sit curae, quam diremtio particularis, et in particularibus litigiis quibusdam per athletas divinum judicium postulatur, juxta tritum proverbium: Cui Deus concedit, benedicat et Petrus; nullum dubium est, quin praevalentia in athletis pro Imperio mundi certantibus Dei judicium sit sequuta. Romanus populus, cunctis athletizantibus pro Imperio mundi, praevaluit: quod erit manifestum, si considerentur athletae, si consideretur et bravium sive meta. Bravium sive meta fuit, omnibus praeesse mortalibus; hoc enim Imperium dicimus. Sed hoc nulli contigit, nisi Romano populo: hic non modo primus, quin etiam solus attigit metam certaminis, ut statim patebit.

Primus namque in mortalibus, qui ad hoc bravium anhelavit, Ninus fuit, Assyriorum rex; qui, quamvis cum consorte thori Semiramide per nonaginta et plures annos (ut Orosius refert) Imperium mundi armis tentaverit, et Asiam totam sibi subegerit, non tamen occidentales mundi partes eis unquam subiectae fuerunt. Horum amborum Ovidius memoriam facit in quarto, ubi dicit in Pyramo:

Coctilibus muris cinxisse Semiramis orbem;

et infra:

Conveniant ad busta Nini, lateantque sub umbra.

[3] *directio* habent omnes codd.
[4] A. *direptio* — reliqui etiam hic *directio*
[5] A. L. *postulamus* — M. *postulemus*
Edd. *juxta jam tritum*
[6] F. P. *Deus concedat*
H. *nulli dubium*
[10] F. *quod est manifestum* — H. et P. *quod erit maximum*
Inter *athletae* et *si consid.* conjunctionem, quam sensus quodammodo desiderare videtur, inserit Fratic. Sed sufficit alterum *et* inter *consid.* et *bravium,* quod (a Ven. in *etiam* mutatum) abest a F. et H.
[13] A. H. P. V. *contingit* — F. *convenit*
[14] Edd. *quin et solus*
Edd. *qui attigit* — A. F. H. P. *attingit* — V. *contingit*
[15] Ita omnes (ab uno M. abest *in*) — Edd. *inter mortales*
[17] Edd. *annos et plures*
[18] A. *ut Servius refert*
F. *armis tractaverit*
[19] Edd. *totam Asiam* — H. *Assyriam totam*
[21] A. H. V. *memoriam fecit*

Cap. IX. [6] ? [18] Orosius Histor. I. 4. [21] Ovid. Metamorph. IV. 58. [23] Ibidem v. 88.

Secundus, Vesoges, rex Aegypti, ad hoc bravium spiravit: et quamvis Meridiem atque Septentrionem in Asia exagitaverit, ut Orosius memorat, nunquam tamen dimidiam partem orbis obtinuit; quinimo a Scythis, inter quasi athlothetas et terminum, ab incoepto suo temerario est aversus. Deinde Cyrus rex Persarum tentavit hoc, qui, Babylone destructa, imperioque Babylonis ad Persas translato, nec adhuc partes occidentales expertus, sub Tamiride regina Scytharum vitam simul et intentionem deposuit.

Post hos vero Xerxes, Darii filius et rex in Persis, cum tanta gentium multitudine mundum invasit, cum tanta potentia, ut transitum maris, Asiam ab Europa dirimentis, inter Seston et Abydon, ponte superaverit. Cujus

[25] P. *Sec. Vesozes* — M. *Sec. Vesoses* — A. *Sec. Vesotes* — L. *Sec. Veloces* — H. *sed Swesortes* — F. V. *Sec. Xerses* — Etiam in Orosii et Justini (II. 3.) codd. variat nominis scriptura.

[26] P. *aspiravit*

[27] P. pro *exagitaverit* habet *ex Egipto venit*

[28] M. *dimidiam partem mundi* — F. *dimid. orbis*

[28, 29] Verba *inter quasi — terminum*, quae neque apud Ficinum, neque in editt. habentur, auctoris esse, nequit dubitari, quum, plus minusve corrupta, in omnibus legantur. Exstant qualia in textu exhibentur in F. P. et V. — Pro *quasi* A. habet *quos*, H. *que* — Pro *athlotetas*, V. *athletatas*, L. et M. *atholotas*, A. *atheletas*, et pro *terminum*, L. *terimnum*

[30] Edd. *Persarum rex* F. *tractavit hoc*

[31] Edd. *nec quidem adhuc*

[32] *Tamiride* exhibent F. H. M. V. — *Thamiride* (cum Valerio Maximo IX. 10. ext. 1.) A. P. — *Thameride* L. — *Tamiri* Auctor noster in Purg. XII. 56. — Edd. cum Orosio II. 7. aliisque *Tomiride*

[33] H. L. M. V. — A. *vitam simul et intentione* — F. P. *vita sim. et intentione* — Edd. *vitam simul cum intentione*

[35] H. *invasit et cum*

[36] *transitus maris* habent omnes codd.

[37] Edd. ant. *Abydum* L. *pontem sup.* P. V. *superavit*

[27] Orosius Histor. I. 14. [29] Auctorem id significare voluisse puto, quod Vesoges (vel Vexoris) ad ultimam jam fere metam, inter judices certaminis et ipsum terminum, pervenerit, quum a Scythis superaretur. Vocem *athlothetarum* ex Aristotelis Eth. Nicom. I. 2. hausisse videtur noster.

operis admirabilis Lucanus in secundo Pharsaliae memor fuit. Canit enim ibi sic:

Talis fama canit tumidum super aequora Xerxem
Construxisse vias;

et tandem miserabiliter ab incoepto repulsus, ad bravium pervenire non potuit.

Praeter istos, et post, Alexander rex Macedo maxime omnium ad palmam Monarchiae propinquans, dum per legatos ad deditionem Romanos praemoneret, apud Aegyptum, ante Romanorum responsionem, ut Livius narrat, in medio quasi cursu collapsus est. De cujus etiam sepultura ibidem existente Lucanus, in octavo, invehens in Ptolemaeum regem Aegypti, testimonium reddit dicens:

Ultima Lageae stirpis perituraque proles
Degener, incestae sceptris cessure sorori,
Quum tibi sacrato Macedo servetur in antro.

[38] P. *opus admirabile* — V. *operis admirabiliter*
A. F. H. L. P. — V. *fuit memor* — Edd. *meminit*
[39] L. P. — A. *enim ibi sicut* — F. H. M. V. et edd. ant. *enim sic*
[40] H. *Talem* — Edd. *Tales*
Impressa Lucani exemplaria habent *aequ. Persen*
[44] H. *rex Macedonum* — A. *rex Macedon*
[46] A. F. H. L. P. — V. *praemoneretur* — M. et editt. *praemonet*
[47] A. H. L. M. P. V. et Ficinus — F. et edd. pessime *ante Romanorum rationem*
[49] V. *Ptholomaeum*
[52] Omnes, tam manu exarati, quam typis expressi pro *sorori*, quod est in Lucano, exhibent *sororis*

[38] Lucan. Pharsal. II. 672. [47] Tales fabulas ut tradat tantum abest Livius, ut potius (IX. cap. 18 Nr. 6.) Alexandri nomen Romanis coaevis ne fama quidem notum fuisse arbitretur. Graeci quidem, Clitarchum sequuti, legatos Romanorum Alexandrum tunc Babylone morantem adiise ferunt; sed, si Niebuhrium (Hist. Rom. III. 194.) exceperis, nostri temporis auctores tantum non omnes, neque hanc narrationem fide dignam existimant. Longe aliter quae sub mentito Callisthenis nomine circumferuntur recentioris aevi scripta, Juliusque Valerius eorum pedissequus rem expediunt, quibus si credideris, Alexandrum jam ante Indicam expeditionem cum exercitu in Italiam trajecisse, et a Romanis summo honore exceptum, eos in fidem suam recepisse, dices. Sed et haec ab auctoris nostri narratione magnopere distant. Tam hoc ex loco igitur, quam ex illo Inferni (XIV. 31.) statuendum erit, Dantem fabulis circa res ab Alexandro gestas nostratibus incognitis usum esse. [49] Lucan. Pharsal. VIII. 692.

„O altitudo divitiarum sapientiae et scientiae Dei," quis hic te non obstupescere poterit? Nam conantem Alexandrum praepedire in cursu coathletam Romanum, tu, ne sua temeritas prodiret ulterius, de certamine rapuisti.

Sed quod Roma palmam tanti bravii sit adepta, multis comprobatur testimoniis; ait enim Poeta noster in primo:

Certe hinc Romanos olim, volventibus annis,
Hinc fore ductores, revocato a sanguine Teucri,
Qui mare, qui terras omni ditione tenerent.

Et Lucanus in primo:

Dividitur ferro regnum, populique potentis
Quae mare, quae terras, quae totum possidet orbem,
Non cepit fortuna duos.

Et Boethius in secundo, quum de Romanorum principe loqueretur, sic inquit:

Hic tamen sceptro populos regebat,
Quos videt condens radios sub undas
Phoebus extremo veniens ab ortu,
Quos premunt septem gelidi triones,
Quos notus sicco violentus aestu
Torret, ardentes recoquens arenas.

Hoc etiam testimonium perhibet scriba Christi Lucas, qui omnia vera dicit, in illa parte sui eloquii: „Exivit edictum a Caesare Augusto, ut describeretur universus orbis." In quibus verbis universalem mundi jurisdictionem tunc Romanorum fuisse, aperte intelligere possumus.

[54] *divitiarum*, quod habent omnes, abest a Ficino et ab edd. A. F. M. P. V. *scientiae et sapientiae*
[56] F. P. *cursu quo athletam*
[59] A. M. *testimoniis comprobatur* — Edd. *approbatur testim.*
[65] Pessimum editorum errorem *Qui mare, qui terras, qui totum* rell. legentium, unus probat F.
[70] H. *sub undis*
[73] H. *Quos nothus*
[76] A. F. P. — H. M. *etiam in illa* — L. et edd. *etiam illa* V. *dicit: Exivit*

[54] PAULI Epist. ad Roman. 2. v. 33. [59] VIRGIL. Aeneis I. 234. [63] LUCAN. Pharsal. I. 109. [67] BOETHIUS De consolat. philos. II. Metr. 6. [75] EVANG. LUCAE 2 v. 1.

Ex quibus omnibus manifestum est, quod Romanus populus cunctis athletizantibus pro Imperio mundi praevaluit: ergo de divino judicio praevaluit, et per consequens de divino judicio obtinuit, quod est de jure obtinuisse.

[CAPUT X.]

Et quod per duellum adquiritur, de jure adquiritur. Nam ubicumque humanum judicium deficit, vel ignorantiae tenebris involutum, vel propter praesidium judicis non habere; ne justitia derelicta remaneat, recurrendum est ad Illum, qui tantum eam dilexit, ut quod ipsa exigebat, de proprio sanguine ipse moriendo supplevit. Unde Psalmus: „Justus Dominus et justitias dilexit.“ Hoc autem fit, quum de libero adsensu partium, non odio, sed amore justitiae, per virium tam animi quam corporis mutuam collisionem, divinum judicium postulatur. Quam quidem collisionem, quia primitus unius ad unum fuit ipsa inventa, duellum appellamus.

Sed semper cavendum est, ut, quemadmodum in rebus bellicis prius omnia tentanda sunt per disceptationem quamdam, et ultimum per proelium dimicandum est, ut Tullius et Vegetius concorditer praecipiunt, hic in Re militari, ille

82 M. *ergo divino judicio* F. ab uno ad alterum *praevaluit* prosilit. Frat. *judicio praevaluit, per cons.*

Cap. X. 3, 4 H. *judicis, quod haberi nequit, justitia*

4 V. *justitia non maneat derel.* — F. *ne just. derel. maneat*

6 A. H. L. V. — P. *sanguine suo mor. suppl.* — F. M. et editt. *sanguine moriendo suppl.* — F. *sangu. ipse complevit* A. *Unde fatur Psalmista*

7 Copulam, quae habetur in textu sacro et in omnibus codd. manuscriptis, praeter Ambr., omittunt editt. A. M. *justitiam*

8 F. *libero consensu*

9, 10 M. *diurnum jud.* — F. *divin. auxilium*

13 F. *omnia tractanda*

14 M. *et ultimo* In V. deest *per* — in P. deest *per proelium*

Cap. X. 1 Cf. Engelbertum Admontensem De ortu et fine Rom. imp. cap. 11: „Regnum Romanorum ab initio et deinceps triplici justitia adeptum est dominium et imperium aliorum regnorum sibi subjectorum: Primo per justitiam bellicam; quia illa regna, quae justo bello devicta sibi subjecit, juste sub ipsius imperio et dominio permanserunt.“ 6 Psalm. 11. (Cathol. 10.) v. 7. 15 Vegetius De re milit. Prologus libri III (?).

vero in ,Officiis; et quemadmodum in cura medicinali ante ferrum et ignem omnia experienda sunt, et ad hoc ultimo recurrendum; sic omnibus viis investigatis pro judicio de lite habendo, ad hoc remedium ultimo, quadam justitiae necessitate coacti recurramus.

Duo igitur formalia duelli apparent: unum hoc, quod nunc dictum est; aliud, quod superius tangebatur: scilicet, ut non odio, non amore, sed solo zelo justitiae, de communi adsensu agonistae seu duelliones palaestram ingrediantur. Et propter hoc bene Tullius, quum de hac materia tangeret; inquiebat enim: „Sed bella, quibus Imperii corona proposita est, minus acerbe gerenda sunt.“

Quod si formalia duelli servata sunt (aliter enim duellum non esset), justitiae necessitate de communi adsensu congregati propter zelum justitiae, nonne in nomine Dei congregati sunt? Et si sic, nonne Deus in medio illorum est, quum ipse in Evangelio nobis hoc promittat? Et si Deus adest, nonne nefas est, arbitrari, justitiam succumbere posse? quam ipse in tantum diligit, quantum superius praenotatur. Et si justitia in duello succumbere nequit, nonne de jure adquiritur, quod per duellum adquiritur?

17 P. *omnia tentanda*
A. L. P. — H. *ad hujusmodi* — Reliqui et edd. *ad haec*

18 A. F. H. M. P. V. — L. et edd. *omn. viis prius invest.*

19 A. H. L. M. V. — F. P. et edd. *remedium ultimum*
F. *quidem justitiae*

21 F. *Duo ergo*

23 A. H. L. M. P. — libri impr. *sed solo justitiae zelo.* — F. *sed zelo just.* — In V. est lacuna

25 Fraticell., vitio typothetae, nisi fallor, omittit *hac*

26 F. P. *bella pro quibus*
Apud Ciceronem *Imp. gloria*

28 A. F. L. P. V. et edd. antiqu. — H. M. et Turrius cum Fratic. *servanda*

29 L. *duellum non erit*

30 F. P. *nonne et nomine*

32 F. *in Evangel. hoc* — P. *in Ev. nobis haec*

33 F. H. L. M. — P. *habitari justit.* — A. V. et editt. *habendo justit.*

34 A. *quam ille*

35 Edd. antiqu. *in bello succumb.* Inde a verbis *succumbere nequit* usque ad verba *sub edicto Romanae auctoritatis* circa finem capituli duodecimi (p. 80 v. 29) est lacuna in cod. Palatino.

16 Cicero De officiis I. 12. (38.) 25 De offic. l. c. 32 Evang. Matthaei 18. v. 20.

Hanc veritatem etiam gentiles ante tubam Evangelicam cognoscebant, quum judicium a fortuna duelli quaerebant. Unde bene Pyrrhus ille, tam moribus Aeacidarum, quam sanguine generosus, quum Legati Romanorum pro redimendis captivis ad illum missi fuerunt, respondit:

Nec mi aurum posco, nec mi pretium dederitis;
Non cauponantes bellum, sed belligerantes;
Ferro, non auro, vitam cernamus utrique.
Vosne velit, an me, regnare Hera, quidve ferat sors,
Virtute experiamur. Et hoc simul accipe dictum:
Quorum virtuti belli fortuna pepercit,
Eorundem me libertati parcere certum est.
Dono ducite.

Haec Pyrrhus. Heram vocabat fortunam, quam causam melius et rectius nos divinam providentiam appellamus. Unde caveant pugiles, ne pretio constituant sibi causam: quia non tunc duellum, sed forum sanguinis et injustitiae dicendum esset, nec tunc arbiter Deus adesse credatur, sed ille antiquus hostis, qui litigii fuerat persuasor. Habeant semper, si duelliones esse volunt, non sanguinis et injusti-

[38] A. F. H. M. V. — L. et edd. *agnoscebant*
Edd. antt. *ad fortunam*
[41] H. *respondeat*
[42] Inter *Nec* et *mi* A. H. L. M. V. inserunt *inquit*
[46] M. et edd. recentt. pessime *experiamus*
Verba *Et hoc simul accipe dictum* absunt a codd. A. H. L. V.
[48] A. H. L. V. cum textu Ciceronis — F. M. et editt. *Horundem*
[49] Ultimam versus partem, (*doque volentibu' cum magnis Dis*) quam ex libro de Officiis suppleverunt editt. neque codd. habent, neque Ficinus
[50] F. H. L. V. *Hic Pyrrh.* — A. *Hoc Pyrrh.*
F. M. *vocabant*
[51] H. *quam causam nos melius et certius div.*
[52] Edd. ant. *caveant pupiles*
A. H. L. M. V. *pretium constituant*
[53] A. H. V. *sanguinis et justitiae* — L. *sanguinis et justius*
[54] F. *adesse dicatur*
[55] F. *fuit persuasor*
F. *et habeant*
[56] A. F. H. L. V. *non sanguine et justitiae* — M. et edd. antiqu. *non sanguinis et justitiae* — Ficinus: *mercato di sangue e d'ingiustizia*

[42] Sunt versus Ennii, quos refert Cicero l. c.

tiae mercatores, in ostio palaestrae ante oculos Pyrrhum, qui pro imperio decertando sic aurum despiciebat, ut dictum est.

Quod si contra veritatem ostensam de imparitate virium instetur, ut adsolet, per victoriam David de Golia obtentam instantia refellatur. Et si gentiles aliud peterent, refellant ipsam per victoriam Herculis in Antaeum. Stultum enim est valde, vires, quas Deus confortat, inferiores pugile suspicari.

Jam satis manifestum est, quod per duellum adquiritur, de jure adquiri.

[CAPUT XI. (X.)]

Sed Romanus populus per duellum adquisivit imperium; quod fide dignis testimoniis comprobatur: in quibus manifestandis non solum hoc apparebit, sed etiam quidquid a primordialibus imperii Romani dijudicandum erat, per duellum esse discussum.

Nam de primo, quum de sede patris Aeneae, qui primus pater hujus populi fuit, verteretur litigium, Turno Rutulorum rege contra stante, de communi amborum regum adsensu, ad ultimum, propter divinum beneplacitum inquirendum, inter se solum dimicatum est, ut in ultimis Aeneidos canitur. In quo quidem agone tanta victoris Aeneae clementia fuit, ut nisi balteus, quem Turnus Pallanti a se occiso detraxerat, patuisset, victo victor simul vitam condonasset, et pacem, ut ultima carmina nostri Poetae testantur.

Quumque duo populi ex ipsa Trojana radice in Italia

[60] A. F. H. V. — L. M. et edd. recentt. *de Goliath*
[61] F. *instantia repellatur*
A. F. H. L. M. *aliquid pet.*
[62] A. *ipsos* — M. *ipsum*
[63] F. H. L. V. — A. M. *infer. pugiles* — Edd. *infer. in pugile*
[65] F. *de jure acquiritur*
Cap. XI. [1] Novi capitis initium hic merito statuunt A. et V. — Reliqui non distinguunt.
[2] Edd. *testim. approbatur*
[3] Edd. *sed et quicquid*
[4] M. *dimicandum erat*
[8] H. *rege contestante*
[9] F. *regum consensu*
[13] H. *occiso deterserat*
[15] F. *in Italiam*

[60] I. Samuel. (Cathol. I. Regum) cap. 17. [61] „refellant ipsam“, puta instantiam.

Cap. XI. [10] VIRGIL. Aeneis XII. 942.

germinassent, Romanus videlicet populus, et Albanus, atque de signo aquilae, deque penatibus diis Trojanorum, atque dignitate principandi longo tempore inter se disceptatum esset; ad ultimum, de communi adsensu partium, propter instantiam cognoscendam, per tres Horatios fratres hinc, et per totidem Curiatios fratres inde, in conspectu regum et populorum altrinsecus expectantium decertatum est; ubi tribus pugilibus Albanorum peremtis, Romanorum duobus, palma victoriae sub Hostilio rege cessit Romanis. Et hoc diligenter Livius in prima parte contexit, cui Orosius etiam contestatur.

Deinde cum finitimis, omni jure belli servato, cum Sabinis, cum Samnitibus, licet in multitudine disceptantium, sub forma tamen duelli, de Imperio decertatum fuisse, Livius narrat: in quo quidem modo decertandi cum Samnitibus, fere Fortunam (ut dicam) incoepti poenituit. Et hoc Lucanus in secundo ad exemplum reducit sic:

16 Edd. *Romanus scilicet populus* abest a F. H. M. V.

17 A. F. H. L. M. V. *penatibus aliis* — Fic. *degli Dei familiari*

18 *dignitate* abest a F.

19 A. H. L. M. — V. *ad ultimum communi ads.* — F. *ad ult. cum cons.*

20 F. V. *propter justitiam cogn.* — Ficin. *per conoscere l'instanza* *hinc*, quod habent omnes, omittunt edd. — Integrum locum ita mire corrumpit M.: *per tres Oratores Phriges hinc et per totidem Trojanos*

21 *Croatios* pro *Curiatios* exhibent F. H. V., socium erroris habentes Iacopum Lanaeum Div. Comoediae commentatorem (ad Parad. VI. 39.) *inde* omittunt M. V.

22 *alteri secus* habent codd.

24 H. *Hostilio rege tunc Romanorum cessit*

25 A. H. L. V. *cujus Orosius*

27, 28 Fraticell., unus omnium, *et cum Sab. et cum Samn.*

28 H, *hic in multitud.* — A. F. V. *hoc in multit.* — M. *hoc non mult.* F. H. L. M. *decertantium* — V. *detemtantium*

29 F. H. L. V. et edd. praeter Fratic. *de Imp. decretum*

32 Edd. *sic reducit*

25 Livius I. 24, 25. Orosius Histor. II. 4. 31 Lucanus Pharsal. II. 135.

Aut Collina tulit stratas quot porta catervas,
Tunc quum paene caput mundi rerumque potestas
Mutavit translata locum, Romanaque Samnis
Ultra Caudinas superavit vulnera furcas.

Postquam vero Italorum litigia sedata fuerunt, et cum Graecis, cumque Poenis nondum pro divino judicio certatum esset, ad imperium intendentibus illis et istis, Fabricio pro Romanis, Pyrrho pro Graecis, de imperii gloria in militiae multitudine decertantibus, Roma obtinuit. Scipione vero pro Italis, Hannibale pro Africanis in forma duelli bellum gerentibus, Italis Afri succubuerunt; sicut Livius et alii rei Romanae scriptores testificari conantur.

Quis igitur adeo mentis obtusae nunc est, qui non videat, sub jure duelli gloriosum populum coronam Orbis totius esse lucratum? Vere dicere potuit homo Romanus, quod quidem Apostolus ad Timotheum: „Reposita est mihi corona justitiae:" reposita, scilicet, in Dei providentia aeterna. Videant nunc Juristae praesumptuosi, quantum infra sint ab illa specula rationis, unde humana mens haec principia speculatur, et sileant, secundum sensum legis consilium et judicium exhibere contenti.

Et jam manifestum est, quod Romanus populus per

33 H. *strata* — M. *stratat* — L. *stravat*
36 A. L. M. V. *speravit*
38 F. *Poenis pro divino*
39 H. *certatum erat*
A. et edd. *id imperium*
A. *tendentibus* — H. L. M. *incedentibus* — V. *incidentibus*
A. F. H. L. V. *illis et illis*
40 H. *Pyrrho vero pro*
42 A. *Italicis*
43 F. V. *Africani* — H. *Africi*
44 Edd. *Livius et omnes*
A. F. V. et edd. *Romanae rei*
H. V. *testificare*
45 F. H. *Quis ergo*
Edd. *nunc adeo mentis obtusae est* — F. *adeo ment. obt. non est*
46 V. *gloriosissimum*
M. et edd. *totius orbis*
47 M. et edd. *potuit dicere*
A. et edd. *vir Romanus*
Edd. omittunt *quidem*
50 A. F. H. L. M. V. et Ficinus *ab illo speculo*
52 H. *scilicet secundum*
sensum abest a F. et H. — A. *secund. sensum legis sensum* — *auxilium*, quod scripserat codicis F. amanuensis, statim expunxit, et reposuit *consilium*
54, 55 Edd. *per duell. Rom. pop.*

48 Paulus Ep. II. ad Timoth. 4. v. 8.

duellum adquisivit imperium: ergo de jure adquisivit; quod est principale propositum in libro praesenti.

Usque adhuc patet propositum per rationes quae plurimum rationalibus principiis innituntur; sed ex nunc ex principiis fidei Christianae iterum patefaciendum est.

[CAPUT XII. (X.)]

Maxime enim fremuerunt, et inania meditati sunt in Romanum principatum, qui zelatores fidei christianae se dicunt; nec miseret eos pauperum Christi, quibus non solum defraudatio fit in ecclesiarum proventibus; quinimo patrimonia ipsa quotidie rapiuntur, et depauperatur Ecclesia, dum simulando justitiam, exequutorem justitiae non admittunt.

Nec jam depauperatio talis absque Dei judicio fit, quum nec pauperibus, quorum patrimonia sunt Ecclesiae facultates, inde subveniatur, neque ab offerente Imperio cum gratitudine teneantur. Redeant, unde venerunt: venerunt bene,

[57] Edd. *Hucusque patet*
[58] A. H. *rationabilibus* Edd. *sed deinceps ex pr.*
[59] F. *de fide christiana*
Cap. XII. [1] Novum caput hic ordiendum esse docent A. et V.
[2] M. *Romanum principem*
[3] Ed. Ginevrina et quae eam sequutae *nec misere.* Pejus etiam Turrius et Fratic. *nec miserere*
[7] A. F. H. L. M. — V. et edd. *pauperatio*
[10] H. Ficinus et edd. Turrii et Fratic. — A. M. V. et edd. ant. *Redeunt unde* — L. *Reddunt unde* — In F. *Redeant* omnino abest

Cap. XII. [2] Clerici aliique partis Guelphae sectatores, quos AUCTOR in Purgatorio VI. 91. dicit

gente che dovrebbe esser devota.

[8] Similiter in Paradiso XII. 93. decimas pauperum Dei esse dicit AUCTOR [10] „Venerunt bene.“ Bonam Constantini intentionem etiam in Parad. XX. 55. AUCTOR noster agnoscit:

L'altro che segue, con le leggi e meco,
Sotto buona intenzion che, fe' mal frutto,
Per cedere al pastor, si fece Greco.

Ora conosce come il mal, dedutto
Dal suo bene operar, non gli è nocivo,
Avvegna che sia il mondo indi distrutto.

Cf. Infernum XIX. 115.

redeunt male, quia bene data, et male possessa sunt. Quid ad pastores tales? Quid, si Ecclesiae substantia diffluit, dum proprietates propinquorum suorum exaugeantur? Sed forsan melius est, propositum prosequi, et, sub pio silentio, Salvatoris nostri expectare succursum.

Dico ergo, quod si Romanum imperium de jure non fuit, Christus nascendo praesumpsit injustum. Consequens est falsum, ergo contradictorium antecedentis est verum. Inferunt enim se contradictoria invicem a contrario sensu.

Falsitatem consequentis ad fideles ostendere non oportet: nam si fidelis quis est, falsum hoc esse concedit; et si non concedit, fidelis non est, et si fidelis non est, ad eum ratio ista non quaeritur.

Consequentiam sic ostendo: Quicunque aliquod edictum ex electione prosequitur, illud esse justum opere persuadet: et quum opera persuadentiora sint quam sermones (ut Philosopho placet in ultimis ad Nicomachum), magis persuadet, quam si sermone approbaret. Sed Christus, ut scriba ejus Lucas testatur, sub edicto Romanae auctoritatis nasci voluit

[11] Hic in omnibus libris Mstis legitur indicativus (*redeunt male*) — Turr. Frat. cum Ficino *redeant male* — V. *et redeunt male*
[12] A. F. H. L. V. *defluit* H. *dummodo*
[13] *forsan* non legitur in cod. F.
[17] Ita A. F. H. L. M. et Ficinus — Edd. antiqu. *injustum; et cons.* — Turr. et Frat. *inj.; at cons.*
[19] H. M. *invicem contrario*
[22] Verba *et si fidelis non est,* quae leguntur in A. F. H. L. et apud Ficinum, desunt in M. V. et edd.
[22] Pro *ad eum,* quod legitur in omnibus, edd. habent *sed ab eo*
[24] F. M. V. *Consequentia*
[26] A. F. H. L. V. — M. *opere persuadentiora quam* — Edd. *opera magis suadeant quam*
[28] Edd. *ejus scriba*
[30] A. verbis *nasci voluit* post lacunam supra p. 74 v. 35 indicatam pergit cod. Palat.

[13] Vide Paradisum Auctoris XXII. 82.

. . . . quantunque la chiesa guarda, tutto
'E della gente che per Dio domanda;
Non di parenti, nè d'altro più brutto.

[27] Aristoteles Ethic. Nicomach. X. 1. (transl. ant.) „Convenientes enim entes operibus creduntur" (sermones). Thomas Aquinas ibi: „Circa actiones et passiones humanas minus creditur sermonibus quam operibus." Cf. supra lib. I. cap. 13. p. 23. [29] Evang. Lucae 2. v. 1.

de Virgine Matre, ut in illa singulari generis humani descriptione Filius Dei, homo factus, homo conscriberetur; quod fuit illud prosequi. Et forte sanctius est arbitrari, divinitus illud exivisse per Caesarem; ut qui tanta tempora fuerit exspectatus in societate mortalium, cum mortalibus ipse se consignaret.

Ergo Christus, Augusti, Romanorum auctoritate fungentis, edictum fore justum, opere persuasit. Et quum a juste edicere, jurisdictio sequatur; necesse est, ut qui justum edictum persuasit, jurisdictionem etiam persuaserit, quae si de jure non erat, injusta erat.

Et notandum, quod argumentum sumptum ad destructionem consequentis, licet de sua forma per aliquem locum teneat, tamen vim suam per secundam figuram ostendit, si reducatur, sicut argumentum a positione antecedentis per primam. Reducitur enim sic: Omne injustum persuadetur injuste: Christus non persuasit injuste: ergo non persuasit injustum. A positione antecedentis sic: Omne injustum persuadetur injuste: Christus persuasit quoddam injustum: ergo persuasit injuste.

[CAPUT XIII. (XI.)]

Et si Romanum imperium de jure non fuit, peccatum

[30] Turrius et Fratic. communi sphalmate *ut illa*
F. P. V. *singularis*
[31] A. P. *disceptione*
Primum *homo*, quod inter codd. unus omittit M., abest ab omnibus impressis.
[33] Edd. *tempora tanta*
[34] L. M. et edd. *fuerat exspect.*
[36], [37] A. H. *fungente* — L. P. *fingentis* — M. *facientis*
[37] A. H. V. *ad juste*
[38] F. *condicere* — A. V. *educere*
Edd. *istud*, vel *illud edictum* — Cum codd. facit etiam Ficinus
[39], [40] H. *quae si omnino*
[41] H. L. P. *Et nota*
[44] F. H. L. M. V. — P. in textu *a propositione*, quod correctum in marg. — A. *a probatione* — Edd. *in positione*
F. *posit. consequentis*
[46] F. *persuadetur injustum* et *persuas. injustum*
[48] F. V. *persuadetur etiam injuste*

[33] . . . *la molti anni lagrimata pace*
dicit AUCTOR in Purgat. X. 35. Cf. Parad. XXVI. 119. [43] Vide quae notavimus ad caput undecimum (vulg. 13.) libri primi.

Adae in Christo non fuit punitum: hoc autem est falsum; ergo contradictorium ejus, ex quo sequitur, est verum. Falsitas consequentis apparet sic. Quum enim per peccatum Adae omnes peccatores essemus, dicente Apostolo: „Sicut per unum hominem in hunc mundum peccatum intravit: et per peccatum mors; ita in omnes homines mors, in quo omnes peccaverunt;" si de illo peccato non fuisset satisfactum per mortem Christi, adhuc essemus filii irae natura, natura scilicet depravata. Sed hoc non est, quum dicat Apostolus ad Ephesios, loquens de Patre: „Qui praedestinavit nos in adoptionem filiorum per Jesum Christum, in ipsum, secundum propositum voluntatis suae, in laudem et gloriam gratiae suae, in qua gratificavit nos in dilecto Filio suo, in quo habemus redemtionem per sanguinem ejus, remissionem peccatorum, secundum divitias gloriae suae, quae superabundavit in nobis." Quum etiam Christus ipse, in se punitionem patiens, dicat in Johanne, „Consummatum est;" nam ubi consummatum est, nihil restat agendum.

Propter convenientiam sciendum, quod punitio non est simpliciter poena injuriam inferentis, sed poena, inflicta injuriam inferenti ab habente jurisdictionem puniendi. Unde,

Cap. XIII. [2] F. non habet *in Christo* Edd. *hoc autem esset falsum* — F. *hoc est fals.* — L. *est Philosophum*
[7] M. et Turrius *ex quo omnes*
[9] Pro primo *natura* edd. antiqu. habent *naturae* — Cod. M. *nam* — Omnino abest a codd. A. H. L. — Recte legitur in F. P. V.
[12] H. — A. *ad operationem* — Reliqui et edd. *in adoptione*
[16] Turrius et Fratic., textum sacrum, ut videtur, sequuti, *divitias gratiae*
[17] Edd. *Dum etiam* A. H. P. V. — F. L. M. et edd. omittunt vocem *ipse*
[17], [18] H. *in se puniens peccatum, dicat*
[20] L. M. *Propter consequentiam* — Edd. antiq. *Propter convenientia*
[21] A. H. M. P. V. *inferendi, sed poena* — F. prosilit a primo ad alterum „*injuriam*"
[22] F. inter *jurisdictionem* et *puniendi* interserit *sed poena inflicta injuriam inferenti ab habente jurisdictionem*

Cap. XIII. [5] Epist. ad Roman. 5. v. 12. Cf. Auctoris Parad. VII. 85. [11] Epist. ad Ephes. 1. v. 5—8. [18] Evang. Iohannis 19. v. 30.

nisi ab ordinario judice poena inflicta sit, punitio non est, sed potius injuria est dicenda. Unde dicebat ille Moysi: „Quis te constituit judicem super nos?“

Si ergo sub ordinario judice Christus passus non fuisset, illa poena punitio non fuisset: et judex ordinarius esse non poterat, nisi supra totum humanum genus jurisdictionem habens, quum totum humanum genus in carne illa Christi portantis dolores nostros (ut ait Propheta), vel sustinentis, puniretur. Et supra totum humanum genus Tiberius Caesar, cujus vicarius erat Pilatus, jurisdictionem non habuisset, nisi Romanum Imperium de jure fuisset. Hinc est quod Herodes, quamvis ignorans quid faceret, sicut et Caiphas, quum verum dixit de coelesti decreto, Christum Pilato remisit ad judicandum, ut Lucas in Evangelio suo tradit. Erat enim Herodes non vicem Tiberii gerens sub signo aquilae, vel sub signo Senatus; sed rex, regno singulari ordinatus ab eo, et sub signo regni sibi commissi gubernans.

Desinant igitur imperium exprobrare Romanum, qui se filios Ecclesiae fingunt; quum videant sponsum Christum illud sic in utroque termino suae militiae comprobasse. Et jam sufficienter manifestum esse arbitror, Romanum populum sibi de jure orbis Imperium adscivisse.

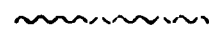
O felicem populum, o Ausoniam te gloriosam, si vel numquam infirmator ille imperii tui natus fuisset, vel numquam sua pia intentio ipsum fefellisset!

25 A. F. L. M. P. *constituit te*
29 F. *jurisdictionem non haberet* F. H. L. M. V. *genus carne illa* — P. *genus carnem illam*
30 F. P. *deportantis*
36 Editt. *suo Evangelio* F. V. *tradidit.* — Pro *tradit. Erat* L. M. exhibent *tradiderat* — A. vero *tradiderunt*
40 F. *Desinant ergo*
45 Dionysii emendationem, pro *te gloriosam, ter gloriosam* proponentis, probare nequeo.
47 Palatinus adjicit in fine *Dantis Aldigherii florentini Monarchie secundus liber explicit. incipit Tertius* — Venetus *Explicit liber secundus. Incipit liber tertius* — Ita et Felinianus, nisi quod secundum *liber* omittat — Ambrosianus *Explicit secunda quaestio etc.*

25 Exodus 2. v. 14. 30 Iesaias 53. v. 4. 36 Evang. Lucae 23. v. 11. 46 Constantinus Magnus.

DANTIS ALLIGHERII

MONARCHIA.

LIBER III.

[DANTIS ALLIGHERII FLORENTINI
MONARCHIAE

LIBER TERTIUS,

QUALITER OFFICIUM MONARCHIAE, SIVE IMPERII, DEPENDET A DEO IMMEDIATE.]

[CAPUT I.]

„Conclusit ora leonum, et non nocuerunt mihi; quia coram eo justitia inventa est in me.“ In principio hujus operis propositum fuit de tribus quaestionibus, prout materia pateretur, inquirere; de quarum duabus primis, in superioribus libris, ut credo, sufficienter peractum est. Nunc autem de tertia restat agendum. Cujus quidem veritas, quia sine rubore aliquorum emergere nequit, forsitan alicujus indignationis in me causa erit. Sed quia de throno immutabili suo Veritas deprecatur, Salomon etiam, sylvam Proverbiorum ingrediens, meditandam veritatem, impium detestandum, in

ADNOTATA CRITICA.

Cap. I. [1] A. M. *Conclusi*
[3] P. *natura pateretur*
[5] P. *Nunc, de tertia*
[8] Edd. *causa in me*
[9] Edd. recentt. cum M. *et Salomon etiam*
[10] Impressi praeter Fraticell. omnes cum Ficino (*la tirannide*) *imperium* — Sequimur codices, inter se consentientes.

AD INTERPRETATIONEM FACIENTIA.

Cap. I. [1] DANIEL. VI. 22. [9] Proverb. VII. 7. „Veritatem meditabitur guttur meum, et labia mea detestabuntur impium.“ [10] Salomon non alios de meditanda veritate et de detestanda impietate admonet, sed se ipsum ita facturum esse asserit.

se facturo, nos docet, ac praeceptor morum Philosophus, familiaria destruenda pro veritate suadet; adsumpta fiducia de verbis Danielis praemissis, in quibus divina potentia, clypeus defensorum veritatis, adstruitur, juxta monitionem Pauli, fidei loricam induens, in calore carbonis illius, quem unus de Seraphim accepit de altari coelesti, et tetigit labia Isaiae, gymnasium praesens ingrediar, et in brachio Illius, qui nos de potestate tenebrarum liberavit in sanguine suo, impium atque mendacem de palaestra, spectante mundo, ejiciam. Quid timeam? quum Spiritus, Patri et Filio coaeternus, ait per os David: „In memoria aeterna erit justus, ab auditione mala non timebit.“

Quaestio igitur praesens, de qua inquisitio futura est, inter duo luminaria magna versatur: Romanum scilicet Pontificem, et Romanum Principem; et quaeritur: utrum auctoritas Monarchae Romani, qui de jure Monarcha mundi est, ut in secundo libro probatum est, immediate a Deo dependeat, an ab aliquo Dei vicario vel ministro, quem Petri successorem intelligo, qui vere claviger est regni coelorum.

[11] F. H. L. M. P. V. — A. *in se facturos.* — Edd. ant. *in se futuro* — recentt. *in se futurum* — Nihil horum apud Ficinum.

[12] P. *pro virtute suadet* — L. *pro ver. decet vel suadet*

[14] H. *clypeus defensor* — A. *clyp. defensionis* — Ficinus *lo scudo del difensore, e de' difesi*

[16] Edd. *ex altari*

[17] A. *praesens aggrediar*

[19] A. L. *imperium atque mend.*

[21] Ita cum H. L. M. V. — A. F. P. *ajat per os Dav.* — Edd. *dicat per os Dav.*

[23] F. *Quaestio ergo praesens* M. *inquisitio factura*

[26] A. M. *Monarchiae Romani*

[28] F. *vel ab aliquo*

[29] *vere* deest in P. Edd. *est claviger*

[11] Aristoteles Ethic. Nicom. I. cap. 4. versio ant. „Videbitur ... melius esse ... et oportere, pro salute veritatis et familiaria destruere.“

[15] I. Thessalon. cap. V. vers. 8. „Nos autem, qui diei sumus, sobrii simus, induti loricam fidei et caritatis, et galeam, spem salutis.“

[17] Jesaias cap. VI. vers. 6. 7. „Et volavit ad me unus de Seraphim, et in manu ejus calculus, quem forcipe tulerat de altari. Et tetigit os meum, et dixit: Ecce tetigit hoc labia tua, et auferetur iniquitas tua, et peccatum tuum mundabitur.“ [21] Psalmus 112 (Cathol. 111.) vers. 7.

[CAPUT II.]

Ad praesentem quaestionem discutiendam, sicut in superioribus est peractum, aliquod principium est adsumendum, in virtute cujus aperiendae veritatis argumenta formentur. Nam sine praefixo principio, etiam vera dicendo, laborare quid prodest? quum principium solum adsumendorum mediorum sit radix.

Haec igitur irrefragabilis veritas praefigatur, scilicet quod illud, quod naturae intentioni repugnat, Deus nolit. Nam si hoc verum non esset, contradictorium ejus non esset falsum, quod est: Deum non nolle quod naturae intentioni repugnat. Et si hoc non falsum, nec ea quae sequuntur ad ipsum. Impossibile enim est in necessariis consequentiis falsum esse consequens, antecedente non falso existente.

Sed ad non nolle, alterum duorum sequitur de necessitate, aut velle, aut non velle: sicut ad non odire, necessario sequitur, aut amare, aut non amare: non enim non amare, est odire; nec non velle, est nolle, ut de se patet. Quae si falsa non sunt, ista non erit falsa: Deus vult quod non vult; cujus falsitas non habet superiorem.

Quod autem verum sit quod dicitur, sic declaro: Manifestum est quod Deus finem naturae vult: aliter coelum

Cap. II. [1] L. *quaest. discurrendam*
[1], [2] F. *sicut in precedentibus*
[2] Edd. *principium est sumendum*
[4] *laborare* deest in F.
[7] F. *Haec ergo irrefr.* Ita, codices F. H. P. V. sequuti, scripsimus. — L. M. *praefiguratur* — A. *praesignatur* — Edd. *praemittatur*
[10] M. *Deum non velle* — H. *Deum nolle,* interjecto inter lineas *non*
[11] A. *non falsum est* — Edd. *non est falsum*
[13] A. F. H. L. P. V. *in necessariis consequens falsum esse, antecedente,* quod probari potest. — M. *in necess. antecedente* — Sequimur editiones, auctoritate Ficini adjutas.
[18] A. M. *nec non nolle est non velle* — F. *nec non velle est non nolle* — P. *nec non velle est velle*
[19] F. *Quia si falsa* — L. *Quo si falsa* — M. *Quod si falsa*
M. *ista non erit falsum*
[20] V. *cujus falsitatis* — L. *cujus felicitas*
[21] P. omittit: *quod dicitur*

otiose moveretur; quod dicendum non est. Si Deus vellet impedimentum finis, vellet etiam finem impedimenti; aliter etiam otiose vellet. Et quum finis impedimenti sit, non esse rei impeditae; sequeretur, Deum velle non esse finem naturae, quem dicitur velle esse.

Si enim Deus non vellet impedimentum finis, prout non vellet, sequeretur ad non velle, nihil de impedimento curaret, sive esset, sive non esset. Sed qui impedimentum non curat, rem quae potest impediri non curat, et per consequens, non habet in voluntate, et quod quis non habet in voluntate, non vult. Propter quod, si finis naturae impediri potest, quod potest, de necessitate sequitur, quod Deus finem naturae non vult; et sic sequitur prius, videlicet

[23] A. H. M. — V. *otiosum moveret* — Edd. praeter Fratic. cum codd. Felin. Laurent. Palat. et Ven. *otiose moveret*

[24] Edd. *vellet et finem*

[25] F. *aliter otiose vellet*

[27] F. P. *quia dicitur* — H. *quod dic.* — Edd. *qui dic.* — Nobiscum faciunt A. L. M. V. et Ficinus — Rectam esse lectionem, quam dedimus, probant verba superiora: „Manifestum est, quod Deus finem naturae vult", ad quae respicit auctor.

[28] M. *Si igitur Deus* — Mallem *Sin vero Deus*

[29] Vocem *quod*, quam olim inserendam esse putavi (*ad non velle, quod nihil*), in textum recepit Fratic.: quum tamen ab omnibus, quotquot vidi, codicibus absit, antiquam lectionem restitui.

[31] V. *rem quae prodest*

[32] F. *per consequ. habet in vol.*

[33] F. P. *Propter quod finis nat.*

[34] M. *impediri non potest* V. *quod patet* — Ficinus verba *quod potest* non habuisse videtur

[35] P. — H. *et sic prius videt* — M. *et sic prius videtur* — A. *et sic sequitur primum, videlicet* — V. *et si sequ. prius, videl.* F. *et sic sequitur prius, scilicet* — Edd. *et sic sequ. quod prius videl.*

Cap. II. [23] Intelligo quasi dictum esset: „Si Deus vellet ea, quae impediunt finem naturae, i. e. scopum, ea ad quae tendit natura, dicendum esset, eum et ea velle, ad quae tendunt illa impedimenta. Tendunt vero eo, ut res impedita, i. e. finis naturae, non sit, non perducatur ad effectum, quod superius dictis contradiceret." [28] Hactenus demonstravit auctor, dici non posse, Deum impedimentum finis naturae directo velle. Jam procedit ad alteram quaestionem, an dici queat, Deum non curare de fine naturae, cordi ei non esse utrum impediatur nec ne, eum igitur neque velle finem naturae impediri, neque velle ut non impediatur. — „Prout non vellet" pro „in quantum non vellet" dictum esse puta.

Deum velle quod non vult. Verissimum est igitur illud principium, ex cujus contradictorio tam absurda sequuntur.

[CAPUT III.]

In introitu, ad quaestionem hanc notare oportet, quod p r i m a e quaestionis veritas magis manifestanda fuit ad ignorantiam tollendam, quam ad tollendum litigium. Sed quae fuit s e c u n d a e quaestionis quaestio, aequaliter ad ignorantiam et litigium se habet. Multa etenim ignoramus, de quibus non litigamus; nam geometra circuli quadraturam ignorat, non tamen de ipsa litigat; theologus vero numerum Ange-

[36] A. L. et edd. *igitur est* — F. *ergo est*
[37] A. P. V. et edd. antiqu. *absurda sequentur.*
Cap. III. [2] L. M. *quod propriae quaestionis.*
M. *manifestanda sit ad ign.*
[3], [4] M. *Secundam quod fuit* — A. et edd. vett. *Sed quod fuit* — Fratic. *Sed hoc fuit.* — Nobiscum faciunt F. H. L. P. V.
[4], [5] In hoc loco, satis impedito, mirifice variant textus. Edd. antiquiores ita habent: *quaestionis, quomodo et qualiter ad ignorantiam et litigium se habeat.* Concordat Ambros. — Fratic., emendationem olim a nobis propositam sequutus, *quaestionis, ut quomodo et qual. ad ignor. ita ad litig. se habeat,* quod hodie non placet. — Fel. et Pal. *quaestionis, quaestio et qualiter ad ignor. et lit. se habeat.* — L. et M. *quaestionis quae* (L. . *q.*, quod et scripturae compendium pro *quaestio* esse potest) *equaliter ad ign. et lit. se habeat* (Magl. *se habent*) — H. et V. *quaestionis, quare et qualiter*... In sequentibus V. omittit *et* — Nos quidem vestigiis codicum F. L. M. P. nunc inhaerentes, Ficinumque (*La verità della seconda quistione fu per levare l'ignoranza e il litigio*) proxime sequuti, textum nova ratione emendare sumus conati.
[5] H. *Multa enim ignor.* — M. *Multa etiam ign.*
[6] Edd. antiq. *nam geometria*
[7] F. *de ea litigat* — P. *de opera lit.*
Edd. antiq. *theol. vero de numero Angelorum* — V. *theol. vero naturam Angelorum* — Sequimur reliquos codd.

Cap. III. [2] Prima quaestionum cap. secundo libri I. propositarum erat, an Monarchia ad bene esse mundi necessaria sit. Huic non nisi ad ignorantiam tollendam respondendum fuisse, dicit auctor. Secunda erat quaestio, an Romanus populus Monarchiae officium de iure sibi adsciverit: veritatemque circa eam, tam ad ignorantiam, quam ad litigium se habere, asserit. Tertio quaerebat, an auctoritas Monarchiae dependeat a Deo immediate, vel ab aliquo Dei ministro; cujus quaestionis, hoc in libro tractandae, veritatem talem esse ait, ut in ea litigium causa sit ignorantiae.

lorum ignorat, non tamen de illo litigium facit; Aegyptius vero Scytharum civilitatem, non propter hoc de ipsorum civilitate contendit.

Hujus quidem tertiae quaestionis veritas tantum habet litigium, ut quemadmodum in aliis ignorantia solet esse causa litigii, sic hic litigium causa ignorantiae sit magis. Hominibus namque, rationis intuitum voluntate praevolantibus, hoc semper contingit: ut male affecti, lumine rationis postposito, affectu quasi caeci trahantur, et pertinaciter suam denegent caecitatem. Unde fit persaepe, quod non solum falsitas patrimonium habeat, sed ut plerique, de suis terminis egredientes, per aliena castra discurrant, ubi nihil intelligentes ipsi, nihil intelliguntur; et sic provocant quosdam ad iram, quosdam ad dedignationem, nonnullos ad risum.

Igitur contra veritatem, quae quaeritur, tria hominum genera maxime colluctantur.

[8] F. *de eo litig.*

[9] *vero*, quod habent omnes praeter V., omittunt Edd.
M. *celeritatem Scyth.*
ignorat, quod post *civilitatem* cum V. inserunt editt., non habent reliqui. Pro *non propter hoc* M. *non tamen*
Edd. *litigium facit de eorum civilitate.* Quae dedimus, in omnibus libris manu exaratis leguntur, praeterquam quod M. etiam hic pro *civilitate* substituat *celeritate.*

[13] *sic hic litigium* pro *sic et hic lit.* scripsimus cum uno M.

[13] *ignorantiae sit. Magnis hominibus* ediderunt omnes. Pro *Magnis* A. F. M. exhibent *magis*, quibus accedit auctoritas Ficini (*qui sia maggiormente la lite cagione d'ignoranza. Imperochè agli uomini*). Hos sequuti transposuimus interpunctionis signum.

[14] A. F. P. editionesque Fraticellii secundas curas praecedentes *intuitu voluntatem praevolant.* — M. *intuitum voluntatem praevolvent* — Reliqui nobiscum faciunt.

[15] Edd. cum A. M. *hoc saepe contingit* — Nobiscum faciunt F. H. L. P. V. et versio Ficini; Felin. tamen addit *alias: convenit*

[16] V. *et pertinacem suam*

[18] L. *non solum felicitas*
M. *patrocinium habeat*, quam lectionem princeps etiam Oporini editio affert in margine.
Edd. *sed plerique, ut de suis*

[19] V. *de suis terris egred.*
A. F. *ut nihil intelligentes*

[20] F. P. V. *ipsi, nihil intelligunt*

[21] H. *ad iram et ad*
A. F. et edd. *indignationem*
H. *nonnullos vero ad risum*

[22] F. *veritatem, quae dicitur*

Summus namque Pontifex, Domini nostri Jesu Christi Vicarius, et Petri successor, cui non quidquid Christo, sed quidquid Petro debemus, zelo fortasse clavium, nec non alii gregum Christianorum pastores, et alii, quos, credo, zelo solo matris Ecclesiae promoveri, veritati, quam ostensurus sum, de zelo forsan (ut dixi), non de superbia, contradicunt.

Quidam vero alii, quorum obstinata cupiditas lumen rationis extinxit, et, dum ex patre diabolo sunt, Ecclesiae se filios esse dicunt, non solum in hac quaestione litigium movent, sed sacratissimi Principatus vocabulum abhorrentes, superiorum quaestionum et hujus principia impudenter negarent.

Sunt etiam tertii, quos Decretalistas vocant, qui Theologiae ac Philosophiae cujuslibet inscii et expertes, suis

[25] F. *cui non quidquid Petro,* omittens verba: *Christo, sed quidquid*

[27] *gregum Christianorum* habent omnes praeter Palat. et Ven. qui exhibent *grecum Christ.* et Ambros., in quo legitur *gentium Christianarum.* Longe pejus in editt. antiquioribus *graecorum Christianorum,* quod ne quidem postquam versio Ficini (*la greggia cristiana*) lucem viderat, correxerunt editores. Vide quae diximus in libro, qui inscribitur *Dante-Forschungen* p. 116.

[28] Laur. et edd. *Eccl permoveri*

[29] H. et M. *contradicent*

[31] A. P. *ex parte diab.*

[32] A. P. *Eccl. filios se esse* — H. *Eccl. se esse filios*

[33] P. *vocabulum adherentes*

[34] H. *imprudenter*

Edd. *negarunt* — In H. vox *negarent* omnino deest. Reliquorum codicum lectionem, a nobis receptam, confirmat versio Ficini (*negherebbono*)

[35] F. M. et edd. *Sunt et tertii*

P. *Decretalistas vocamus*

qui, quod cum H. post *vocant* inseruimus, abest in reliquis et in edd.

P. et V. *per Theologiae*

[36] A. F. *Philosophiae ac Theologiae*

P. *cuulibet* — F. *cunabilis* — A. *cunalibus*

qui, quod post *expertes* habent recentiores, non legitur in codicibus

[30] Haec de Guelphis dicta esse puta:

„gente che dovrebbe esser devota,
E lasciar seder Cesare in la sella.“ (Purg. VI. 91.)

[31] Evang. Johann. C. VIII. v. 44. „Vos ex patre diabolo estis, et desideria patris vestri vultis facere“. [35] Parad. IX. 133.

L'Evangelio e i Dottor magni
Son derelitti, e solo ai Decretali
Si studia sì, che pare ai lor vivagni.

Decretalibus (quas profecto venerandas existimo) tota intentione innixi, de illarum praevalentia credo sperantes, Imperio derogant. Nec mirum, quum jam audiverim quemdam de illis dicentem, et procaciter asserentem, traditiones Ecclesiae fidei fundamentum. Quod quidem nefas de opinione mortalium illi submoveant, qui, ante traditiones Ecclesiae, in Filium Dei Christum, sive venturum, sive praesentem, sive jam passum crediderunt, et credendo speraverunt, et sperantes caritate arserunt, et ardentes ei coheredes factos esse mundus non dubitat.

Et, ut tales de praesenti gymnasio totaliter excludantur, est advertendum, quod quaedam scriptura est ante Ecclesiam, quaedam cum Ecclesia, quaedam post Ecclesiam.

Ante quidem Ecclesiam sunt vetus et novum Testamentum, quod in aeternum mandatum est, ut ait Propheta; hoc enim est quod dicit Ecclesia, loquens ad Sponsum: „Trahe me post te.“

Cum Ecclesia vero sunt veneranda illa Concilia principalia, quibus Christum interfuisse nemo fidelis dubitat, quum habeamus, Ipsum dixisse discipulis, ascensurus

[37] V. *quas perfectus vener.*
[38] A. F. V. *innisi* — L. *inniti*
[40] M. *pertinaciter asserentem*
[41] Edd. *fidei esse fundamentum* — *esse* non habent libri manu exarati.
[42] M. P. *qui autem traditt.* *traditiones* cum codd. et editionib. antiqu. restituimus pro *traditionem*, quod exhibent recentt.
[43] A. *Christum. sive futurum*
[45] *futuros esse* habebant edd. ante Fratic. et Turr., non quidem absone; sed contra auctoritatem codd. et Ficini.
[48] F. *quod ' est quaed. script. quae est*
[52] F. *quod ait Ecclesia*
[56] *ascensurus in coelum* pro *ascensurum in coel.*, quod habent M. et edd., reposuimus cum A. F. H. L. P. — V. *ascendamus in coel.*

[43] Parad. XX. 105.
Cristiani, in ferma fede,
Quel dei passuri, e quel dei passi piedi.

[46] Pauli Epist. ad Roman. C. VIII. v. 16. 17. „Ipse enim Spiritus testimonium reddit spiritui nostro quod sumus filii Dei. Si autem filii, et heredes: heredes quidem Dei, coheredes autem Christi.“ [51] Psalm. 111. (Cathol. 110.) v. 9. „Redemtionem misit populo suo, mandavit in aeternum testamentum suum.“ [53] Cantic. cant. C. I. v. 3.

in coelum: „Ecce ego vobiscum sum omnibus diebus, usque ad consummationem saeculi“, ut Matthaeus testatur. Sunt etiam scripturae Doctorum, Augustini et aliorum, quos a Spiritu Sancto adjutos qui dubitat, fructus eorum vel omnino non vidit, vel si vidit, minime degustavit.

Post Ecclesiam vero sunt traditiones, quas Decretales dicunt: quae quidem etsi auctoritate Apostolica sunt venerandae, fundamentali tamen Scripturae postponendas esse dubitandum non est; quum Christus Sacerdotes objurgaverit de contrario. Quum enim interrogassent, „Quare discipuli tui traditionem seniorum transgrediuntur?“ (negligebant enim manuum lotionem), Christus eis Matthaeo testante, respondit: „Quare et vos transgredimini mandatum Dei, propter traditionem vestram?“ In quo satis innuit, traditionem postponendam.

Quod si traditiones Ecclesiae post Ecclesiam sunt, ut declaratum est; necesse est, ut non Ecclesiae a traditionibus, sed ab Ecclesia traditionibus accedat auctoritas, hique,

57 Edd. et A. F. L. P. V. *in omnibus diebus* — *in*, quod abest a sacro textu, cum H. M. omittendum esse credidimus.

58 M. *ut manifestat*. — H. *ut manifestatur*

59 *Sunt etiam* scripsimus cum A. H. M. P. V. — F. *Sunt enim* — L. et edd. *Sunt et*
F. *scripturae sanctorum Doct.* — A. omittit *doctorum*
H. *Augustini, Gregorii* — L. *Aug. Hyeronymi*

60 A. H. L. M. et edd. recent. male *quis dubitat,* quae lectio ut posset probari, post *dubitat* cum cod. H. inserendum esset *nisi qui* cum signo interrogationis post *degustavit,* quam lectionem Ficinus habuisse videtur. — Nobiscum faciunt F. P. V. et edd. ant.

63 M. P et edd. recentt. *apostolica sint*

64 P. *verendae* — F. *verenda* — H *utendae*

66 F. *interrogassent Judaei*

67 A. H. *traditiones*

68, 69 F. *Matthaeo respondit*

69 V. *Quare vos*

70 F. *In quo innuit satis* — P. *Inde innuit*

73 A. V. *Ecclesiae traditionibus,* omisso *a*

74 Fratic. et Turrius manifesto vitio et contra codicum auctoritatem *traditionum accedat*
F. *auctoritas. Hii qui* — A. *auct. hiisque* — Edd. *auctoritas. Itaque* — Nobiscum faciunt H. L. M. P. V.

58 Evang. Matth. C. XXVIII. v. 20. 68 Ibidem C. XV. v. 2. 3.

solas traditiones habentes, ab hoc, ut dicebatur, gymnasio excludendi sunt. Oportet enim hanc veritatem venantes, ex iis, ex quibus Ecclesiae manat auctoritas, investigando procedere.

His itaque sic exclusis, excludendi sunt alii, qui, corvorum plumis operti, oves albas in grege Domini se jactant. Hi sunt impietatis filii, qui, ut flagitia sua exsequi possint, matrem prostituunt, fratres expellunt, et denique judicem habere nolunt. Nam cur ad eos ratio quaereretur, quum sua cupiditate detenti principia non viderent?

Quapropter cum solis concertatio restat, qui, aliquali zelo erga matrem Ecclesiam ducti, ipsam, quae quaeritur, veritatem ignorant. Cum quibus illa reverentia fretus, quam pius filius debet patri, quam pius filius matri, pius in Christum, pius in Ecclesiam, pius in Pastorem, pius in omnes Christianam religionem profitentes, pro salute veritatis in hoc libro certamen incipio.

[CAPUT IV.]

Isti vero, ad quos erit tota disputatio sequens, asserentes auctoritatem Imperii ab auctoritate Ecclesiae dependere,

[75] Fidem codicum F. L. M. (M. habet *dicebat*) sequor. — A. P. *abut dicebatur gymn.* — V. *abiit dicebatur gymn.* — H. *ad hoc ut dicebatur gymn.*

[76] A. *Oportet ergo auctoritatem venerantes* — V. *Op. hanc verit. venantes*

[77] F. P. *et vestigando procedere*

[79] F. M. et editt. *itaque exclusis*
M. P. *cervorum plumis*

[80] A. L. P. V. *apertis, oves*
V. *oves aliis* — F. omittit *albas*
F. P. *Domini jactant*

[81] P. *ut fulgiliam sua assequi*

[82] M. *matrem prosternunt*, quod olim et in V. fuisse videtur.

[83] A. H. M. *Nam cum*
Emendationem *apud eos*, a nobis propositam, et a Fratic. receptam, quum eam codd. auctoritate non videremus firmatam, nunc rejecimus.
A. *ratio quaeratur*

[84] F. M. P. V. — A. H. L. *non viderunt* — Edd. *non viderint*

[88] Verba *debet patri, quam pius filius* omittunt M. P.
quam desideratur in Hung.

[89] F. P. *pius in homines Chr.*

[91] H. M. *incipio certamen*

[79] Iidem quos supra filios diaboli esse dixit.

velut artifex inferior dependet ab architecto, pluribus adversis argumentis moventur, quae quidem de sacra Scriptura eliciunt, et de quibusdam gestis tam summi Pontificis, quam ipsius Imperatoris, nonnullum vero rationis indicium habere nituntur.

Dicunt enim primo, secundum scripturam Geneseos, quod Deus fecit duo magna luminaria, luminare majus, et luminare minus, ut alterum praeesset diei, et alterum nocti. Quae allegorice dicta esse intelligebant ista duo regimina, scilicet spirituale et temporale. Deinde arguunt, quod quemadmodum Luna, quae est luminare minus, non

Cap. IV. [3] V. *pluribus a diversis* — Edd., quibus consentire videtur Ficinus, *pluribus et diversis*
[4] P. *argumentis moventes*
F. *quae quidem argumenta de*
[6] Lectionem *nullum vero,* quam olim pro *nonnullum vero* substituendam esse conjeci, exhibet cod. A. Respiciens tamen ad ea quae habentur in cap. 11 (nobis 12.) restitui antiquam lectionem, quam firmant codd. F. H. L. P. V. licet orationi etiam, vel simile quid deesse videatur, neque Ficinus consentiat. — Fratic. cum M. *non ullum vero*
rationis non habet H.
[10] H. *ut unum praeesset*
L. *diei, alterum,* omisso *et*
A. F. L. P. V. *alterum praeesset nocti*
[12] *scilicet*, addidimus cum A. L. P. V.
arguunt, quod, cum Ficino, habent omnes, abest ab editis.
[13] F. *quod sicut Luna* — P. *quod quando Luna*

Cap. IV. [8] Genesis I. 15. 16. [10] Scriptores, qui medio aevo de hoc argumento tractarunt, recenset Aem. Friedberg De finium inter ecclesiam et civitatem regundorum judicio Lips. 1861. p. 38–40. Cf. Eundem in Ephemerid. juris eccles. VIII. 84—86. Sufficiat adducere locum epistolae Innocentii III, ad Alexium Angelum Orientis Imperatorem scriptae (Decretales Gregorii IX. Lib. I. Tit. 33. cap. 6 § 4:) „Nosse debemus, quod fecit Deus duo magna luminaria in firmamento: luminare majus, ut praeesset diei, et luminare minus, ut praeesset nocti. Utrumque magnum; sed alterum majus, quia nomine coeli designatur Ecclesia, juxta quod Veritas ait: „Simile est regnum coelorum homini patrifamilias, qui summo mane conduxit operarios in vineam suam.“ Per diem vero spiritualis accipitur, et per noctem carnalis, secundum propheticum testimonium „dies diei eructat verbum, et nox nocti indicat scientiam.“ Ad firmamentum igitur coeli, hoc est universalis Ecclesiae, fecit Deus duo magna luminaria, id est duas magnas instituit dignitates, quae sunt Pontificalis auctoritas, et Regalis potestas. Sed illa, quae praeest diebus, id est spiritualibus, major est; quae vero noctibus, id est carnalibus, minor, ut quanta est inter solem et lunam, tanta inter Pontifices et Reges differentia cognoscatur.“

habet lucem, nisi prout recipit a Sole, sic nec regimen temporale auctoritatem habet, nisi prout recipit a spirituali regimine.

Propter hanc et propter alias eorum rationes dissolvendas, praenotandum, quod, sicut Philosopho placet in iis quae de sophisticis Elenchis, „solutio argumenti est erroris manifestatio.“ Et quia error potest esse in materia et in forma argumenti, dupliciter peccare contingit: aut scilicet adsumendo falsum, aut non syllogizando. Quae duo Philosophus objiciebat contra Parmenidem et Melissum, dicens: „Qui falsa recipiunt, et non syllogizantes sunt.“ Et accipio hic largo modo falsum, etiam pro inopinabili, quod in materia probabili habet naturam falsi. Si vero in forma sit peccatum, conclusio interimenda est ab illo qui solvere vult, ostendendo formam syllogisticam non esse servatam. Si vero peccatum sit in materia, aut est quia simpliciter falsum adsumptum est, aut quia falsum secundum quid. Si simpliciter, per interemptionem adsumpti solvendum est; si secundum quid, per distinctionem.

[14] A. F. M. V. et editt. *regnum temporale* — Sequimur codd. H. L. P.

[14], [15] F. *sic et regnum temporale auctoritatem non habet* — V. ex correctione *sic nec recipit regn. temp. auctor. non habet* — P. *sic nec regn. temp. auct. non habet*

[17] P. *Et propter hanc*

[18] F. L. *praenotandum est quod*

[21] P. *perrare contingit*

[22] F. P. *aut simulando* — A. *aut verum simulando.* — V. (ex correct.) *aut non simil.*

[23] H. *Melisem philosophos*

[24] F. *quod falsa recip.* P. *et sillogizantes sunt* — F. H. *et non simulantes sunt*

[25] M. *accipio hoc largo modo* — A. V. *acc. largo modo* P. *inopinabili et in materia*

[26] Editi omnes, supino errore *habet naturam syllogismi.* Falsam lectionem jam Ficinus habet.

[31] A. *per interpretationem assumpti* — H. L. *per intentionem ass.*

[32] H. *per districtionem*

[18] ARISTOTELES *Περὶ σοφιστικῶν ἐλέγχων* II. 3. *Ἡ ὀρθὴ λύσις ἐμφάνισις ψευδοῦς συλλογισμοῦ.* [23] ARISTOTELES Physica II. T. 10 (Lectio 5.) Translat. antiqua: „Parmenides et Melissus sophistice syllogizant, namque falsa recipiunt, et non syllogizantes sunt.“ Cf. Parad. XIII. 125.

Hoc viso, ad meliorem hujus et aliarum inferius factarum solutionum evidentiam, advertendum, quod circa sensum mysticum dupliciter errare contingit: aut quaerendo ipsum ubi non est, aut accipiendo aliter quam accipi debeat.

Propter primum dicit Augustinus in Civitate Dei: Non omnia quae gesta narrantur, etiam significare aliquid putanda sunt; sed propter illa quae aliquid significant, etiam ea quae nihil significant, attexuntur. Solo vomere terra proscinditur; sed ut hoc fieri possit, etiam caetera aratri membra sunt necessaria.

Propter secundum, idem ait in Doctrina Christiana, loquens de illo, qui vult aliud in scripturis sentire, quam ille qui scripsit eas dicit, quod „ita fallitur, ac si quisquam deserens viam, eo tamen per gyrum pergeret, quo via illa perducit.“ Et subdit: „Demonstrandum est, ut consuetudine

[33] A. H. P. *hujus aliarum*
[34] F. L. P. V. *quod contra sensum*
[35] P. omittit *mysticum*
[36] P. *accipi debebat*
[37] A. M. V. *in libro de Civitate.* — H. 3° *de Civit.* — Ficinus *nel libro della Città*
[38] Editt. *Non sane omnia*
[41] P. *terra prescinditur* — H. *terra perscinditur* — M. *terra scinditur.*
[41], [42] F. *possit, caetera membra aratro*
[43] M. *Propter quod idem*
[43] Editt. *ait in libro de Doctrina*
[44] Verba *qui vult,* quae desunt in caeteris, recepimus ex codd. L. M.
V. *aliud etiam script.*
[45] F. P. *fallitur si quisquam* (P. *si siquam*), omisso *ac*
[46] Apud Augustinum legimus: *eo tamen per agrum pergat,* unde divinandum, auctorem nostrum textu minus correcto Sancti Hipponensis usum esse.
[46], [47] A. P. *via illa* (P. *illuc*) *producit*
[47] Textus Augustini rectius *ne consu.*

[37] Haec totidem quidem verbis in libris de Civit. Dei deprehendere mihi non contigit; similia tamen sunt quae leguntur cap. 2. libri XVII.: „Mihi autem, sicut multum videntur errare, qui nullas res gestas in eo genere literarum aliquid aliud praeter id, quod eo modo gesta sunt, significare arbitrantur, ita multum audere, qui prorsus ibi omnia significationibus allegoricis involuta esse contendunt.“ [43] Augustinus De doctr. Christ. I. 36: „Quisquis in scripturis aliud sentit, quam ille qui scripsit, illis non mentientibus, fallitur; sed tamen . . . . ita fallitur, ac si quisquam, errore deserens viam, eo tamen per agrum pergat, quo etiam via illa perducit. Corrigendus est tamen, et quam sit utilius demonstrandum est, ne consuetudine deviandi in transversum aut perversum ire cogatur.“

deviandi etiam in transversum aut perversum ire cogatur.“ Deinde innuit causam, quare cavendum sit hoc in scripturis, dicens: „Titubabit fides, si divinarum scripturarum vacillat auctoritas.“ Ego autem dico, quod si talia fuerint de ignorantia, correptione diligenter adhibita, ignoscendum est, sicut ignoscendum esset illi, qui leonem in nubibus formidaret. Si vero industria, non aliter cum sic errantibus est agendum, quam cum tyrannis, qui publica jura non ad communem utilitatem sequuntur, sed ad propriam retorquere conantur.

Oh summum facinus, etiamsi contingat in somniis, aeterni Spiritus intentione abuti! Non enim peccatur in Moysen, non in David, non in Job, non in Matthaeum, nec in Paulum, sed in Spiritum Sanctum, qui loquitur in illis. Nam quamquam scribae divini eloquii multi sint, unicus tamen dictator est Deus, qui beneplacitum suum nobis per multorum calamos explicare dignatus est.

[48] Edd. *in transversum et perversum ire quis cogatur.* Quae dedimus habentur in omnibus et confirmantur per ipsum Augustini textum.

[51], [52] Sequimur codd. A. M. P. — Paulo aliter H: *quod si talis fuerit ignorans, ignorantiae* — F. L. V. *quod si talia fiunt de ignorantia* — Edd. *quod si talia de ignorantia proveniant*

[52] M. *corrept. diligenti adhib.* Contra hodiernum scribendi modum retinuimus *correptione*, quod habent codd. et editt., quum videremus nec Hieronymum in Vulgata Bibliorum versione aliter scripsisse

F. *ignoscendum esset*

[52], [53] Verba *sicut ignoscendum* absunt a codd. A. F. et M. Illi praeterea respuunt *esset*, quod sequitur; hic *est* quod praecedit.

[54] H. *Si vero ex industria*

[54], [55] A. *cum sic agentibus* — H. *cum eo sic certante*

[55] P. *cum tiramus per publica*

[56] M. *sed ad propria*

Praeferrem *detorquere*, si haberetur in codd.

[58] A. L. M. P. *etiamsi contingat in somnis* — V. *etiamsi cont. in supremis*

P. omittit *aeterni*

[60] H. *neque in Paulum* — A. *neque etiam Paulum* — L. P. V. *non in Paul.* — M. *neque patrem*

[61] F. P. *qui loquitur illis*

[62] Edd. *scriptores divini eloquii*

F. *multi sunt*

[50] Augustinus l. c. cap. 37.

His itaque praenotatis, ad id quod superius dicebatur dico per interemptionem illius dicti, quod dicunt: illa duo luminaria typice importare duo haec regimina, in quo quidem dicto tota vis argumenti consistit. Quod autem ille sensus omnino sustineri non possit, duplici via potest ostendi. Primo, quia quum hujusmodi regimina sint accidentia quaedam ipsius hominis, videretur Deus usus fuisse ordine perverso, accidentia prius producendo, quam proprium subjectum; quod absurdum est dicere de Deo. Nam illa duo luminaria producta sunt die quarto, et homo die sexto; ut patet in litera.

Praeterea, quum ista regimina sint hominum directiva in quosdam fines, ut infra patebit, si homo stetisset in statu innocentiae, in quo a Deo factus est, talibus directivis non indiguisset. Sunt ergo hujusmodi regimina remedia contra infirmitatem peccati. Quum ergo non solum in die quarto peccator homo non erat, sed etiam simpliciter homo non erat, producere remedia fuisset otiosum, quod est contra divinam bonitatem. Stultus enim esset medicus, qui ante nativitatem hominis, pro apostemate futuro, illi emplastrum conficeret. Non igitur dicendum est, quod quarto die Deus

66 H. *dico pro interemptione* — V. *dico per intencionem* — A. *dico quod intentionem* — M. *dico per interpretationem* Edd. *dicti quod dictum est* — Sequimur codices, inter se concordes, vel certe *quo dicunt* legentes, et Ficinum: *quel detto, ove affermano*

67 H. *duo hujusmodi regimina*

69 V. *dupliciter via potest* — A. *duplici potest*

70 M. *haec regimina* — P. *hujus regimina*

72 Edd. *accidentia scilicet prius* — F. *acc. primo*

72 V. *prius procedendo*

76 A. *ista duo regimina*

78 A. *talibus doctrinis non indig.*

79 L. V. *Sunt ergo hujus regim.* — M. *Sunt ergo haec reg.*

82 Edd. *remedia, certum est fuisse otiosum* — Praeter codicum consensum nobiscum facit Ficinus.

83 L. *Stultus autem esset* — A. *Stultus esset* — Edd. *Stultus etenim esset*

84 F. *futuro emplastrum*

85 F. *Non ergo dic.*

75 „Litera“, vox solemnis scriptorum medii aevi pro textu, maxime sacro.

haec duo regimina fecerit; et per consequens intentio Moysi esse non potuit illa, quam fingunt.

Potest etiam hoc mendacium, tolerando, per distinctionem dissolvi. Mitior namque est in adversarium solutio distinctiva; non enim omnino mentiens esse videtur, sicut interemptiva illum videri facit. Dico ergo, quod licet Luna non habeat lucem abundanter, nisi ut a Sole recipit, non propter hoc sequitur, quod ipsa Luna sit a Sole. Unde sciendum, quod aliud est esse ipsius Lunae, aliud virtus ejus, et aliud operari. Quantum est ad esse, nullo modo Luna dependet a Sole, nec etiam quantum ad virtutem, nec quantum ad operationem simpliciter; quia motus ejus est a motore proprio, influentia sua est a propriis suis radiis. Habet enim aliquam lucem ex se, ut in ejus eclipsi manifestum est; sed quantum ad melius et virtuosius operandum, recipit aliquid a Sole, quia lucem abundantem, qua recepta, virtuosius operatur.

[86] F. *haec duo luminaria*
V. *et praesens intentio*
[87] F. *non potuit quam fing.*
[88] A. F. M. P. *Potest etiam hoc mendacio* — V. *Pot. et hoc mendacio* — L. *Pot. hoc mendacio* — H. *Pot. etiam huic mendacio* — Sequimur Ficinum.
P. *per destructionem*
[90] M. *solutio distincta* — A. *sol. diffinitiva*
[91] Reposuimus cum codd. A. F. H. P. et antiquis edd. *illum* (sc. adversarium) *videri facit,* pro *illud vid. f.* quod, adstipulante cod. V., Dionysii emendationem sequuti, in textum receperunt Turrius et Fratic.
[91], [92] F. P. *quod Luna non habet*
[92] A. *nisi ut a Sole receperit*
[93] F. *non tamen propter hoc*
[94] A. M. *Unde sciendum est*
[96] M. *de virtute, nec quantum* — V. *ad virtutem, nisi quantum*
[98] A. F. H. L. P. V. et edd. ant. habent *motore proprio,* quod, contra cod. M. Ficinum, et recentt., qui exhibent *mot. primo et infl.,* restituendum duxi. Videatur Auctoris Convivium II. 2. *„Certe Intelligenze, le quali sono alla revoluzione del cielo, siccome movitori di quello“* — *et* inter *proprio* et *influentia*, quod habent edd., abest a libris mstis.
H. *influentia ejus est a primis*
H. P. V. *ejus radiis*
[101] *aliquid* non legitur in P.
qui habet, quod olim pro *quia* conjeceram, et quod in textum recepit Fratic., in nullo codice deprehendens, ejiciendum putavi, animadvertens, auctorem nostrum etiam infra (cap. 12.) *quia* („per quasdam relationes, quia per Papatum et Imperiatum“) pro *scilicet*

Sic ergo dico, quod regnum temporale non recipit esse a spirituali, nec virtutem, quae est ejus auctoritas, nec etiam operationem simpliciter; sed bene ab eo recipit, ut virtuosius operetur per lucem gratiae, quam in coelo et in terra benedictio summi Pontificis infundit illi. Et ideo argumentum peccabat in forma: quia praedicatum in conclusione non est extremitas majoris, ut patet; procedit enim sic: Luna recipit lucem a Sole, qui est regimen spirituale; regimen temporale est Luna: ergo regimen temporale recipit auctoritatem a regimine spirituali. Nam in extremitate majoris, ponunt lucem: in praedicato vero conclusionis, auctoritatem: quae sunt res diversae subjecto et ratione, ut visum est.

[CAPUT V.]

Adsumunt etiam argumentum de litera Moysi, dicentes, quod de femore Jacob fluxit figura horum duorum regiminum, quia Levi et Judas; quorum alter fuit pater sacerdotii, alter vero regiminis temporalis. Deinde sic arguunt ex iis: Sicut se habuit Levi ad Judam, sic se habet Ecclesia

usurpare — Pressius etiam vestigiis codicum inhaerens, mallem *quidem*, vel *et quidem*. Suffragari videtur Ficinus *e questo è abbondanza di luce*
105 V. *nec tertiam operationem* A. *ab eo recipit lucem*
106 Conjecturae nostrae, non *per lucem gratiae*, sed *lucem gratiae* esse scribendum, quam probavit Fratic., contradicunt codices cum Ficino. Puta igitur *ab eo recipit* absolute dictum esse pro *id ab eo recipit*
107 *illi* desideratur in P
110 F. M. P. *luna recipit lumen* F. H. V. et P. in marg. („alias") *a Sole qui est regimen temporale*
114 L. M. *sunt res adversae*
115 *supra*, quod in fine addunt editi, abest a codd. neque habuit Ficinus.
Cap. V. 1 A. L. *Moysi*, *dicentis*
5 Editt. contra unanimem codicum consensum *Quemadmodum se habuit Levi*

106 Cf. Auctorem nostrum in epistola ad Principes italicos (§ 10.) de Henrico VII. dicentem: „Hic est quem Clemens, nunc Petri successor, luce apostolicae benedictionis illuminat, ut ubi radius spiritualis non sufficit, ibi splendor minoris luminaris illustret.
Cap. V. 1 Genesis XXIX. 34. 35.

ad Imperium. Levi praecessit Judam in nativitate, ut patet in litera: ergo Ecclesia praecedit Imperium in auctoritate.

Et hoc vero de facili solvitur: nam quod dicunt, quod Levi et Judas, filii Jacob, figurant ista regimina, possem similiter hoc interimendo dissolvere; sed concedatur. Et quum arguendo inferunt: Sicut Levi praecedit in nativitate, sic Ecclesia in auctoritate, dico similiter, quod aliud est praedicatum conclusionis, et aliud major extremitas: nam aliud est auctoritas, et aliud nativitas, subjecto et ratione; propter quod peccatur in forma. Et est similis processus huic: A praecedit B in C; D et E se habent ut A et B: ergo D praecedit E in F; F vero et C diversa sunt.

Et si facerent instantiam dicentes, quod F sequitur ad C, hoc est auctoritas ad nativitatem, et pro antecedente bene infertur consequens, ut animal pro homine; dico quod falsum est: multi enim sunt majores natu, qui non solum in auctoritate non praecedunt, sed etiam praeceduntur a minoribus, ut patet, ubi Episcopi sunt tempore juniores,

[7] H. *Ecclesia praecessit in auctoritate* abest a P.

[8] A. V. *Ex hoc vero*
M. *nam qui dicunt* — A. F. et editt. *nam cum dicunt* — Nobiscum faciunt H. L. P. V. et Ficinus: *perchè quello che dicono*
F. H. P. *cum Levi et Judas*

[9] Edd. inter *ista* et *regimina* interponunt *duo*, quod neque codices habent, neque Ficinus.
V. *posse similiter* — A. H. *possent sim.* — F. *possit sim.* — M. *posset sim.* quod et Ficinus habuisse videtur. — Edd. antt. *possum sim.* — Nobiscum faciunt L. P.

[11] A. *Et coarguendo* — P. *Cum arg.* — F. *Cum argumento* — Edd. omittunt *Et quum* — Nostram lectionem tuentur H. L. M. V. et Ficinus.

[11] M. *Levi praecessit* — F. *Levi praecedit Judam*

[12] F. *dico simpliciter*

[13] V. *praedicatum construtionis*
A F. H. L. P. V. et edd. antt. — *majoris extremitas*, quod consentientibus cod. M. et Ficino olim conjeceram, in textum recepit Fratic.

[16] F. et edd. antt. *D et C se habet*

[17] F. et edd. antt. *praecedit C in F*

[18] A. L. M. P. V. *Et si ferrent* — F. *Et si ferent*

[19] P. *ad C est autoritas*

[23] L. M. P. *praeceduntur a junioribus*
L. *ubi ipsi Episc. sunt* — P. *ubi ipsi sunt* — M. *ut ipsi Episc. sunt* — F. *ubi sunt*
M. et Edd. *sunt temporaliter juniores* — F. *sunt tempore minores*

quam sui Archipresbyteri. Et sic instantia videtur errare secundum non causam ut causa.

[CAPUT VI.]

De litera vero primi libri Regum adsumunt etiam creationem et depositionem Saulis: et dicunt, quod Saul, rex inthronizatus, fuit depositus per Samuelem, qui vice Dei de praecepto fungebatur; ut in litera patet. Et ex hoc arguunt, quod quemadmodum ille Dei vicarius auctoritatem habuit dandi et tollendi regimen temporale, et in alium transferendi: sic et nunc Dei vicarius, Ecclesiae universalis antistes, auctoritatem habet dandi et tollendi, et etiam transferendi sceptrum regiminis temporalis. Ex quo sine dubio sequeretur, quod auctoritas Imperii dependeret, ut dicunt.

Et ad hoc dicendum, per interemptionem ejus quod dicunt Samuelem Dei vicarium, quia non ut vicarius, sed ut legatus specialis ad hoc, sive nuncius, portans mandatum

25 F. *non causam ut causam* — H. *non causa ut causa*
Cap. VI. 1 H. *De litera primi*
2 P. *etiam creatorem*
3 Edd. *inthronizatus fuit, et de throno depositus.* Voces *et de throno* nec Ficinus habuit.
6 F. *regnum temporale*
7 L. *Ecclesiae humilis* — P. *Eccl. ullus*, abbreviationis signis utrique *u* superpositis.
8 *et tollendi* non habentur in F.
10 F. P. *quod auctoritas Christi dependeret* — Ficinus: *che dalla Chiesa dipendesse l'autorità dello Imperio*, quem, ni fallor, sequutus, Turrius, omnium unus *auct. Imperii ab Ecclesia dependeret.*
11 V. *Ad hoc dicendum*
M. *dicendum etiam quod interpretationem ejus* — A. *dic. per interruptionem ejus.*
13 A. L. M. P. *ut legatus spiritualis*

Cap. VI. 3 I. Samuel. (Cathol. I. Regum) cap. X. v. 1: „Tulit autem Samuel lenticulam olei, et effudit super caput ejus, et deosculatus est eum, et ait: Ecce, unxit te Dominus super hereditatem suam in principem, et liberabis populum suum de manibus inimicorum ejus. Et hoc tibi signum, quia unxit te Deus in principem.“ 4 Ibidem cap. XV. v. 23. (Et ait Samuel): „Pro eo ergo quod abjecisti sermonem Domini, abjecit te Dominus ne sis rex.“ — v. 28. „Scidit Dominus regnum Israel a te hodie et tradidit illud proximo tuo, meliori te.“
12 „quia“ (non ut vicarius) more vulgatae Bibliorum versionis hic, et alibi multoties, pro quod dictum esse, vix opus est ut moneamus.

Domini expressum, hoc fecit. Quod patet, quia quidquid Deus dixit, hoc fecit solum, et hoc retulit.

Unde sciendum, quod aliud est esse vicarium, aliud est esse nuncium sive ministrum; sicut aliud est esse doctorem, aliud est esse interpretem. Nam vicarius est, cui jurisdictio cum lege vel cum arbitrio commissa est; et ideo intra terminos jurisdictionis commissae de lege vel de arbitrio potest agere circa aliquid, quod dominus omnino ignorat. Nuncius autem non potest, in quantum nuncius; sed quemadmodum malleus in sola virtute fabri operatur, sic et nuncius in solo arbitrio ejus, qui mittit illum. Non igitur sequitur, si Deus per nuncium Samuelem fecit hoc, quod vicarius Dei hoc facere possit. Multa enim Deus per Angelos fecit, et facit et facturus est, quae vicarius Dei, Petri successor, facere non posset.

Unde argumentum istorum est a toto ad partem, con-

[14] V. *Dei expressum* — H. *a Deo expressum*
M. *patet, quod quicquid* — F. V. *patet, quicquid*

[17] H. *ministr. sic aliud est*

[18] P. *esse interemptem* — F. *esse interemptorem* — In Veneto legitur per correctionem *esse interpretem*, quid vero prima manu scriptum fuerit, divinare non potui.

[19] F. *cum lege vel arbitrio*

[21] F. P. *agere contra aliquid*, quod et V. olim habuisse videtur — A. *agere aliquid*

[23] A. V. *operatur, sic nuncius* — F. *op. sic etiam nunc.*

[24] F. H. L. P. V. — Reliqui *nunc. solo arbitrio*
F. H. *Non ergo*

[26] M. *hoc facere posset* — Edd. *hoc facere possit similiter.* Ultimam vocem neque codd. agnoscunt, neque Ficinus.

[28] *facere non potest*, quod exhibent Turrius et Fratic., habet M. et habuisse videtur Ficinus, nihilque impedit quominus abbreviationem codicis H. ita interpretemur. Praeferendam tamen credidimus lectionem reliquis codicibus antiquisque editt. communem.

[29] F. *est de toto*

[18] Similia leguntur in Glossa ordinaria Bernardi Parmensis ad Decretales Gregorii IX. Lib. I. Tit. 28. cap. 5. „Vicarius omnia potest, quae pertinent ad jurisdictionem illius, cujus vicem gerit."
[23] Parad. II. 127.:

Lo moto e la virtù dei santi giri,
Come dal fabbro l'arte del martello,
Dai beati motor convien che spiri.

struendo sic: Homo potest audire et videre; ergo oculus potest audire et videre, et hoc non tenet. Teneret autem destructive sic: Homo non potest volare, ergo nec brachia hominis possunt volare. Et similiter sic: Deus per nuncium facere non potest, genita non esse genita, juxta sententiam Agathonis; ergo nec vicarius ejus facere potest.

[CAPUT VII.]

Adsumunt etiam de litera Matthaei Magorum oblationem, dicentes Christum recepisse simul thus et aurum, ad significandum seipsum dominum et gubernatorem spiritualium et temporalium. Ex quo inferunt, Christi vicarium dominum et gubernatorem eorundem; et, per consequens, habere utrorumque auctoritatem.

Ad hoc respondens, literam Matthaei et sensum confiteor: sed quod ex illa inferre conantur, in termino deficit. Syllogizant enim sic: Deus est dominus spiritualium et tem-

30, 31 H. *Homo potest videre, ergo et audire, ergo*
F. H. et L. utroque, A. et M. secundo, P. (a quo absunt verba *ergo oculus potest audire et videre*) primo loco *videre et audire*

32 A. L. P. *Teneret autem discretive*

33 F. P. *similiter sic: si Deus*

35 F. *ejus vicarius hoc fac.*

Cap. VII. 2 Editt. antiqu. *dicentes ipsum recepisse*
F. *recep. thus*
A. *aurum, thus et miram* (i. e. myrrham)

3 H. *ad designandum* — Edd. antt. *ad signandum*
Edd. *seipsum esse dominum*

6 V. *habere veram auctor.*

7 H. V. *Ad hoc respondeo*

8 F. *extermino* — L. P. *interimo* (vocem *deficit* omittunt omnes manu exarati.) — Edd. antt. *in termino deficiunt* — Paulo aliter Ficinus habuisse videtur: *ma in tutto nego quello, che di qui si sforzano d'inferire*

9 L. *Simulant enim sic* — P. *Similant en. sic*

35 Aristoteles Ethic. Nicom. VI. 2. (translat. ant.): „Factum autem non contingit non fieri. Propter quod recte Agathon: Solo enim ipso Deus privatur, ingenita facere quae facta sunt."

Cap. VII. 1 Evang. Matthaei C. II. v. 11. „Intrantes domum, invenerunt puerum cum Maria matre ejus, et procidentes adoraverunt eum, et apertis thesauris suis obtulerunt ei munera: aurum, thus, et myrrham."

poralium: summus Pontifex est vicarius Dei; ergo est dominus spiritualium et temporalium. Utraque namque propositio vera est, sed medium variatur et arguitur in quatuor terminis, in quibus forma syllogistica non salvatur; ut patet ex iis quae de Syllogismo simpliciter. Nam aliud est Deus, quod subjicitur, in majori; et aliud vicarius Dei, quod praedicatur in minori.

Et si quis instaret de vicarii aequivalentia, inutilis est instantia; quia nullus vicariatus sive divinus, sive humanus, aequivalere potest principali auctoritati: quod patet de levi. Nam scimus, quod successor Petri non aequivalet divinae auctoritati, saltem in operatione naturae; non enim posset facere, terram ascendere sursum, nec ignem descendere deorsum, per officium sibi commissum. Nec etiam possent omnia sibi committi a Deo; quoniam potestatem creandi, et similiter baptizandi nullo modo Deus committere posset, ut

[10], [11] Verba *summus Pontifex est vicarius Dei; ergo est dominus spiritualium et temporalium* non leguntur in M. P., sed abesse nequeunt.

[11] Edd. *Utraque enim;* sed a codicum consensu non erat recedendum

[12] F. *et agitur in quatuor*

[13] A. *forma syllog. non servatur*

[14] L. *ex iis quae de simillimo simpliciter*
A. H. P. *Nam alius est Deus*

[15], [16] Verba *et aliud vicarius Dei, quod praedicatur in minori* praetermissa sunt in A. F. H. P. — Solum *aliud* desideratur in V.

[18] H. P. V. *quia nullus vicarius,* quod etiam Ficinus habuisse videtur.

[19] Editt. antt. *quod patet de Levi.* Rectum vidit Ficinus. — H. *quod ponit de levi*

[22] Editt. aliquot, non tamen eae quae saeculo XVI lucem viderunt, *tamen ascendere sursum*
Verba *nec ignem descendere deorsum* non exstant in F. et P.

[23] F. *Nec etiam possunt*

[24] V. et Edd. *potentiam creandi* — M. *potest. dandi*

[25] Unus Hung. habet *et similiter beatificandi.* Rectam tamen esse, quam retinuimus, vulgatam lectionem probat locus Petri Lombardi ab auctore allegatus.

[14] Aristotelis Analytica priora („De Syllogismo"), vel potius quartum Petri Juliani (Hispani) summularum logicalium tractatum, inde haustum, indicare videtur. — Quum terminus medius variatur, pro Deo vicarium Dei substituendo, non arguitur in tribus terminis justi syllogismi, sed additur quartus.

evidenter probatur, licet Magister contrarium dixerit in quarto.

Scimus etiam, quod vicarius hominis non aequivalet ei, quantum in hoc quod vicarius est, quia nemo potest dare quod suum non est. Auctoritas principalis non est principis nisi ad usum, quia nullus princeps seipsum auctorizare potest; recipere autem potest, atque dimittere, sed alium creare non potest, quia creatio principis ex principe non dependet. Quod si ita est, manifestum est, quod nullus princeps potest sibi substituere vicarium in omnibus aequivalentem; quare instantia nullam efficaciam habet.

[CAPUT VIII.]

Item adsumunt de litera ejusdem illud Christi ad

[26] M. *Magister dixerit in contrarium* (omisso *in quarto*) — H. *Mag. contr. dix. in sententiis* — A. *Mag. contr. dix. in Christo.* — F. *Mag. contr. diceret in qu.*

[28], [29] Verba *Scimus etiam, quod vicarius hominis non aequivalet ei, quantum in hoc quod vicarius est* non habentur in cod. V. — Solum *Scimus* abest a cod. H.

[29] A. *in quantum in hoc* — An *in quantum hoc?*

[29], [30] Cod. M. omittit *quia nemo potest dare quod suum non est*

[32] Verba *recipere autem potest* absunt a cod. Pal.

[35] M. *sibi sumittere vicarium* A. L. P. et edd. antt. *quia instantia* — Nostram emendationem, Fraticellio probatam, firmant F. H. M. V. et Ficinus

Cap. VIII. [1] F. *de lit. ejusd. Mathei*

[26] Petrus Lombardus (Magister sententiarum) lib. IV. dist. 5. § 2. „Ministerium baptizandi dedit Christus servis, sed potestatem sibi retinuit, quam, si vellet, poterat servis dare . . . . . sed noluit, ne servus in servo spem poneret." § 3. Quaeritur, quae sit illa potestas baptismi, quam Christus sibi retinuit, et potuit dare servis. Haec est, ut plurimi volunt, potestas dimittendi peccata in baptismo; sed potestas dimittendi peccata, quae in Deo est, Deus est. Ideo alii dicunt, hanc potestatem non potuisse dare alicui servorum, quia nulli potuit dare ut esset quod Ipse est, vel ut haberet essentiam quam Ipse habet, cui hoc est esse quod posse . . . . . Ad quod dici potest, quia potuit eis dare potentiam dimittendi peccata, non tamen ipsam eandem, qua Ipse potens est, sed potentiam creatam, qua servus posset dimittere peccata: non tamen ut auctor remissionis, sed ut minister, nec tamen sine Deo auctore, ut sicut in ministerio habet exterius sanctificare, ita interius mundaret Deo auctore . . . . . Ita ergo potuit dare servo potestatem dimittendi peccata in baptismo." Cf. Thomam Aquinatem de Regimine Principum in Opp. Antv. 1612. T. XVII. Lib. III. cap. 10. inf.

Petrum: „Et quodcumque ligaveris super terram, erit ligatum et in coelis; et quodcumque solveris super terram, erit solutum et in coelis“: quod etiam omnibus Apostolis esse dictum similiter, accipiunt de litera Matthaei, similiter et Joannis. Ex quo arguunt, successorem Petri omnia, de concessione Dei, posse tam ligare, quam solvere, et inde inferunt, posse solvere leges et decreta Imperii, atque leges et decreta ligare pro regimine temporali; unde bene sequeretur illud, quod dicunt.

Et dicendum ad hoc per distinctionem contra majorem syllogismi, quo utuntur. Syllogizant enim sic: Petrus potuit solvere omnia et ligare: successor Petri potest quidquid Petrus potuit; ergo successor Petri potest omnia solvere et

[4] Edd. male *solutum etiam in coelis* A. *Apostolis videtur esse dictum* — Edd. ante Fratic. qui emendationem nostram, nunc codd. auctoritate munitam, in textum recepit, *Apost. est dictum*, quibuscum consentit F. — Ficinus *E questo vogliono che sia detto similmente a tutti gli Apostoli* —. Editiones, manifesto errore, post *dictum* distinguunt.

[5] *similiter* jubentibus libris manu scriptis (praeter Felin.) post *Matthaei* inseruimus — V. *Matth. simul et Joh.*

[6], [7] H. *omnia concessione Dei*

[11] M. *Et dicendum est ad hoc* — A. *Dicend. ad hoc est per* inter *hoc* et *distinctionem*, quod omittunt edd. antiq., in uno V. desideratur. A. *circa majores* – L. *esse majorem* — P. *ecclesia majorem*

[12] M. *silogismum* — A. *simili* M. *silogizantes enim* — A. *et syllogizantur enim* — P. *similant enim* — F. *simulant enim*

[13], [14] P. *Petri potuit quicquid* A cod. A. absunt verba *quidquid Petrus potuit, ergo successor Petri potest omnia*

Cap. VIII. [1] Evang. Matthaei c. XVI. v. 19. — Cf. de hoc argumento disserentem Friedbergium p. 44. 45. — Jam Innocentius III. eo utitur in epistola ad Alexium Imperatorem § 6, et contra Philippum Augustum, regem Francorum in Decretali „Novit Ille, qui nihil ignorat“ (Decretal. Gregor. IX. Lib. I. Tit. 33. cap. 6. et Lib. II. Tit. 1. c. 13.), eoque, tanquam ultimo et gravissimo innititur Bonifacius VIII in Bulla „Unam sanctam“ (Extravagantes communes Lib. I. Tit. 8. cap. 1.) „Est autem haec auctoritas, et si data sit homini, et exerceatur per hominem, non humana, sed potius divina, ore divino Petro data, sibique, suisque successoribus in ipso, quem confessus fuit petra, firmata, dicente Domino ipsi Petro: „Quodcumque ligaveris“ etc.“ Cf. et Thomam Aqu. l. c. [5] Evang. Matthaei c. XVIII. v. 18. — Evang. Johannis c. XX. v. 23. [8] Cf. Augutini Triumphi Summam de potestate Papae. Quaestio XLIV. 4. et XLIX. Art. 4. 5. apud Friedbergium l. c. p. 244, eundemque in Ephemerid. j. eccl. VIII. 108.

ligare. Unde inferunt, auctoritatem et decreta Imperii solvere et ligare ipsum posse.

Minorem concedo, majorem vero non sine distinctione. Et ideo dico, quod hoc signum universale „Omne", quod includitur in „quodcumque", numquam distribuit extra ambitum termini distributi. Nam si dico: Omne animal currit; omne distribuit pro omni eo, quod sub genere animalis comprehenditur. Si vero dico: Omnis homo currit; tunc signum universale non distribuit, nisi pro suppositis hujus termini: homo. Et quum dico: Omnis grammaticus; tunc distributio magis coarctatur.

Propter quod semper videndum est, quid est quod signum universale habet distribuere: quo viso, facile apparebit quantum sua distributio dilatetur, cognita natura et ambitu termini distributi. Unde quum dicitur, „Quodcumque ligaveris"; si hoc „quodcumque" sumeretur absolute, verum esset quod dicunt, et non solum hoc facere posset, quin etiam solvere uxorem a viro, et ligare ipsam alteri, vivente primo, quod nullo modo potest. Posset etiam solvere me non poenitentem, quod etiam facere ipse Deus non posset.

Quum ergo ita sit, manifestum est, quod non absolute sumenda est illa distributio, sed respective ad aliquid. Quid autem illa respiciat, satis est evidens, considerato illo quod

[19] A. *includitur in quocumque* F. P. V. et editt. anteriores *extra habitum termini*

[21] P. *sub genere animal* – Edd. male *sub gen. animali*

[22] F. P. *comprehendit*

[26] A. M. *videndum est, quid signum* — F. *vid. est, quod signum* — L. *vid est quodquod sign.* — P. *vid. est quod est quod sign.*

[29], [30] A. F. P. *si li.* (i. e. *ligaveris* quod plenis literis exhibet V.) *quodcumque* — L. *si illud quodc.* — H. *si istud quodc.* — M. *si ibi quodc.*

[32] H. *primo, certe quod nullo modo*

[33] P. *me solvere impenitentem*

[34] A. *quia etiam facere*

[35] F. *non ita absolute*

[36] A. F. L. M. *Quod autem illa*

[37] A. V. *considerato illud* – F. L. P. *consideratio illud* — M. *considerando illud*

[33] Cf. Auctoris Infernum XXVII. 118.

Assolver non si può, chi non si pente,
Nè pentere e volere insieme puossi,
Per la contradizion che nol consente.

sibi conceditur, circa quod illa distributio subjungitur. Dicit enim Christus Petro: Tibi dabo claves regni coelorum; hoc est: Faciam te ostiarium regni coelorum. Deinde subdit: „Et quodcumque", quod est „omne quod": id est, omne quod ad istud officium spectabit, solvere poteris et ligare. Et sic signum universale, quod includitur in „Quodcumque", contrahitur in sua distributione ab officio clavium regni coelorum. Et sic adsumendo, vera est illa propositio; absolute vero non, ut patet. Et ideo dico, quod etsi successor Petri, secundum exigentiam officii commissi Petro, possit solvere et ligare; non tamen propter hoc sequitur, quod possit solvere seu ligare decreta Imperii, sive leges, ut ipsi dicebant, nisi ulterius probaretur, hoc spectare ad officium clavium; cujus contrarium inferius ostendetur.

[CAPUT IX.]

Accipiunt etiam illud Lucae, quod Petrus dicit Christo,

[38] A. F. V. *conceditur, contra quod* quam lectionem et Oporinus notat in marg.

[40] Verba *Faciam te ostiarium regni coelorum* absunt a cod. M.

[41] *quod est omne quod* non habetur in F.
Auctoritate codd. F. H. V. et Ficini omisimus copulam *et*, quae in reliquis codicibus et in editis praecedit verba *omne quod ad istud* (quorum ultimum abest a F.)

[42] A. *officium spectat* — V. *officium exspectabit*

[44] P. V. *contrahitur in suam distributionem*

[45] M. *Et si sumendo*

[46] F. *quod si successor* — V. *quod successor* omisso *Petri*

[47] P. *posset solvere* — L. *posset absolvere*

[49] F. *leges ut dicebant*

[51] Sequimur cod. A. P. V. — Reliqui et editt. *inferius ostenditur*

Cap. IX. [1] Codd. H. L. P. non indicant novi capitis initium
A. F. H. L. P. V. et aliquot editt. antt. *quod Petrus dixit* — Tamen cod. M. et Ficinum sequendos esse duximus.

[46] Cf. quae nomine Friderici secundi Petrus de Vineis (Epist. I. 3.) scribit Sancto Ludovico, Francorum regi: „Etsi fateamur collatam a Domino sacrosanctae Romanae sedis Antistiti plenariam in spiritualibus potestatem, ut quantumcumque, quod absit, sit ille peccator, quod in terra ligaverit, sit ligatum in coelis, et quod solverit, sit solutum; nusquam tamen legitur divina vel humana lege sibi concessum, quod transferre pro libito possit Imperium, aut de puniendis temporaliter in privatione regnorum Regibus et Principibus judicare."

Cap. IX. [1] Evang. Lucae cap. XXII. v. 18. Cf. Friedberg

cum ait: „Ecce duo gladii hic"; et dicunt, quod per illos duos gladios duo praedicta regimina intelliguntur; quae quoniam Petrus dixit esse ibi, ubi erat, hoc est apud se, inde arguunt, illa duo regimina, secundum auctoritatem, apud successorem Petri consistere.

Et ad hoc dicendum, per interemptionem sensus, in quo fundatur argumentum. Dicunt enim, illos duos gladios, quos adsignaverit Petrus, duo praefata regimina importare: quod omnino negandum est, tum quia illa responsio non fuisset ad intentionem Christi, tum quia Petrus, de more, subito respondebat ad rerum superficiem tantum.

[3] P. *regimina intulerunt*

[4] Codd., vel literis disertis, vel solito abbreviationis signi usi, *quae quod Petrus* — Unus cod. F. simpliciter *quae Petrus* — Ficin. *i quali, poichè disse Pietro*

[5] Conjecturam nostram, *inde arguunt* pro *unde arg.* substituentem, probavit Fratic. Adversantur codices, quorum lectio, ut ferri possit, vel *quae quidem Petrus*, vel cum cod. F. *quae Petrus* legendum foret.

[7] A. *pro interpretatione*

[8] A. F. H. L. V. *in quo fundant argumentum*

[9] A. F. H. P. V. *quos assignavit Petrus*

A. P. *duo praefata* (A. *praeasserta*) *regna*

[10] P. *tum quia illa ratio*

[11] F. *tum quia de more*

De fin. regund. jud. p. 46—49. et in Ephem. j. eccl. p. 86, 87. — Hoc argumentum prae omnibus apud scriptores medii aevi usitatissimum, jam saeculo XI. habemus in epistola decretali Gregorii VII. in Mansii collectione Concil. XX. 331 sq. Recurrit in Speculo Saxonico, initio saec. XIII. composito (transl. vet.) „Duorum gladiorum potestatem, spiritualem scilicet et saecularem, ad defendendum suum populum, Christus in sua approbavit Ecclesia. Ex quibus Papam, spiritualem, et Romanum Principem saecularem habere, nemo ambigit." Permagnum ei momentum tribuere videtur Bonifacius VIII. in Bulla „Unam sanctam": „In hac ejusque potestate duos esse gladios, spiritualem videlicet et temporalem, evangelicis dictis instruimur. Nam dicentibus Apostolis: „Ecce gladii duo hic" — in Ecclesia scilicet, quum Apostoli loquerentur —, non respondit Dominus, nimis esse, sed satis. Certe, qui in potestate Petri temporalem gladium esse negat, male verbum attendit Domini proferentis: „Converte gladium tuum in vaginam." Uterque est in potestate Ecclesiae, spiritualis scilicet gladius et materialis. Sed is quidem pro Ecclesia, ille vero ab Ecclesia exercendus. Ille sacerdotis, is manu regum et militum, sed ad nutum et patientiam sacerdotis. Oportet autem gladium esse sub gladio, et temporalem auctoritatem spirituali subjici potestati. Nam quum dicat Apostolus: „Non est potestas, nisi a Deo; quae autem sunt, a Deo ordinata sunt," non autem ordinata essent, nisi gladius esset sub gladio, et tanquam inferior reduceretur per alium in suprema."

Quod autem responsio non fuisset ad intentionem Christi, non erit immanifestum, si considerentur verba praecedentia, et causa verborum. Propter quod sciendum, quod hoc dictum fuit in die coenae; unde Lucas incipit superius sic: „Venit autem dies azymorum, in quo necesse erat occidi Pascha"; in qua quidem coena praeloquutus fuerat Christus de ingruente passione, in qua oportebat ipsum separari a discipulis suis. Item sciendum, quod ubi ista verba intervenerunt, erant simul omnes duodecim discipuli; unde parum post verba praemissa dicit Lucas: „Et quum facta esset hora, discubuit, et duodecim Apostoli cum eo." Et ex hinc continuato colloquio venit ad haec: „Quando misi vos sine sacculo et pera et calceamentis, numquid aliquid defuit vobis? At illi dixerunt: Nihil. Dixit ergo eis: Sed nunc, qui habet sacculum, tollat, similiter et peram; et qui non habet, vendat tunicam, et emat gladium." In quo satis aperte intentio Christi manifestatur; non enim dixit: Ematis, vel habeatis duos gladios, imo duodecim, quum ad duodecim discipulos diceret: „Qui non habet, emat", ut quilibet haberet unum. Et hoc etiam

[13] Cum codd. A. H. M. V. scripsimus *Quod autem responsio* — P. etiam hic *Quod autem ratio* — V. utroque loco olim idem habuisse videtur. — L. et editt. *Quod autem responsum* — F. *Quod autem intencio*
H. *ad interemptionem Chr.*

[14] H. et V. pro *non erit immanifestum* habent *erit manifestum*

[18] H. M. *in qua quidem praeloquutus*
A. F. H. L. P. *fuit Christus*

[20] A. M. *sciendum est quod*
F. *quod ista verba*

[22] P. *post verba predicta*
H. *dicit evangelista Lucas*

[22], [23] P. *discumbit et duodecim discipuli cum eo*

[23] H. V. et editt. *Ex hinc continuato* — Sequimur A. F. L. M. P.
A. *Et ex hinc cont. eloquio*

[24] F. H. L. M. V. *venit ad hoc*
F. *Quoniam misi vos*

[25] L. *numquid, inquit, defuit* — P. *ut quid, inquit, defuit*
F. *Ac illi dix.*

[27] F. *vendat tunicam suam* (ut in textu sacro)

[29] F. *non dixit Ematis*

[30] A. et editt. *ad duodecim discipulos loqueretur* — Cum F. H. L. M. P. V. reposuismus *diceret.*

[31] F. *Et hoc dicebat*

[16] Evang. Lucae cap. cit. vers. 7. [22] Ibid. vers. 14. [24] Ibid. vers. 35. 36.

dicebat, praemonens eos pressuram futuram, et despectum futurum erga eos, quasi diceret: Quousque fui vobiscum, recepti eratis, nunc fugabimini; unde oportet vos praeparare vobis etiam ea, quae jam prohibui vobis, propter necessitatem. Itaque si responsio Petri, quae est ad hoc, fuisset sub intentione illa, jam non fuisset ad eam quae erat Christi; de quo Christus ipsum increpasset, sicut multoties increpuit, quum inscie responderet. Hic autem non fecit, sed acquievit: dicens ei: „Satis est"; quasi diceret: Propter necessitatem dico; sed si quilibet habere non potest, duo sufficere possunt.

Et quod Petrus de more ad superficiem loqueretur, probat ejus festina et impraemeditata praesumptio, ad quam non solum fidei sinceritas impellebat, sed, ut credo, puritas

32, 33 A. *praemonens eos pressuram futuram cum despectuis* (sic) *futuris* — P. *praem. eos pressuram facturam ad despectum facturum* (quam ultimam vocem exhibet et Fel) — Edd. *praem. eos de pressura futura, et despectu futuro* — Dedimus quae habent H.L.M.V.

34 Edd. cum L. V. *nunc autem fugabimini*
Reposuimus *unde oportet* cum L. P. pro *ut oporteat*, quod habent editt. — M. *unde opus* — A. *bene oportet* — F. H. V. *ut oportet*

35 Editt. contra unanimem codicum consensum *quae ante inhibui vobis propter futuram necessitatem* — Ficinus integrum locum ita reddit: *eravate ricevuti, ora sarete scacciati; onde conviene che v'apparecchiate eziandio quelle cose che già vi vietai, perchè così la necessità richiede.*

36 Editt. *responsio Petri facta ad haec.* — Sequimur codd. inter se consentientes.

37 H. *fuisset intentione illa*
H. L. P. *ad ea quae erat Christi*

38 L. M. V. *multoties increpavit*

39 A. H. L. V. — P. *cum jussit, respondet* — F. M. *cum inscie respondit* — Edd. *cum inscite respondit*
F. H. et editt. recentt. *Hoc autem non fecit*, cui Ficinus consentire videtur — M. *Haec aut. non fecit* — Reliqui quod dedimus exhibent.

40 F. et edd. antt. *acquievit ei, dicens: Satis est* — recentt. *acquievit, dicens: Satis est*
F. *Pr. necess. hoc dico*

41 V. *quod si quilibet*
M. *habere non posset*

43 L. *probat sua festina* — M. *probat ejus infestina*

44 P. *fidei sideritatis*
F. *sinc. non impellebat*
Editt. *sed credo puritas*

40 Evang. Lucae cap. cit. vers. 38.

et simplicitas naturalis. Hanc suam praesumptionem scribae Christi testantur omnes.

Scribit autem Matthaeus, quum Jesus interrogasset discipulos: „Quem me esse dicitis?" Petrum ante omnes respondisse: „Tu es Christus, filius Dei vivi." Scribit etiam, quod, quum Christus diceret discipulis, quia oportebat eum ire in Hierusalem, et multa pati; Petrus adsumpsit eum, et coepit increpare illum, dicens: „Absit a te, Domine; non erit tibi hoc." Ad quem Christus, redarguens, conversus dixit: „Vade post me, Satana."

Item scribit, quod in monte transfigurationis, in conspectu Christi, Moysi, et Heliae, et duorum filiorum Zebedaei, dixit: „Domine, bonum est nos hic esse: si vis, faciamus hic tria tabernacula, tibi unum, Moysi unum, et Heliae unum."

Item scribit, quod quum discipuli essent in navicula tempore noctis, et Christus ambularet super aquam, Petrus dixit „Domine, si tu es, jube me ad te venire super aquas."

Item scribit, quod quum Christus praenunciaret scandalum discipulis suis, Petrus respondit: „Etsi omnes scandalizati fuerint in te, ego nunquam scandalizabor." Et infra:

[45] F. et P. omittunt *scribae*
[47] Editt. *Matthaeus, quod cum*
[48] H. *discipulos suos, dicens: Quem*
A. P. *Quem esse dicitis* — Editt. male *Quem esse me dic.*
F. *Petrum ante omnia*
[50] A. F. L. — H. M. V. *Scribit etiam, cum Christus diceret* — Ficinus: *Scrive ancora che, quando Cristo disse* — P. *quod oportebat*
F. et P. *oport. ire*
[51] V. *ire Hierusalem*
Editt. *assumpsit eum Petrus*
[52] Editt. *coepit increpare eum* — P. *incepit increp. illum*
Editt. male *Absit hoc a te*
[53] P. *Ad que Christus*
H. et editt. *Christus, eum redarguens*
P. *adversus dixit*
[57] *Domine,* quod cum sacro textu habent omnes, praetermittunt editt.
[62] F. P. *scribit, cum Christus*
[62, 63] F. *praenunc. discipulis suis scandalum*
[64] A. F. L. *ego non scandalizabor*

[48] Evang. Matthaei cap. XVI. v. 15, 16. [49] Ibid. vers. 21. [51] Ibid. vers. 22, 23. [55] Ibid. cap. XVII. v. 4. [61] Ibid. cap. XIV. v. 28. [63] Ibid. cap. XXII. v. 33, 35.

„Etiamsi oportuerit me mori tecum, non te negabo.“ Et hoc etiam contestatur Marcus. Lucas vero scribit, Petrum etiam dixisse Christo, parum supra verba praemissa de gladiis: „Domine, tecum paratus sum et in carcerem et in mortem ire.“

Joannes autem dicit de illo, quod quum Christus vellet sibi lavare pedes, Petrus ait: „Domine, tu mihi lavas pedes?“ Et infra: „Non lavabis mihi pedes in aeternum.“

Dicit etiam, ipsum gladio percussisse ministri servum: quod etiam conscribunt omnes quatuor.

Dicit etiam Joannes, ipsum introivisse subito, quum venit in monumentum, videns alium discipulum cunctantem ad ostium.

Dicit iterum, quod exsistente Jesu in litore, post resurrectionem, quum Petrus audisset quia Dominus esset, tunica subcinxit se (erat enim nudus), et misit se in mare.

Ultimo dicit, quod quum Petrus vidisset Joannem, dixit Jesu: „Domine, hic autem quid?“

Juvat quippe talia de Archimandrita nostro in laudem suae puritatis continuasse, in quibus aperte deprehenditur,

[65] Editt. contradicentibus tam Evangelista, quam codd. manuscriptis *Etsi oportuerit me simul mori*
[66] P. *contestatur Matheus*
[68] A. F. L. M. P. V. *paratus sum in carcerem* (M. *carcere*)
[69] V. *Joannes etiam dicit*
[70] In P. desideratur *Domine*
[73] F. P. *quod etiam scribunt*
[77] Lectioni *existente Christo in litore,* quam habent editt., adversantur textus sacer, codd. et Ficinus — P. *exeunte Jesu* L. *in litore maris*
[78] L. *cum Petrus vidisset*
[78, 79] A. L. P. V. *tunicam subcinxit se* — Edd. *subcinxit se tunica*
[80] Omnes, praeter A. L., *vidisset Joannem, dicit*
[81] A. *dixit Christo*
[82] F. *de Archimandrita vestro* — H. *Archimandritam nostrum*

[66] Evang. Marci cap. XIV. v. 29. — Evang. Lucae cap. XXII. v. 33. [69] Evang. Johannis cap. XIII. v. 6. 8 [72] Ibid. cap. XVIII. v. 10. [73] Evang. Matthaei cap. XXVI. v. 51. — Evang. Marci cap. XIV. v. 47. — Evang. Lucae cap. XXII. v. 50. [74] Evang. Johannis cap. XX. v. 6. Cf. Parad. XXIV. 125.

O santo patre, spirito che vedi
Ciò che credesti sì, che tu vincesti
Ver lo sepolcro i più giovani piedi.

[77] Evang. Joh. cap. XXI. v. 7. [81] Ibid. vers. 21. [82] Simili ratione noster in Parad. XI. 99. beatum Franciscum archimandritam dicit.

quod quum de duobus gladiis loquebatur, intentione simplici respondebat ad Christum.

Quod si verba illa Christi et Petri typice sunt accipienda, non ad hoc, quod dicunt isti, trahenda sunt, sed referenda sunt ad sensum illius gladii, de quo scribit Matthaeus sic: „Nolite arbitrari, quia veni pacem mittere in terram; non veni pacem mittere, sed gladium. Veni enim separare hominem adversus patrem suum," etc. Quod quidem fit tam verbo, quam opere. Propter quod dicebat Lucas ad Theophilum: „quae coepit Jesus facere et docere". Talem gladium Christus emere praecipiebat, quem duplicem ibi esse Petrus etiam respondebat. Ad verba enim et opera parati erant, per quae facerent quod Christus dicebat, se venisse facturum per gladium, ut dictum est.

[CAPUT X.]

Dicunt adhuc quidam, quod Constantinus Imperator, mundatus a lepra intercessione Sylvestri, tunc summi Pontificis, Imperii sedem, scilicet Romam, donavit Ecclesiae, cum multis aliis Imperii dignitatibus. Ex quo arguunt, digni-

84 L. *gladiis loqueretur*
87 Edd. *non ad hoc tamen, quod* P. *quod deberent isti* M. *trahenda, sed*
88 A. et edd. *sed referenda ad sensum*
89 A. F. H. L. P. V. *Nolite ergo arbitrari*
91 F. P. *adversus fratrem suum*
93 V. *facere et dicere*
94, 95 F. *qualem dupl. ibi esse Petr. resp.*
96 Edd. *dicebat: scilicet, se venisse* A. F. L. P. *futurum per gladium*
Cap. X. 3 A. *Imp. sedem, scilicet Romanam* — P. *Imp. sedem, id est Romam* — M. *Imp. sed. sed et Romanam* — L. *non solum Imp. sed. sed Romam*

89 EVANG. MATTHAEI cap. X. v. 34, 35. 93 Actus Apostol. cap. I. v. 1.
Cap. X. 2 Commentorum de Silvestro, Constantinum a lepra miraculose sanante, origines et progressus elegantissime illustravit DOELLINGER in libro de fabulis medii aevi Papas spectantibus p. 52—61. De fide eis tribuenda non dubitavit noster. Cf. THOMAM AQUIN. de Regim. princ. III. 16. et AUCTORIS nostri Infern. XXVII. 94.

. . . . . *Constantin chiese Silvestro*
Dentro Siratti a guarir della lebbre.

3 De ementita Constantini donatione, post tot alios, doctissime tractavit DOELLINGER loco quo supra p. 61—106. Cf. et FRIEDBERGIUM De

tates illas deinde neminem adsumere posse, nisi ab Ecclesia recipiat, cujus eas esse dicunt. Et ex hoc bene sequeretur, auctoritatem unam ab alia dependere, ut ipsi volunt.

Positis et solutis igitur argumentis, quae radices in divinis eloquiis habere videbantur, restant nunc illa ponenda et solvenda, quae in gestis Romanis et ratione humana radicantur. Ex quibus primum est, quod praemittitur, quod sic syllogizant: Ea quae sunt Ecclesiae, nemo de jure habere potest, nisi ab Ecclesia; et hoc conceditur. Romanum regimen est Ecclesiae; ergo ipsum nemo de jure habere potest, nisi ab Ecclesia. Et minorem probant per ea quae de Constantino superius tacta sunt.

5 Editt. *illas posthac neminem*
6 F. *nisi ab Eccl. cujus* A. F. *Ex hoc bene* — M. P. *Et hoc bene* — V. *Ad hoc bene* M. *sequitur*
7 M. *auctoritatem illam ab illa depend.* — F. non habet *auctoritatem*
8 Editt. *Positis igitur et solutis* — F. *Pos. ergo et sol.* omisso *argumentis*
9 A. M. V. *restat nunc illa* — F. *restant modo illa*
10 A. F. H. P. V. et editt. antt. *in gestis humanis* — Adversantur reliqui codd. et Ficinus
11 F. *quod sic praemittitur*
12 Verba *de jure* exulant a cod. P.
13 F. L. M. *Romanum regnum*
16 A. *superius tractata sunt*

finium etc. p. 52—58. Hanc etiam fabulam, cum synchronis, quae revera facta erant reddere credidit Dantes. Cf. Inf. XIX. 115.

Ahi Constantin, di quanto mal fu matre,
Non la tua conversion, ma quella dote
Che da te prese il primo ricco patre!

Purgat. XXXII. 124.

Poscia, per indi ond' era pria venuta,
L'aquila vidi scender giù nell' arca
Del carro, e lasciar lei di sè pennuta.

E qual esce di cor che si rammarca,
Tal voce uscì dal cielo, e cotal disse:
O navicella mia, com' mal sei carca!

Parad. XX. 55. (Cf. supra lib. II. cap. 12.)

L'altro che segue, con le leggi e meco,
Sotto buona intenzion che fe' mal frutto,
Per cedere al pastor, si fece Greco.

Ora conosce, come il mal, dedutto
Dal suo bene operar, non gli è nocivo,
Avvegna che sia il mondo indi distrutto.

Hanc ergo minorem interimo; et quum probant, dico quod sua probatio nulla est, quia Constantinus alienare non poterat Imperii dignitatem, nec Ecclesia recipere. Et quum pertinaciter instant, quod dico, sic ostendi potest: Nemini licet ea facere per officium sibi deputatum, quae sunt contra illud officium; quia sic idem, in quantum idem, esset contrarium sibi ipsi: quod est impossibile. Sed contra officium deputatum Imperatori est, scindere imperium; quum officium ejus sit, humanum genus uni velle, et uni nolle tenere subjectum, ut in primo hujus de facili videri potest: ergo scindere Imperium, Imperatori non licet. Si ergo aliquae dignitates per Constantinum essent alienatae (ut dicunt) ab Imperio, et cessissent in potestatem Ecclesiae, scissa esset tunica inconsutilis, quam scindere ausi non sunt etiam qui Christum verum Deum lancea perforarunt.

Praeterea, sicut Ecclesia suum habet fundamentum, sic et Imperium suum: nam Ecclesiae fundamentum Christus est. Unde Apostolus ad Corinthios: „Fundamentum aliud nemo

17 Verba *Hanc ergo minorem interimo, et quum probant* absunt a cod. A.
19 P. *non poterat jura Imp. dign.* L. *Et cum etiam pert.*
20 H. *pertinacius* Edd. recentt. monstruose *istent*
21 M. *officium sibi commissum vel deput.*
26 Editt. *in primo hujus facile videri*
29 Conjecturam nostram, a Fraticellio receptam, jam firmant A. H. M. V. — L. *et cessisset in potestate* — P. *et concessissent in potestatem* — F. *et concesisset in potestate* — Editt. Fraticellianae anteriores *et excessissent in potestate*
30 H. *ausi non fuerunt* Edd. *sunt qui Christum* — F. *sunt etiam per Chr.*
31 M. *lancea perforarint* — F. *lancea perforare*
33 A. H. L. M. P. V. — F. *sic Imperium* — Editt. *sic etiam Imperium* F. P. a secundo ad tertium *fundamentum* prosiliunt

30 Evang. Johannis XIX. 23. — Argumento tunicae inconsutilis, ut contrariam defendat sententiam, utitur Bonifacius in Bulla „Unam sanctam“: „Pro anima, id est pro se ipso, capite, simul oravit (Psalmista, Ps. 22. [cath. 21.] v. 20) et corpore, quod corpus unicam scilicet Ecclesiam nominavit . . . . . . Haec est tunica inconsutilis, quae scissa non fuit, sed sorte provenit. Igitur Ecclesiae unius et unicae unum corpus, unum caput . . . Christus videlicet, et Christi vicarius Petrus, Petrique successor.“ 31 Paulus I. Epist. ad Corinth. cap. III. v. 11.

potest ponere, praeter id quod positum est, quod est Christus Jesus.“ Ipse est petra, super quam aedificata est Ecclesia; Imperii vero fundamentum, jus humanum est. Modo dico, quod sicut Ecclesiae fundamento suo contrariari non licet, sed debet semper inniti super illud, juxta illud Canticorum: „Quae est ista, quae ascendit de deserto, delitiis affluens, innixa super dilectum suum“? sic et Imperio licitum non est, contra jus humanum aliquid facere. Sed contra jus humanum esset, si seipsum Imperium destrueret; ergo Imperio seipsum destruere non licet. Quum ergo scindere Imperium, esset destruere ipsum, consistente Imperio in unitate Monarchiae universalis; manifestum est, quod Imperii auctoritate fungenti, scindere Imperium non licet. Quod autem destruere Imperium sit contra jus humanum, ex superioribus est manifestum.

Praeterea omnis jurisdictio prior est suo judice; judex enim ad jurisdictionem ordinatur, et non e converso. Sed Imperium est jurisdictio, omnem temporalem jurisdictionem

[35] A. *ponere, nisi id* Sequimur codd. H. M. — In F. P. V. desunt verba *quod est* — A. L. et editt. *qui est Christus*

[36] M. *super quam fundata est*

[37] F. *jus hominum*

[38] F. *Modo dico sicut Ecclesiae* A. *sicut Ecclesia*

[39] A. *sed inniti semper super* F. non habet verba *super illud* P. *Cantici* — A. *Canticae* — F. *Cantus*

[41] P. *affluens invisa* V. *super delictum* *suum*, quod habetur in textu sacro, addidimus cum H. P. *sicut et Imperio*

[43] M. a primo ad secundum *seipsum* prosiliens, omittit verba *imperium destrueret: ergo imperio seipsum* — F. *si contra seips. Imp. destrueretur ergo* etc.

[44] A. V. *ergo Imperium seipsum*

[48] A. L. M. *Quod autem scindere Imperium*

[50] H. *jurisdictio proprior est*

[51] L. *et non e contrario.*

[52] Edd. antiqu. *Sed Imperio est jurisdictio* — An *Sed Imperii est jurisdictio?*

[39] Cantic. Canticorum Cap. VIII. v. 5. [44] Cf. Engelbertum Admontens. De ortu et fine Rom. Imp. cap. 18. „Nequaquam licuit Hadriano Imperatori, vel Joviniano, fines Imperii simpliciter et cum renunciatione tradere, et Imperium circa fines debitos limitare; nec ulli Imperatori unquam licuit, vel licebit, quia tum caderet a nomine et dignitate Augusti, quod significat Imperium debere semper augeri, et nunquam minui.“

ambitu suo comprehendens; ergo ipsa est prior suo judice, qui est Imperator, quia ad ipsam Imperator est ordinatus, et non e converso. Ex quo patet, quod Imperator ipsam permutare non potest, in quantum Imperator, quum ab eo recipiat esse quod est. Modo dico sic: Aut ille Imperator erat, quum dicitur Ecclesiae contulisse, aut non. Et si non, planum est quod nihil poterat de Imperio conferre. Si sic, quum talis collatio esset minoratio jurisdictionis, in quantum Imperator, hoc facere non poterat.

Amplius: si unus Imperator aliquam particulam ab Imperii jurisdictione discindere posset, eadem ratione et alius. Et quum jurisdictio temporalis finita sit, et omne finitum per finitas decisiones absumatur; sequeretur, quod jurisdictio prima posset annihilari: quod est irrationabile.

Adhuc, quum conferens habeat se per modum agentis; et cui confertur, per modum patientis, ut placet Philosopho in quarto ad Nicomachum; non solum ad collationem esse licitam requiritur dispositio conferentis, sed etiam ejus cui confertur: videtur enim in patiente disposito actus activorum

[54] L. *cum ad ipsam* — F. M. *quare ad ipsam*
[55] L. *et non e contrario*
[58] A. *Imperator erat, qui dicitur* Verba *Et si non* absunt a P.
[60], [61] L. M. *minoratio jurisdictionis Imperii*
[62] Hinc novum caput incipiunt A. F. P.
[63] F. P. *eadem ratione alius*
[65] Retinemus *absumatur*, quod, conjecturam nostram sequutus, in textum recepit Fratic., licet expressis literis non habeatur in codd., qui *assumatur* (quod exhibent editt. anteriores) scribentes, non distinguunt inter *absumatur* et *adsumatur*. Quae si displicent, legas cum V. *consumatur*
[66] L. *jurisdictio propria posset* F. *quod irrationabile*
[67] F. *conferens se habet*
[69] A. L. *in decimo ad Nicom.* A. P. V. *non solum ad collectionem*
[71] M. P. V. *videntur enim* — F. *dicuntur enim* A. *in patiente et dispositio* — H. P. V. et edd. *in pat. et disposito* — Sequimur codd. F. L. M. et Ficinum: *perchè pare, che le operazioni degli agenti sieno nel paziente disposto*

[69] Aristoteles Ethica Nicom. lib. IV, cap. 1. transl. antiqua: „Virtus magis benefacere, quam bene pati, et bene operari magis quam turpia non operari. At obscurum non est, ex datione consequi ut beneficia conferamus, honestaque agamus, ex acceptione vero, ut beneficiis afficiamur, non agamusque turpia.“

inesse. Sed Ecclesia omnino indisposita erat ad temporalia recipienda, per praeceptum prohibitivum expressum, ut habemus per Matthaeum, sic: „Nolite possidere aurum, neque argentum, neque pecuniam in zonis vestris, non peram in via," etc. Nam etsi per Lucam habemus relaxationem praecepti, quantum ad quaedam; ad possessionem tamen auri et argenti licentiatam Ecclesiam post prohibitionem illam invenire non potui. Quare si Ecclesia recipere non poterat, dato quod Constantinus hoc facere potuisset de se; actio tamen illa non erat possibilis, propter patientis indispositionem. Patet igitur, quod nec Ecclesia recipere per modum possessionis, nec ille conferre per modum alienationis poterat. Poterat tamen Imperator, in patrocinium Ecclesiae, patrimonium et alia deputare, immoto semper superiori dominio, cujus unitas divisionem non patitur. Poterat et vicarius Dei recipere, non tamquam possessor, sed tamquam fructuum pro Ecclesia pro Christi pauperibus dispensator; quod Apostolos fecisse, non ignoratur.

[CAPUT XI. (X.)]

Adhuc dicunt, quod Hadrianus Papa Carolum

72 F. *esse. Sed*
L. *ad imperialia recipienda*
74 F. non habet *sic*
76 F. P. *hab. relationem praecepti*
77 A. H. *quantum ad quandam possessionem*
78 F. *auri vel argenti*
79 V. *Quia si Ecclesia*
80 F. *Const. imperator facere*
81 F. P. *propter patientis dispositionem* —Edd. antt. *propter pat. a dispositionem*, quod probari potest, si *a* et *dispositionem* in unam vocem contrahantur.
82 F. *Patet ergo quod Eccl. nec per modum*
83 F. *per mod. alien. conferre poterat* non legitur in P.
86 F. *Poterat etiam vicar.*
88 L. M. *pro Ecclesia, pro pauperibus* — Editt. *pro Eccl. proque Christi pauperibus* — Sequimur codd. A. H. P. V. et Ficinum *come dispensatore de' frutti a' poveri di Cristo*
A. H. L. V. *quod apostolus fecisse* — M. *quod apostolum fecisse*
Cap. XI. [1] Novi capitis initium indicant M. et Oporini editio princeps
P. *quod Andrianus Papa*

74 Evang. Matthaei cap. X. v. 9. 76 Evang. Lucae cap. IX. v. 3, cap. X. v. 4.
Cap. XI. [1] Dicit de expeditione a Carolo Magno anno 773. ad

Magnum sibi et Ecclesiae advocavit, ob injuriam Longobardorum tempore Desiderii regis eorum, et quod Carolus ab eo recepit Imperii dignitatem; non obstante, quod Michael imperabat apud Constantinopolim. Propter quod dicunt, quod omnes, qui fuerunt Romanorum Imperatores post ipsum, et ipsi advocati Ecclesiae sunt, et debent ab Ecclesia advocari. Ex quo etiam sequeretur illa dependentia, quam concludere volunt.

Et ad hoc infringendum dico, quod nihil dicunt; usurpatio enim juris non facit jus. Nam si sic, eodem modo auctoritas Ecclesiae probaretur dependere ab Imperatore; postquam Otto Imperator Leonem Papam restituit, et Benedictum deposuit, nec non in exilium in Saxoniam duxit.

[CAPUT XII. (XI.)]

Ratione vero sic arguunt. Sumunt etenim sibi principium de decimo primae Philosophiae, dicentes: Omnia, quae

[2] Verba *ob injuriam* habent codd. quos inspeximus omnes, quibus accedit Ficini auctoritas. Desiderantur in editt. antt.
[5] F. *Michael Imperator imperabat*
[7] F. L. M. P. — Reliqui et editt. *post ipsum, et ipse, adv.* Nobiscum facit Ficinus A. *et dicunt ab Ecclesia*
[7. 8] H. *ab Eccl. annotari* — Verba *et debent ab Eccl. advocari* non leguntur in F.
[10] M. *infringendum quod dico, quod nihil dicunt* — H. *infr. dico quod nihil debent*
[13] H. *post vero Otto* — P. *postquam Tito*
[14] M. *Benedictum disposuit*
Cap. XII. [1] A. L. *Sumunt enim sibi principium* (A. *primam*) — M. *Sumunt eterni sibi princ.* — V. *sumunt etenim princ.*
[2] A. *de decima primae Philos. dicentis* — H. *decimo primae dicentes* — M. *de decimo propriae Phil. dicentes* — F. *de decimo Phil. dicentes*

petitionem Papae Hadriani I. contra Desiderium regem Longobardorum suscepta. Cf. THOMAM AQUINATEM De regimine princ. III. 10. et 18. Qui tamen eo tempore in Oriente imperabat, non erat Michael Rhangabes, sed Constantinus Copronymus. [13] Puta Ottonem primum, qui anno 964. Benedictum V. deposuit, et Hamburgum in exilium misit, Leonem vero VIII. restituit.

Cap. XII. [2] ARISTOTELES Metaphys. X. 1. (Lect. 2.) translat. ant. „Sic itaque metrum omnium quod unum, quia cognoscimus ex quibns est substantia, dividentes aut secundum quantitatem, aut secundum speciem."

sunt unius generis, reducuntur ad unum, quod est mensura omnium quae sub illo genere sunt. Sed omnes homines sunt unius generis: ergo debent reduci ad unum, tamquam ad mensuram omnium eorum. Et quum summus Antistes et Imperator sint homines, si conclusio illa est vera, oportet quod reducantur ad unum hominem. Et quum Papa non sit reducendus ad alium, relinquitur, quod Imperator, cum omnibus aliis, sit reducendus ad ipsum, tamquam ad mensuram et regulam; propter quod sequitur etiam idem quod volunt.

Ad hanc rationem solvendam, dico, quod quum dicunt: Ea, quae sunt unius generis, oportet reduci ad aliquod unum de illo genere, quod est metrum in ipso, verum dicunt. Et similiter verum dicunt, dicentes, quod omnes homines sunt unius generis. Et similiter verum concludunt, quum inferunt ex his, omnes homines esse reducendos ad unum metrum in suo genere. Sed quum ex hac conclusione subinferunt de Papa et Imperatore, falluntur secundum accidens.

Ad cujus evidentiam sciendum, quod aliud est esse hominem, et aliud est esse Papam. Et eodem modo, aliud est esse hominem, aliud esse Imperatorem; sicut aliud est esse hominem, aliud esse patrem et dominum: homo enim est id, quod est per formam substantialem, per quam sortitur

[7] F. *si ergo illa est vera*

[9] A. *reliquum quod Imp.* — P. *reliqua quod Imp.* — M. *refert quod Imp.*

[11] M. *sequitur etiam id quod* — P. *sequitur etiam illud quod* — L. *sequ. etiam illum quod* — A. *sequ. etiam quod* — F. *sequ. etiam ibidem sequitur quod*

[13] *oportet reduci*, quod reposuimus, codices omnes habent et princeps Oporini. Posteriores editt. errore typothetae, uti videtur, *oporteret duci*

[14] P. *quod est metrum de ipso*

[15] F. *Et sim. etiam verum*

[17] P. *inferunt etiam in his*
M. *omnes homines reducendos*

[18] F. M. *subinfertur de Papa*

[21] A. P. *esse hominem, aliud est*

[22] H. P. V. *aliud est esse Imperatorem*
aliud' est esse hominem, quod in textum restituimus, habent H. M. P. V. et editt. antiquae. — *est* desideratur in L. et apud recentiores

[23] L. P. *et aliud est esse patrem* — F. H. V. *aliud est esse patrem*
M. *patrem vel dominum*

[24] V. *per formam substantialiter*

speciem et genus, et per quam reponitur sub praedicamento substantiae. Pater vero est id, quod est per formam accidentalem, quae est relatio, per quam sortitur speciem quamdam et genus, et reponitur sub genere ad aliquid sive relationis. Aliter omnia reducerentur ad praedicamentum substantiae; quum nulla forma accidentalis per se subsistat, absque hypostasi substantiae subsistentis: quod est falsum. Quum ergo Papa et Imperator sint id, quod sunt per quasdam relationes; quia per Papatum et per Imperiatum, quae relationes sunt, altera sub ambitu paternitatis, et altera sub ambitu dominationis: manifestum est quod Papa et Imperator, in quantum hujusmodi, habent reponi sub praedicamento relationis, et per consequens reduci ad aliquod exsistens sub illo genere.

Unde dico, quod alia est mensura, ad quam habent reduci, prout sunt homines; et alia, prout sunt et Papa et Imperator. Nam, prout sunt homines, habent reduci ad optimum hominem, qui est mensura omnium aliorum et idea, ut ita dicam, quisquis ille sit, ad exsistentem maxime unum in genere suo; ut haberi potest ex ultimis ad Nicomachum.

25 P. a *reponitur* lineae 25 prosilit ad idem vocabulum recurrens in lin. 28. omissis intermediis

26 *Pater enim est* legunt codd. unanimi consensu.

28 A. H. L. P. — V. *sub gen. ad aliquod* — M. *sub gen. ad aliud* V. *suae relationis*

31 P. *absque compostąsy*

33 F. — A. *per Papatum et per Imperatum* — L. M. V. *per Papatum et per Imperium* — H. P. *per Papatum et Imperiatum*

34 F. P. omittunt *paternitatis et altera sub ambitu*

36 F. *in quantum hujusm. debent* — L. V. *in quantum hujus habent* — P. *in qu. hujus habetur*

37, 38 A. L. *reduci ad aliquid existens* — P. *red. ad aliquod ens*

40 P. V. *et alia prout sunt Papa*

41 M. *Nam ut sunt homines* — H. *Nam ut quod sunt homines*

42, 43 P. et editt. antt. *et ideo, ut ita dicam* — A. F. H. L. M. V. *et ideo, ut dicam* — Ficin. *e per così dire il tipo*

44 A. F. H. L. P. V. *in genere, ut haberi.* In uno M. habetur *suo*, quod abesse nequit. *ex ultimis ad Nicom.* habent tam manu scripti quam typis expressi antiq. — Recent. *ex ultimo ad Nic.*

28 Verbis „praedicamentum“ et „genus“ quasi synonimis utitur auctor.
44 Aristoteles Ethica Nicom. Lib. X. cap. 5. (lect. 8.) transl. ant.

In quantum vero sunt relativa quaedam, ut patet, reducenda sunt vel ad invicem, si alterum subalternatur alteri; vel in specie communicant per naturam relationis; vel ad aliquod tertium ad quod reducantur, tamquam ad communem unitatem. Sed non potest dici, quod alterum subalternetur alteri; quia sic alterum de altero praedicaretur: quod est falsum. Non enim dicimus: Imperator est Papa, nec e converso. Nec potest dici, quod communicent in specie; quum alia sit ratio Papae, alia Imperatoris, in quantum hujusmodi: ergo reducuntur ad aliquid, in quo habent uniri.

Propter quod sciendum, quod sicut se habet relatio ad relationem, sic relativum ad relativum. Si ergo Papatus et Imperiatus, quum sint relationes superpositionis, habeant reduci ad respectum superpositionis, a quo respectu cum suis

[45] P. *sunt relata quaedam* — In M. deest *quaedam*
ut patet deest in F. – P. *utpote, vel ut patet*
[46] Ficinus et quotquot exstant editt. supino errore *reducenda sunt vel ad judicem* — Justam lectionem exhibent codices, inter se consentientes.
[48] F. *reducantur ad communem*
[49] A. P. V. *sed non potest dieere*
F. *quod alterum subalternatur*
[51] A. F. H. L. M. P. — V. *non enim decimus Imperator* — Editt. antt. ridicule errantes *non enim Decius Imp.* Cf. Gabr. Rossetti *Sullo spir. antipap.* p. 276. 77. et quae diximus in libro, cui titulus *Dante-Forschungen* p. 115.
A. H. L. M. V. *et e converso* — L. *et e contrario*
[53] A. *ratio sit Papae, Imperatoris* — L. *rat. Papae et Imp.* — H. P. *sit rat. Papae et Imp.* — F. *sit rat. Papae, alia ratio Imp.*
[54] M. *ergo reducantur*
F. *ad aliquod i. qu. h. verum*
[55] A. M. *Propter quod sciendum est quod*
L. *sic se habet relat.*
[56] A. H. *relatum ad relativum* — V. *relatum ad relatum* — Editt. antiqu. *relativum ad relatum*
[57] A. M. *Papatus et Imperatus*
[57], [58] H. L. M. P. *relationes suppositionis . . . ad respectum suppositionis*
F. P. *habent reduci*
[58] L. *a quibus respectu* — Edd. antt. *ad quod resp.*

„Si autem hoc bene dicitur, quemadmodum videtur, et est uniuscujusque mensura virtus, et bonus, secundum quod talis, et delectationes erunt utique quae huic videntur, et delectabilia quibus iste gaudet.“ Ibid. cap. 7 (lect. 11) „Si itaque divinum quid intellectus ad hominem, et secundum hanc divina vita ad humanam vitam. Oportet autem non secundum suadentes humana sapere hominem, neque mortalia mortalem, sed in quantum contingit immortalem facere, et omnia facere ad vivere secundum optimum eorum, quae in ipso.“

differentialibus descendunt; Papa, et Imperator, quum sint relativa, reduci habebunt ad aliquod unum in quo reperiatur ipse respectus superpositionis, absque differentialibus aliis. Et hoc erit vel ipse Deus, in quo respectus omnis universaliter unitur; vel aliqua substantia Deo inferior, in qua respectus superpositionis, per differentiam superpositionis, a simplici respectu descendens, particuletur. Et sic patet, quod Papa et Imperator, in quantum homines, habent reduci ad unum; in quantum vero Papa et Imperator, ad aliud: et per hoc patet ad rationem.

[CAPUT XIII. (XII.)]

Positis et exclusis erroribus, quibus potissime innituntur, qui Romani Principatus auctoritatem dependere dicunt a Romano Pontifice, redeundum est ad ostendendum veritatem hujus tertiae quaestionis, quae a principio discutienda proponebatur: quae quidem veritas apparebit sufficienter, si sub praefixo principio inquirendo, praefatam auctoritatem immediate dependere a culmine totius entis ostendero, qui Deus est. Et hoc erit ostensum, vel si auctoritas Ecclesiae removeatur ab illa, quum de alia non sit altercatio; vel si ostensive probetur, a Deo immediate dependere.

Quod autem auctoritas Ecclesiae non sit causa Imperialis

[60] P. *relativa, reduci habent*
[61] F. *reperiatur ille*
L. M. P. *respectus suppositionis*
[62], [63] V. *respectus omnis naturaliter unitur*
[64] H. L. M. P. *in qua respectus suppositionis*
Verba *per differentiam superpositionis* desunt in omnibus codd., sed habentur in vers. Ficini.
[65] L. *a simplici relatu descendens*
[66] M. *debent reduci ad unum*
[68] L. *per hoc patet rationi*

Cap. XIII. [1], [2] L. *quibus maxime intuitur qui ratione princ.*
[4] F. *veritatem tertiae quaestionis* — P. *verit. hujus quaest.* — *veritatem* desideratur in cod. V.
[5], [6] *sufficienter, praefixo principio* — P. *suff. sub praef. princ.* — M. *suff. si sub praef. indicio*
[7] M. *dependere a lumine totius*
[9] A. *cum de alio non sit* — H. (et versio Ficini) *cum de illa n. sit*
P. *non sit alteratio*

auctoritatis, probatur sic: Illud, quo non existente, aut quo non virtuante, aliud habet totam suam virtutem, non est causa illius virtutis; sed Ecclesia non existente, aut non virtuante, Imperium habuit totam suam virtutem: ergo Ecclesia non est causa virtutis Imperii, et per consequens nec auctoritatis, quum idem sit virtus et auctoritas ejus. Sit Ecclesia A, Imperium B, auctoritas sive virtus Imperii C. Si non existente A, C est in B, impossibile est A esse causam ejus, quod est C esse in B; quum impossibile sit, effectum praecedere causam in esse. Adhuc, si nihil operante A, C est in B, necesse est, A non esse causam ejus, quod est C esse in B; quum necesse sit ad productionem effectus praeoperari causam, praesertim efficientem, de qua intenditur.

Major propositio hujus demonstrationis declarata est in terminis; minorem Christus et Ecclesia confirmat. Christus nascendo et moriendo, ut superius dictum est[1]; Ecclesia, quum Paulus in Actibus Apostolorum dicat ad Festum: „Ad tri-

[12] V. *Illud quod non existente* — H. *Illud quo non ente vel nondum existente* — A. *Ill. quo existentis*

[13] Verba *aut quo non virtuante aliud habet totam suam virtutem* omnino absunt a codd. A. P. — Iisdem verbis F. unum *est* substituit, V. vero *aliud tamen est*, et L. *est aliqua virtus* — Sola verba *aut quo non virtuante* omittit M. Pro *aliud habet* H. et M. legunt *aliquid habet*, quorum prior pro *habet totam suam virtutem* exhibet *habet suam perfectam virtutem.* — Justam lectionem, in qua edd. praeter Turr. consentiunt, ne Ficinus quidem habuisse videtur.

[15] P. *Imperium habet*

[16] F. P. *per consequens auctoritatis*

[17] P. *cum id sit virtus*

[20] Cod. A. a verbis *cum impossibile sit* ad verba *cum necesse sit* prosiliens, omittit intermedia.

[22] H. *est in B. necesse sit*
In H. desiderantur verba: *A non esse causam ejus, quod est C esse in B; quum necesse*
F. *C non esse in B.*

[23] L. *effectus pre operati* — M. *eff. praeparari*

[24] H. *causam pristini efficientem*
M. *de qua intenditur incidenter* — A. *de qua hic intenditur*

[25] F. *Major propositio declar.*

[26] L. *declarata est in terris*
V. *et Ecclesia confirmant*

[28] Actus Ap. cap. XXV. v. 10.

bunal Caesaris sto, ubi me oportet judicari;" quum etiam Angelus Dei Paulo dixerit parum post: „Ne timeas, Paule, Caesari te oportet adsistere." Et infra iterum Paulus ad Judaeos exsistentes in Italia: „Contradicentibus autem Judaeis, coactus sum appellare Caesarem, non quasi gentem meam habens aliquid accusare, sed ut eruerem animam meam de morte." Quod si Caesar jam tunc judicandi temporalia non habuisset auctoritatem, nec Christus hoc persuasisset, nec Angelus illa verba nunciasset, nec ille qui dicebat: „Cupio dissolvi et esse cum Christo," incompetentem judicem appellasset.

Si etiam Constantinus auctoritatem non habuisset in patrocinium Ecclesiae, illa quae de Imperio deputavit ei, de jure deputare non potuisset; et sic Ecclesia, illa collatione uteretur injuste; quum Deus velit oblationes esse immaculatas, juxta illud Levitici: „Omnis oblatio, quam conferetis Domino, absque fermento erit." Quod quidem praeceptum,

[29] Edd. Venetae *ibi me oportet*, quod et in vulgatis textus sacri editt. Codd. tamen unanimi consensu *ubi me oport.*, quam lectionem, inter varias Actuum ab editoribus relatam, Dantem habuisse censemus.
[30] H. *Angelus Domini*
[31] M. *Et idem iterum Paulus* — H. L. *Et iterum Paulus*
[33] A. *conatus sum approbare*
[34] M. *sed ut eruam* — L. *sed ut et tuerer*. Verba *sed ut eruerem animam meam de morte,* ex Psalmo 33 (Cath. 32.) v. 19 desumta, non leguntur in Actibus.
[36] F. et P. pro triplici *nec* habent triplex *non*
[37] H. *Angelus ista verba*
[38] A. *competente judice appellas.*
[40] V. *Sed etiam Constantinus*
[41] L. *in patrimonium Eccl.*
[41], [42] F. *ei a judice deputare*
[42] A. *et Ecclesia* — M. *sic Eccl.* — V. *et si Eccl.*
[44], [45] H. *quam offertis Domino* — V. *quam confertis Domino* — M. *quam confertis Deo* — A. F. L. Versio Fic. et Princ. Oporini nobiscum *quam conferetis Domino* — P. *quam conferens Domino* — Zatta et recentiores, sola auctoritate textus Bibliorum, quem vulgatae editt. exhibent, uti videtur, moti, *quae offertur Domino* — Restituendam putavimus lectionem antiquam, quam in Levitico habuisse videtur Dantes.
[45] Editt. recent. textum Bibliorum respicientes *absque fermento fiet*

[30] Actus Ap. cap XXVII. v. 24. [32] Ibid. cap. XXVIII. v. 19.
[37] Pauli Epist. ad Philipp. cap. I. v. 23. [44] Leviticus cap. II. v. 11.

licet ad offerentes faciem habere videatur; nihilominus est per consequens ad recipientes. Stultum enim est credere, Deum velle recipi, quod prohibet exhiberi; quum etiam in eodem praecipiatur Levitis: „Nolite contaminare animas vestras, nec tangatis quidquam eorum, ne immundi sitis.“ Sed dicere, quod Ecclesia sic abutatur patrimonio sibi deputato, est valde inconveniens: ergo falsum erat illud, ex quo sequebatur.

[CAPUT XIV. (XIII.)]

Amplius, si Ecclesia virtutem haberet auctorizandi Romanum Principem, aut haberet a Deo, aut a se, aut ab Imperatore aliquo, aut ab universo mortalium adsensu, vel saltem ex illis praevalentium. Nulla est alia rimula, per quam virtus haec ad Ecclesiam manare potuisset. Sed a nullo istorum habet: ergo virtutem praedictam non habet.

Quod autem a nullo istorum habeat, sic apparet. Nam si a Deo recepisset, hoc fuisset aut per legem divinam, aut per naturalem; quia quod a natura recipitur, a Deo recipitur, non tamen convertitur. Sed non per naturalem; quia natura non imponit legem, nisi suis effectibus: quum Deus insufficiens esse non possit, ubi sine secundis agentibus

[48] P. *cum in eodem*
[50] P. V. *quicquid eorum*
[51] Edd. contra codicum et Ficini auctoritatem, *sic* omittentes: *quod Ecclesia abutatur*
[52] V. *falsum est et erat illud* — A. *falsum illud*
Cap. XIV. [2] H. *Romanum Imperium vel Principem* — F. *Romanum Imperium*
F. *aut a se ipso*
[5] V. *ad Ecclesiam manere*
[8] F. *recepisset aut per legem div.*
[9] Verba *a Deo recipitur*, quae desiderantur in editt. antt., primus restituit Fratic. Consentiunt manu exarati omnes et Ficinus.
[11] Fratic. sine negatione *quia natura imponit legem*, quod mero errori deberi puto.
L. *nisi suis affectibus*

[49] Leviticus cap. XI. v. 43.
Cap. XIV. [10] Si natura operatur, Deus operatur per eam; sed mediate, scilicet per secundos agentes. Hujusmodi operationes divinae, quae effectus naturae dici possunt, legibus naturae subjectae sunt. At si immediate operatur Deus, immunis est a legibus quae effectus naturae adstringunt.

aliquid in esse producit. Unde quum Ecclesia non sit effectus naturae, sed Dei, dicentis: „Super hanc petram aedificabo Ecclesiam meam“, et alibi: „Opus consummavi, quod dedisti mihi ut faciam“; manifestum est, quod ei natura legem non dedit.

Sed nec per divinam; omnis namque divina lex, duorum Testamentorum gremio continetur: in quo quidem gremio reperire non possum, temporalium sollicitudinem sive curam sacerdotio, primo vel novissimo, commendatam fuisse. Quinimo invenio, sacerdotes primos ab illa de praecepto remotos, ut patet per ea quae Deus ad Moysen; et sacerdotes novissimos, per ea quae Christus ad discipulos. Quam quidem ab eis esse remotam possibile non esset, si regiminis temporalis auctoritas a sacerdotio demanaret; quum saltem in auctorizando sollicitudo provisionis instaret, et deinde cautela continua, ne auctorizatus a tramite rectitudinis deviaret.

Quod autem a se non receperit, de facili patet: Nihil est quod dare possit, quod non habet. Unde omne agens aliquid, actu esse tale oportet, quale agere intendit: ut habetur in iis, quae de simpliciter Ente. Sed constat, quod

[13] Fraticellium, me suadente, merito pro *aliud* exhibuisse *aliquid in esse producit*, probat codicum consensus.
[16] P. *ut faciam inane est*
[19] F. H. L. *duorum testimoniorum*
[25] A. H. M. P. V. et editt. antt. *possibile non est*
[27] A. V. *cum saltem auctorizando* A. *sollicitudo promissionis*
[28] F. *ne auctoratus a tramite*
[29] Editt. adversantibus libris msptis *de facili patet sic*

[14] Evang. Matthaei cap. XVI. v. 18. [15] Evang. Johannis cap. XVII. v. 4. [23] Numeri cap. XVIII. vers. 20. „Dixitque Dominus ad Aaron: In terra eorum nihil possidebitis, nec habebitis partem inter eos. Ego pars et hereditas tua in medio filiorum Israel“. Cf. Auctoris Purgatorium XVI. 131:

. . . . or discerno, perchè da retaggio
Li figli di Levi furono esenti.

[24] Evang. Matthaei cap. X. vers. 9: „Nolite possidere aurum, neque argentum, neque pecuniam in zonis vestris.“ [32] Aristoteles Metaphys. Lib. IX. cap. 8. (lect. 7.) transl. ant. „Semper enim ex potestate ente, fit actu ens ab actu ente, ut homo ex homine, musicus a musico, semper movente aliquo primo. Movens autem actu jam est: Dictum est autem in sermonibus de substantia, quia omne quod fit, fit ex aliquo, et ab aliquo, et hoc specie idem.“

si Ecclesia sibi dedit illam virtutem, non habebat illam priusquam daret: et sic dedisset sibi quod non habebat, quod est impossibile.

Quod vero ab aliquo Imperatore non receperit, per ea quae superius manifesta sunt, patet sufficienter.

Et quod etiam ab adsensu omnium vel praevalentium non habuerit, quis dubitat? quum non modo Asiani et Africani omnes, quin etiam major pars Europam colentium hoc abhorreat? Fastidium etenim est, in rebus manifestissimis probationes adducere.

[CAPUT XV. (XIV.)]

Item: Illud quod est contra naturam alicujus, non est de numero suarum virtutum; quum virtutes uniuscujusque rei consequantur naturam ejus, propter finis adeptionem. Sed virtus auctorizandi regnum nostrae mortalitatis, est contra naturam Ecclesiae: ergo non est de numero virtutum suarum.

Ad evidentiam autem minoris, sciendum, quod natura Ecclesiae forma est Ecclesiae. Nam quamvis natura dicatur de materia et forma, proprius tamen dicitur de forma, ut ostensum est in Naturali auditu. Forma autem Ecclesiae

[34] *sibi,* quod post *priusquam daret* exhibent editt., neque habent codd., neque habuit Ficinus.
[36] L. P. *Quod autem ab aliquo* — F. *Quod ab aliquo*
[37] L. *superius manifeste dicta* — M. *superius dicta* — A. *superius facta*
[38] A. H. L. M. P. — Editt. *quod etiam assensu omnium* — V. *quod et ad sensum omnium*
[42] F. *probationem adduc.*
Cap. XV. [4] F. *virtus auctorandi*
[6] A. M. P. *sciendum est quod*
[7] P. *natura esse forma est*
[8] A. H. P. V. *per prius tamen dicitur*
[9] M. *ostensum est per Philosophum in hiis quae de naturali auditu* — F. *ost. est in de natur. aud.*

Cap. XV. [9] ARISTOTELES Physica Lib. II. cap. 1. (lect. 2.) transl. vet. „Uno quidem modo natura sic dicitur, primo unicuique subjecta materia habentium in seipsis motus principium et mutationis. Alio autem modo forma et species, quae est secundum rationem. Quod autem est ex his, natura quidem non est, sed a natura, ut homo: et magis natura est quam materia . . . Amplius fit ex homine homo, sed

nihil aliud est, quam vita Christi, tam in dictis quam in factis comprehensa. Vita enim ipsius idea fuit et exemplar militantis Ecclesiae, praesertim pastorum, maxime summi, cujus est pascere agnos et oves. Unde ipse in Joanne formam suae vitae relinquens: „Exemplum", inquit, „dedi vobis, ut quemadmodum ego feci vobis, ita et vos faciatis." Et specialiter ad Petrum, postquam pastoris officium sibi commisit, ut in eodem habemus: „Petre, inquit, sequere me." Sed Christus hujusmodi regimen coram Pilato abnegavit: „Regnum," inquit, „meum non est de hoc mundo; si ex hoc mundo esset regnum meum, ministri mei utique decertarent, ut non traderer Judaeis; nunc autem regnum meum non est hinc."

Quod non sic intelligendum est, ac si Christus, qui Deus est, non sit dominus Regni hujus; quum Psalmista dicat: „Quoniam ipsius est mare, et ipse fecit illud, et aridam fundaverunt manus ejus"; sed quia, ut exemplar Ecclesiae, regni

[11] L. *Vita autem ipsius*
M. *et exemplum militantis*

[12] Editt. *maxime hujus summi* — L. M. *max. summi Pontificis* — *hujus* abest ab omnibus manu scriptis.

[13] Editt., consentiente Ficino, sed contra codicum fidem *cujus officium est pascere*

[14] F. *vitae suae relinquens*
F. *Exempl. enim inquit*

[15] M. P. et editt. recentt. contra textum Evangelii *quemadm. ego feci ita et vos* — F. *quemadm. feci ita et vos*

[16] L. *spiritualiter ad Petrum*

[18] L. M. P. *hujus modi regnum coram Pil.* — F. *hujus regnum coram Pil.*

[18], [19] H. *abnegavit dicens, Regn. meum non est de hoc mundo, inquit, si de hoc mundo*

[21] F. *ut non tradar*
Turrius et novissimae Fratic. editt. cum Felin., sed manifesto errore *regnum meum non est hic*

[23] L. M. P. *cum Psalmus dicat*

[24], [25] In Bibliis vulgatis habetur *et siccam manus ejus formaverunt.* Fere iisdem verbis quibus hic, versum Psalmi refert auctor in Epist. ad Principes § 7, eandemque lectionem exhibet b. Augustinus de civ. Dei XI. 34.

[25] Expunximus *quae*, quod inter *Ecclesiae* et *regni* male intrudunt recentiores.

non lectulus ex lectulo, unde dicunt figuram non esse naturam, sed lignum; quoniam fiet, utique si germinet, non lectulus, sed lignum. Sic ergo haec est ars, et forma est natura, fit enim ex homine homo... Forma itaque natura est."

[14] Evang. Johann. cap. XIII. v. 15. [17] Ibid. cap. XXI. v. 22. [19] Ibid. cap. XVIII. v. 36. [24] Psalm 95 (Cath. 94.) v. 5.

hujus curam non habebat. Velut si aureum sigillum loqueretur, de se dicens: Non sum mensura in aliquo genere; quod quidem dictum non habet locum, in quantum est aurum, quum sit metrum in genere metallorum, sed in quantum est quoddam signum receptibile per impressionem.

Formale igitur est Ecclesiae, illud idem dicere, illud idem sentire. Oppositum autem dicere vel sentire, contrarium formae, ut patet, sive naturae, quod idem est. Ex quo colligitur, quod virtus auctorizandi regnum hoc, sit contra naturam Ecclesiae: contrarietas enim in opinione vel dicto, sequitur ex contrarietate quae est in re dicta vel opinata; sicut verum et falsum ab esse rei, vel non esse, in oratione causatur, ut doctrina Praedicamentorum nos docet. Sufficienter igitur per argumenta superiora, ducendo ad inconveniens, probatum est auctoritatem Imperii ab Ecclesia minime dependere.

[CAPUT XVI. (XV.)]

Licet in praecedenti Capitulo, ducendo ad inconveniens, ostensum sit, auctoritatem Imperii ab auctoritate summi Pontificis non causari; non tamen omnino probatum est, ipsam immediate dependere a Deo, nisi ex consequenti. Consequens enim est, si ab ipso Dei vicario non dependet, quod a Deo dependeat. Et ideo, ad perfectam determinationem propositi, ostensive probandum est, Imperatorem, sive mundi Monarcham, immediate se habere ad Principem universi, qui Deus est.

[27] F. *de se ipso dicens*
[27], [28] P. *genere sed quicquid dict.*
[28] A. V. *in quantum est aureum*
[29] V. *cum sit mixtum in genere*
[31] F. *Formale ergo est*
[36] V. *quae sequitur vel est in re dicta*
[37] M. *sicut verum vel falsum*
[39] F. *Sufficienter ergo*
H.M. *dicendo ad inconveniens*
Cap. XVI. [2] F. *ostensum fuit*
[5] F. *Cons. enim est, quod si*
[6] Recentiores male *quod a Deo dependat*
M. *ad perfectam demonstrationem propositi*

[37] Oratio quaedam vel propositio falsa est, non exsistente re, quam exsistentem supponebat illa, et e converso, sicut demonstratur in doctrina de praedicamentis, sive categoriis.

Ad hujus autem intelligentiam sciendum, quod homo solus in entibus tenet medium corruptibilium et incorruptibilium; propter quod recte a philosophis adsimilatur horizonti, qui est medium duorum hemisphaeriorum. Nam homo, si consideretur secundum utramque partem essentialem, scilicet animam et corpus: corruptibilis est, si consideretur tantum secundum unam, scilicet corpus; si vero secundum alteram, scilicet animam, incorruptibilis est. Propter quod bene Philosophus inquit de ipsa, prout incorruptibilis est, in secundo de Anima, quum dixit: „Et solum hoc contingit separari, tamquam perpetuum, a corruptibili.“

Si ergo homo medium quoddam est corruptibilium et incorruptibilium, quum omne medium sapiat naturam extremorum; necesse est, hominem sapere utramque naturam.

[10] M. *sciendum est quod homo* — P. *est sciend. quod homo*
[11] Verba *et incorruptibilium* non leguntur in A. F. et P.
[12] F. *recte Philosophus adsimilatur*
[16] Locum, caeteroquin satis apertum, mire corruptum exhibent codd. Nil nisi *homo, si consideretur secundum utr. part. essent. scil. animam et corpus, corruptibilis est* habent H. L. M. — *si consideretur tantum secundum unam, scilicet* (*secundum* inserunt editt.) *animam, incorruptibilis est* addunt A. F. P. V. — Ficinus ita reddit: *se l'uomo si considera secondo ..... anima e corpo; secondo il corpo è corruttibile, secondo l'anima non corruttibile;* neque aliter interpres anonymus, cujus fragmentum edidit Turrius *lo uomo, se si considera secondo l'una e l'altra parte essenziale, cioè secondo l'anima e il corpo: corruttibile è, cioè se secondo il corpo è considerato; secondo l'altra, cioè l'anima, è incorruttibile.* Quorum vestigiis inhaerentes, quae corpus corruptibile respiciunt, probante Fraticellio, jam dudum addidimus.
[18] M. et Ficinus *inquit de ipsa*
[21], [22] Verba *et incorruptibilium* desiderantur in A. P.

Cap. XVI. [12] Pseudo-Aristoteles (Cf. Notam ad cap. 11. libri I) in libro „De causis“ Propos. 9. „Intelligentia comprehendit generata, et naturam, et horizontem naturae, scilicet animam, nam ipsa est supra naturam“ [19] Aristoteles De anima Lib. II. cap. 2. T. 21. (lect. 4.) versio vetus „De intellectu autem et perspectiva potentia nihil adhuc manifestum est, sed videtur genus alterum animae esse; et hoc solum contingit separari, sicut aeternum, a corruptibili. Reliquae autem partes animae manifestum ex his, quod non separabiles sunt, sicut quidam dicunt.“

Et quum omnis natura ad ultimum quendam finem ordinetur, consequitur, ut hominis duplex finis exsistat, ut, sicut inter omnia entia solus incorruptibilitatem et corruptibilitatem participat; sic solus inter omnia entia, in duo ultima ordinetur: quorum alterum sit finis ejus, prout corruptibilis est; alterum vero, prout incorruptibilis.

Duos igitur fines Providentia illa inenarrabilis homini proposuit intendendos; beatitudinem scilicet hujus vitae, quae in operatione propriae virtutis consistit, et per terrestrem Paradisum figuratur; et beatitudinem vitae aeternae, quae consistit in fruitione divini aspectus, ad quam propria virtus ascendere non potest, nisi lumine divino adjuta, quae per Paradisum coelestem intelligi datur.

Ad has quidem beatitudines, velut ad diversas conclusiones, per diversa media venire oportet. Nam ad primam, per philosophica documenta venimus, dummodo illa sequamur, secundum virtutes morales et intellectuales operando. Ad secundam vero, per documenta spiritualia, quae humanam rationem transscendunt, dummodo illa sequamur secundum virtutes theologicas operando, Fidem, Spem scilicet et Caritatem. Has igitur conclusiones et media (licet ostensa sint nobis haec ab humana ratione, quae per philo-

[25] F. L. *sequitur ut hominis* — V. *cum sequitur ut hom.* L. et editt. recentt. *et, sicut inter omnia*

[28] Sequimur codd. inter se consentientes. — Editt. *prout corruptibilis, alterum*

[30] A. *Providentia illi inenarrabilis* — M. *Provid. illa venerabilis* — Ficinus *inerrabilis* habuisse videtur.

[31] V. *proposuit intendenti* — F. *propos. intendentes* *scilicet* non habetur in F.

[32] A. M. *que in opere propriae virt.*

[33] H. *per terrestrem Paradisum signatur*

[35] Edd. *ad quam virtus propria*

[36] M. *lumine divino adjuncta* — P. *lum. div. ad uitam*

[37] V. *velut adversas conclusiones*

[38] F. *div. media devenire*

[39] F. M. (et interpr. anon.) *per physica documenta* — P. *per philosophorum doc.*

[42] Edd. antiq. *humanam rationem transcendit*

[43] P. *sequam. per virtutes theol.* H. *secundum fidem*

[43], [44] *scilicet* non legitur in L. M. — A. *Spem si licet* — Edd. cum Fel. *scilicet Spem*

[44] F. *Has ergo concl.*

sophos tota nobis innotuit; haec a Spiritu Sancto, qui per Prophetas et Hagiographos, qui per coaeternum sibi Dei Filium Jesum Christum, et per ejus discipulos, supernaturalem veritatem ac nobis necessariam revelavit) humana cupiditas postergaret, nisi homines tamquam equi, sua bestialitate vagantes, in camo et freno compescerentur in via.

Propter quod opus fuit homini duplici directivo, secundum duplicem finem: scilicet summo Pontifice, qui secundum revelata humanum genus perduceret ad vitam aeternam; et Imperatore, qui secundum philosophica documenta genus humanum ad temporalem felicitatem dirigeret. Et quum ad hunc portum vel nulli, vel pauci, et hi cum difficultate nimia pervenire possint, nisi sedatis fluctibus blandae cupiditatis, genus humanum liberum in pacis tranquillitate quiescat: hoc est illud signum, ad quod maxime debet intendere curator orbis, qui dicitur Romanus Princeps, ut scilicet in areola ista mortalium libere cum pace vivatur. Quumque dispositio mundi hujus dispositionem inhaerentem coelorum

[47] F. H. L. M. P. V. et editt. vett. — A. *Hagiogr. quod in coaet. sibi Dei fil. per Jes.* — Editt. rec. *Hag. per coaeternum etc.*

[49] A. (et interpr. anon.) *supernaturalem virtutem* — L. *fraternalem veritatem*
F. M. P. V *ac nobis necessaria*

[50] In aliquot editt. male habetur *cupidit. prostergaret*
F. *ubi homines*

[51] L. *in camo et freno maxillas eorum compesc.*

[54] P. V. et editt. ant. *humanum genus produceret*

[55] M. (et interpr. anon.) *secundum physica documenta*

[57] H. *ad hunc portum vel ulli* — A. *ad h. port. non nulli* — F. *ad h. port. nulli*

[62] H. *scil. in aureola*
ista, quod codd. exhibent omnes, desideratur in editt. antt.

[51] Psalm 32. (Cath. 31.) v. 9. — Cf. Purgator. XIV. 143.
[52] Auctoris Purgat. XVI. 106.

Soleva Roma, che il buon mondo feo,
Due Soli aver, che l'una e l'altra strada
Facean vedere, e del mondo e di Deo.

[55] Auctoris Convivium IV. 6. „*Congiungasi la filosofica autorità colla imperiale, a bene e perfettamente reggere.*" [62] Paradis. XXII. 151.

L'ajuola che ci fa tanto feroci.

circulationi sequatur; necesse est ad hoc, ut utilia documenta libertatis et pacis commode locis et temporibus applicentur de curatore isto, dispensari ab Illo, qui totalem coelorum dispositionem praesentialiter intuetur. Hic autem est solus Ille, qui hanc praeordinavit, ut per ipsam Ipse providens suis ordinibus quaeque connecteret.

Quod si ita est, solus eligit Deus, solus ipse confirmat, quum superiorem non habeat. Ex quo haberi potest ulterius, quod nec isti qui nunc, nec alii cujuscumque modi dicti fuerint Electores, sic dicendi sunt; quin potius denunciatores divinae providentiae sunt habendi. Unde fit, quod aliquando patiantur dissidium, quibus denunciandi dignitas est indulta: vel quia omnes, vel quia quidam eorum, nebula cupiditatis obtenebrati, divinae dispensationis faciem non discernunt.

Sic ergo patet, quod auctoritas temporalis Monarchae, sine ullo medio, in ipsum de fonte universalis auctoritatis descendit. Qui quidem fons, in arce suae simplicitatis unitus, in multiplices alveos influit ex abundantia bonitatis.

Et jam satis videor, metam adtigisse propositam. Enu-

[64] Editt. *circumlationi.* Uterque translator *universalia documenta libertatis* legisse videtur.

[66] Sequimur unanimem codicum consensum. Unus P. pro *Illo* habet *alio.* — Ficinus (*è necessario .... che questo .... Imperadore sia da Colui spirato* ecc.) pro *dispensari* videtur legisse *inspirari* — Editt. *applicentur, ista dispensari ab illo curatore qui tot.* — Mallem *a cur. isto, ea disp.*

[67] F. *totaliter intuetur. Hoc autem*

[68] Recentiores, nescio qua ratione ducti, omittunt *Ipse*, quod tam codd. habent, quam editt. antiquae.

[69] V. *quaeque concitaret*

[72] A. *isti qui nunc sunt*

[73] Edd. contra unanimem codicum consensum et Ficini auctoritatem (*nè altri che mai si sieno detti Elettori*): *dicti sunt Electores*

[74] Edd. antiq. *denunciatores divinae prudentiae*

[76] H. *bulla cupiditatis obtenebrati*

[80] V. *in ipsum Dei fontem*
P. *universalis dignitatis*

[81] F. *in aureola suae simplicitatis*

[82] P. *unitur in multiplicationes alios alveos*
divinae, quod post *abundantia bonitatis* addunt editt., neque in codd. habetur, neque apud Ficinum et interpr. anon.

[83] Cod. Pal. novi capitis initium indicare videtur.

cleata namque veritas est questionis illius, qua quaerebatur, utrum ad bene esse mundi necessarium esset Monarchae officium? ac illius, qua quaerebatur, an Romanus populus de jure Imperium sibi adsciverit? nec non illius ultimae, qua quaerebatur, an Monarchae auctoritas a Deo, vel ab alio dependeret immediate? Quae quidem veritas ultimae quaestionis non sic stricte recipienda est, ut Romanus Princeps in aliquo Romano Pontifici non subjaceat; quum mortalis ista felicitas quodammodo ad immortalem felicitatem ordinetur. Illa igitur reverentia Caesar utatur ad Petrum, qua primogenitus filius debet uti ad patrem; ut luce paternae gratiae illustratus, virtuosius orbem terrae irradiet, cui ab Illo solo praefectus est, qui est omnium spiritualium et temporalium gubernator.

[85] F. H. M. P. V. — L. et edd. *Monarchiae officium* — a cod. A. absunt omnia inde ab *utrum* usque ad *an Romanus*

[87] A. *Imperium sibi adquisiverit* — H. *Romanum Imp. sibi adsciv.*

[88] A. *an Monarchiae auctoritas*

[90] A. *non sic stricte accipienda est* — F. *non sic stricte intelligenda est* — H. *nec sic str. recip. est*

[93] F. *Illa ergo reverentia*

[95] F. L. *qui ab illo solo*

[96] *qui est* desideratur in cod. Pal.

[97] F. *temporalium gubernator et rector* — P. *temporalium gubernatore*

[94] Cf. Auctoris epistolam ad reges et princ. § 10: „Hic est, quem... Petri successor luce apostolicae benedictionis illuminat, ut, ubi radius spiritualis non sufficit, ibi splendor minoris luminaris illustret.“

IN CALCE LIBRI ADJICIUNT CODICES, ET QUIDEM

A. „Explicit monarchia alligerii celeberrimi poete florentini.“

F. „Explicit Monarchia Dantis Aldigerii Christiani de Florentia.“

H. „O rex o summi. tu principis unice fili.
Respice gratuite. monarchiam atque monarcham.
Summum dico praesulem. romanorumque Imperatorem.
Ac simul lectorem. albertum nomine dictum.
Ultimo scriptorem. henricum operis hujus.
Cui pro mercede des tecum gaudia vere.“

L. „Finis. Clarissimi Poete Dantis Alingheri Florentini summa Monarchia, explicit.“

M. „Deo gratias. Antonius Sinibaldus florentinus fideliter transcripsit ad instantiam Neri de Capponis Negociatore Clarissimo.“

P. „Dantis Allegerii Florentini Monarchie liber explicit.“

V. „Explicit monarchia dantis alicherij de florentia.“

